

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№4 (168)

Алматы
«Қазақ университеті»
2017

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №4 (168)

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Күәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к., доценті (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Әбдиманұлы Ө. – ф. ғ. д., профессор (ғылыми редактор)
(Қазақстан)

Күркебаев К.К. – ф. ғ. к., доцент (ғылыми редактордың
орынбасары) (Қазақстан)

Таева Р.М. – ф. ғ. к., профессор м.а. (редактордың
көмекшісі) (Қазақстан)

Туманова А.Б. – ф. ғ. д., профессор (редактордың
көмекшісі) (Қазақстан)

Алинтаева Л.Т. – ф. ғ. к., доцент м.а. (редактордың
көмекшісі) (Қазақстан)

Дарibaев С.Д. – ф. ғ. к., доцент (Қазақстан)

Джолдасбекова Б.У. – ф. ғ. д., профессор, ҰҒА
корреспондент-мүшесі (Қазақстан)

Донна Орвин – ф. ғ. д., профессор, Торонто университеті
(Канада)

Евдокимова С. – PhD, асс. профессор, Браун университеті
(АҚШ)

Жаң Жин Жин – ф. ғ. д., профессор, Пекин ұлттық
орталық университеті (Қытай)

Карағойшыева Д.А. – ф. ғ. к., PhD, доцент (Қазақстан)

Кибальник С.А. – ф. ғ. д., профессор, Орыс әдебиеті
институты (Ресей)

Мадиева Г.Б. – ф. ғ. д., профессор (Қазақстан)

Морхье Пост – PhD, асс. профессор, Берген университеті
(Норвегия)

Насие Йылдыз – ф. ғ. д., профессор, Гази университеті
(Түркия)

Риверс Уильям П. – ф. ғ. д., профессор, Ұлттық кеңес
және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту (АҚШ)

Салқынбай А.Б. – ф. ғ. д., профессор (Қазақстан)

Сэт А. Агбо – PhD, асс. профессор, Лейкхэд университеті
(Канада)

Сулейменова Э.Д. – ф. ғ. д., профессор (Қазақстан)

Темірболат А.Б. – ф. ғ. д., профессор (Қазақстан)

Кенжеқанова Қ.К. – PhD, техникалық редактор
(Қазақстан)

ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
Б А С П А Ү Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шахкозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Керімқұл Айдана

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Aidana.Kerimkul@kaznu.kz

ИБ № 11704

Басуға 20.12.2017 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 14 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.

Тапсырыс № 650. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017

1-бөлім
ӘДЕБИЕТТАНУ

Раздел 1
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Section 1
LITERARY CRITICISM

Zhaksylykov A.Zh.¹, Bayauova A.B.²,

¹DSc, Professor, ²master's student
of Kazakh National University Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: aslanj54@mail.ru; ainur-baki@mail.ru

ASPECTS OF THE STUDY OF KAZAKH MYTHOLOGY

The article deals with the origins of Kazakh mythology, including the stages of its scientific study. This article describes the similarities and differences between different approaches to the mythological material. Comparison of various aspects of theoretical mythology is traditionally considered one of the most effective methods of modern schools of mythology. Interest in myth at the present stage is already characterized by a broad interdisciplinary approach. Mythology has become the focus of important human problems, profound philosophical generalizations. Science threw a bridge between myth and modernity. Mythological subjects and forms play an important role in the texts of many contemporary works. Myths, legends and parables included in the work often fulfill a structuring role. Myth-making and mythopoetics have become a phenomenon that has accumulated a huge aesthetic and philosophical potential. The results of the conducted studies showed that the movement of mythopoetics is noticeable not only in the quantitative increase in the number of writers who paid tribute to the myth, but also in a qualitative change in the functionality of the myth in literary works.

Key words: myth-making, mythopoetics, synthesis, theory of literature, paradigmatics, the history of Kazakh mythology.

Жақсылықов А.Ж.¹, Баяуова А.Б.²,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
¹профессоры, ф. ғ. д., ²курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: ainur-baki@mail.ru; aslanj54@mail.ru

Қазақ мифологиясын зерттеу аспектілері

Мақалада қазақ мифологиясының, соның ішінде ғылыми зерттеулерінің кезеңдері талқыланады. Бұл мақалада мифтік материалға қатысты түрлі көзқарастар мен ұқсастықтар сипатталған. Теориялық мифологияның әр түрлі аспектілерін салыстыру дәстүрлі түрде қазіргі заманғы мифология мектебінің ең тиімді әдістерінің бірі болып саналады. Қазіргі кезеңдегі аңызға деген қызығушылық қазірдің өзінде кең пәнаралық көзқараспен сипатталады. Мифология адамзаттың маңызды мәселелерінің басты бағыты, терең философиялық қорыту болды. Ғылым миф пен қазіргі заманның арасындағы көпірді тастады. Мифологиялық пәндер мен формалар көптеген қазіргі заманғы еңбектердің мәтіндерінде маңызды рөл атқарады. Жұмысқа кіретін аңыздар, аңыздар мен әңгімелер жиі құрылымдық рөлді атқарады. Аңыздар мен мифопоэтикалар үлкен эстетикалық және философиялық әлеуетті жинақтаған құбылыс болды. Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері мифопоэтика қозғалысы аңызға құрметпен жазған жазушылар санының сандық өсімінде ғана емес, сондай-ақ әдеби шығармалардағы аңызды функционалдылығының сапалы өзгеруінде де байқалады.

Түйін сөздер: мифтер, мифопоэтика, синтез, әдебиет теориясы, парадигматика, қазақ мифологиясының тарихы.

Жаксылыков А.Ж.¹, Баяуова А.Б.²,

¹д. ф. н. профессор, ²магистрант 2 курса
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: ainur-baki@mail.ru; aslanj54@mail.ru

Аспекты изучения казахской мифологии

В статье рассматриваются вопросы истоков казахской мифологии, в том числе и этапов ее научного изучения, описываются сходства и различия между разными подходами к мифологическому материалу. Сравнение различных аспектов теоретической мифологии традиционно считается одним из наиболее эффективных методов современных школ мифологии. Интерес к мифу на современном этапе характеризуется уже широким междисциплинарным подходом. Мифоведение стало средоточием важных человеческих проблем, глубоких философских обобщений. Наука перебросила мост между мифом и современностью. Мифологические сюжеты и формы играют важную роль в текстах многих произведений современности. Мифы, легенды и притчи, включенные в произведение, зачастую выполняют структурообразующую роль. Мифотворчество и мифопоэтика стали явлением, которое накопило огромный эстетический и философский потенциал. Результаты проведенных исследований показали, что движение мифопоэтики заметно не только в количественном увеличении числа писателей, отдавших дань мифу, но и в качественном изменении в функциональности мифа в произведениях литературы.

Ключевые слова: мифотворчество, мифопоэтика, синтез, теория литературы, парадигматика, история казахской мифологии.

Introduction

Mythology and national folklore, as a rule, are one of the spiritual sources feeding the forms and genres of modern literature. Writers' interest in myth, legends, and legends is due to the evolution of national self-consciousness, the complication and growth of historical thinking. The mythology of a lot of people keeps in itself an inexhaustible reserve of spiritual, moral, philosophical, humanistic values. The scientific study of myth acquires an intense character in recent centuries. The first attempts at the interpretation of myths originate even in Ancient Greece (hermeneutics, poeticization, symbolism), however, a systematic scientific-critical study began much later. The mythology of different people has gone through a complex path of development from relic subjects, explaining the features of totemic animals or narrating about the actions of the first cultural ancestors and zoomorphic heroes, such as in Australian and Native American myths, to structurally full pantheons (Ancient Greek, Indian, Sumerian, Akkadian, Persian) with a complex hierarchy of gods and the distribution of various functions among them. Such, for example, is the pantheon in Greek and German mythology.

Results and discussion

It should be noted that in the world of literary criticism, the category of myth was commented on and formulated by many scientists. V. Rudnev in the

encyclopedia of culture of the XX century states that: the concept of the myth has three layers of semantics in the lexical layers of the language: first, the ancient legend, the story; secondly, myth-making, mythological cosmogenesis; thirdly, a special state of consciousness, historically and culturally conditioned [1]. Also, the author of the dictionary summarizes that it is thanks to the third aspect, that is – the myth as a special state of consciousness, that this phenomenon becomes so capacious in its meaning. A.M. Fasmer in the etymological dictionary of the Russian language briefly defines the myth with such a formulation, «myth, mythology» – book borrowings from the Greek language, adapted to Byzantine pronunciation [2]. D.N. Ushakov and S.I. Ozhegov in his studies summarizes that myth as a category has two meanings: «Myth, myths from the Greek. mythos», 1) an ancient folk legend about gods or heroes. Myths of classical antiquity. Myth of Antea. The myth of Prometheus. Legend, a legend, as an integral part of religious confession. Christian myth. The myth of the embodiment of the deity. 2) trans. Something legendary, fantastic, fabulous, fiction. His information turned out to be a myth. This is the purest myth «[3]. Similarly, and with an emphasis on the fictitiousness of the narrative, the notion of a myth is formulated in «The Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language» by V.I. Dalia: «This is an area of fabulous, unprecedented, fabulous; mythology is defined as foolishness «[4]. In theoretical positions, V.E. Khalizeva (in the book The Theory

of Literature) presents the third meaning of the concept «myth». According to his ideas, mythology is conceived as a superexual, transhistoric, existing in the life of people throughout their history, a form of social consciousness that is associated with a special type of thinking [5]. Mythology in this interpretation is one of the constants of the spiritual life of mankind, a phenomenon that is present in the being of consciousness all the time. Starting from the similar meaning of the term «myth», scientists have every reason to talk about a universal, mythological process in the ontogeny of mankind. In addition, V.E. Khalizev singled out important properties of mythology as a form of social consciousness. First, the object of myth has universal validity, it is connected with the fundamental principles of being: with nature as a whole, the life of tribes, people, humanity, the universe. In myths an important role is played by the semantic opposition «chaos – order (space)» [5]. Mythology as a system of the worldview (before Nietzsche's revision of the principles of evaluation) preserved the classical picture of the world, affirming all that serves the ordering of being, opposing the order of chaos. Secondly, the essence of the myth (the idea broadcasted by it) is perceived by those for whom it is intended, as something indisputably authoritative, not subject to criticism and rethinking. Mythological reflexions, Schelling wrote, are perceived «as truth, and moreover as all, as complete truth»; they «do not allow doubts about their truth» [5]. Mythology is an extra-rational system: myths do not tolerate distrust and doubt. According to his assumption, the world of myth is a spiritual «absolute reality», and from the analysis it comes out already cardinally demythologized. Myth as such requires insecure self-confidence, otherwise it ceases to be itself and turns into a free fiction. Thus, myth as a gnostic construction is a paradox: it is manifested as a myth only in the presence of immanent trust and the consciousness of the traditional carrier. For those who accept the myth, it exists as a complete and unquestionable truth, but not as an abstract myth. Thirdly, the verbal or symbolic form of the myth (unlike the forms and genres of individual art) is flexible, compliant, free and varied (bearing in itself an unchanging meaning). The same myths are often realized both in verbal and in plastic form. At the same time, they can (in interpretations) break away from any canonical imagery, pretending to be abstract concepts and logical constructions, in the form of pseudo-philosophical and pseudo-scientific teachings, even as antimyth.

National literature of Eurasia in the 60-80s of the 20th century. experienced a new round of

increased interest in the potential of myth. This stage was characterized by a completely different approach to myth. Now it has become the focus of important soterological problems of survival in a critically complicated world, deep philosophical generalizations about the meaning of being. Between the myth and modernity an ontological bridge is thrown. Myths, legends and parables contributed to the work often play a paradigmatic structural role. Myth-making became a phenomenon that is successfully developing and gaining strength. His growth can be seen not only in the increase in the number of writers who paid tribute to the myth, but also in the qualitative renewal of the use of myth in works of literature. Among the writers of the «new wave» in Kazakhstan who turned to the myth in the seventies, A. Kekilbaev was the first to perform with the works «Contest» [6], «End of the Legend» [7], «Hatyingol Ballad» [8]. Following A. Kekilbaev, A. Alimzhanov – «Karasunkar Bridge» [9], S. Sanbayev – «White Aruana» [10], «When they crave the myth» [10], «The eternal battle» [10], B Jandarbekov – «Tomiris» [11], O. Bokeev – «The Legend of the Mother of Aipar», the story «Snow Girl» [12], I. Esenberlin – trilogy «Nomads» [13], O. Suleimenov – modernist poem «Clay book», [14]. In the nineties of the twentieth century, the myth will become a constant factor in the work of Bakhytzhan Momyshuly – «Sons of the great wolf», «The phenomenon of blue tauteke.» Kazakh literary critics refer to the myth as a parable, a legend, and other folklore subjects with a mythological semantic core. The main part of these works are texts that are integrally based on a mythological plot, they duplicate or transform the core of the story in otherness of the society. Mythology is the core of such texts, the air breathed by the world depicted by the author, most often they are the elaborations of famous legends and historical legends.

D.A. Baymuhamedova considers «the history of studying Kazakh mythology in three conditional periods – pre-revolutionary, Soviet and modern» [15]. In the pre-revolutionary period, the study of the mythology of the Kazakhs was carried out within the framework of the emerging ethnographic science and local history. The pre-revolutionary period was determined by the works of Russian Orientalists and ethnographic scientists who collected and systematized information about the everyday and ritual culture of the Kazakh people. Although the study of Kazakh mythology was not the main goal, among the records of folklore materials there are legends, tales, beliefs and signs that are valuable structural and factual material for anthropologist research, in-

cluding iconic mythological subjects and archetypes. In this series you can include the names of V.V. Radlov, G.N. Potanin, A.A. Divaeva, I.N. Berezina, A.E. Alektorova, T. Belyaeva, I. Castañier, N.F. Kantanova, I. Bezverkhova, N.N. Pantusova, A. Vasilyeva, I.N. Ilminsky, I. Melioransky, V.A. Kuftina, E. Baranova and others. Attempt of the first scientific understanding of the systemic aspects of the traditional outlook of the pre-revolutionary Kazakh society, and the reflection of ancient mythological views in it belongs to G.N. Potanin and Ch.Ch. Valikhanov. Their works laid the foundation of Kazakh folklore studies of the twentieth century and oriental studies in republican literary criticism.

In the Soviet period, the Kazakh mythology was included in the subject field of research of folklorists who studied it from the point of view of genre identity. A large-scale and systematic study of the problems of nature, theory and philosophy of Kazakh mythology was made by the Kazakh scientist, folklorist and literary critic S.A. Kaskabasov. The problems of the continuous succession of the Kazakh folk art with the ancient mythological tradition became the subject of research by E.D. Tursunov. In his writings, he also introduced types of bearers of traditional, mythological consciousness, sal, sulfur, bucks (tellers and shamans). He first used the methodology of genetic study of fairy tales on Kazakh folklore material. In the 80-90s of the XX century, there was an upsurge in the development of Kazakhstan's cultural anthropology. In the field of view of researchers there were problems of studying nomadic traditional culture, world view of nomads, relics of pre-Islamic religious beliefs and superstitions. Among the first anthropologists, B. Ibraev used the semiotic method in interpreting the phenomena of Kazakh culture, which allowed the scientist to open the symbolism and sign of the nomadic world of the nomads, the genesis of which is connected with the mythological Turkic tradition. Scientific works of supporters of the system approach Toleubaeva, Zh.K. Karakuzova and M.Sh. Khasanova, N. Shakhanova, B. Jetpisbaeva, who applied a semantic approach to the study of signs and symbols of ethnographic texts, made it possible to identify the characteristic features of ritual and cultic differences, the origins of which were rooted in the mythological worldview.

A valuable contribution to the Kazakh mythology should be considered the capital works of S. Kondybai, who classified and summarized the huge mythological material of the people of Eurasia, who carried out his comparative analysis with the identification of archaic codes and archetypal layers [16].

In the early stages of history, empirical knowledge of the surrounding world, which grew out of social practice, served as a reference point in everyday and labor life and a factor in the emergence of a worldview. Archaic empirical knowledge was closely intertwined with mythological and religious views. These views were a fictitious model of reality, a kind of figure of a person's weakness before the mighty forces of nature and psychological overcoming of his infirmity. The world view is always the cumulative result of the whole multifaceted spiritual and mental development of the society of its epoch. Mythology is a typological and universal form of manifestation of the world outlook of ancient society in an era when the individual consciousness has not yet separated from the collective consciousness. In the mythology of ancient ethnoses, religious, ethical views of prehistoric society and the first aesthetic principles of man were also imprinted. In the archaic society the myth, though carrying the unchanging etiological function of explaining everything nevertheless «the myth is not the original form of knowledge, but a special kind of spiritual and practical mastering of the world, a specific figurative-semantic, syncretic idea of the phenomena of nature and the collective life» [17]. In the myth, symbolic reconstruction and interpretation is always transformed into a kind of leadership of actions. The English ethnographer B. Malinowski emphasized that the myth, in the form in which it existed in the primitive community, is «not a story about which one is told, but a reality that lives» [18]. The main practical aspect of myths was that tales established a balance between the world and man, nature and society, that is, conditioned the «internal agreement» of human existence [19]. The relevance of mythology at the turn of the XX-XXI centuries lies in the fact that myths from witnesses of ancient epochs turn into active participants in the events that are taking place and become the object of the most serious scientific study in the context of the comparison of the ideal and the real. The first attempts to philosophical generalization of the mythological pantheon were made in the ancient era of both East and West, nevertheless, the theoretical idea of myth did not take shape in a harmonious typological system. Individual scientists have achieved serious results in the study of the myth (E. Tseren, E. Tylor, J. Frazer, M. Eliade, K. Levi-Strauss, etc.). Were developed fruitful views on the genesis and function of myth.

It can be stated that some of the works were ahead of their time, for example, deserve serious attention to the construction of J. Vico, who believed that the myth in the archaic era contained all the

components of ethno-culture, that is, it was semantically sufficiently holistic. Nevertheless, the sources of scientific analysis of myths should be attributed to the middle of the XIX century. Then in anthropology and folklore, two authoritative scientific schools were distinguished: the solar meteorological where the gods were considered as images of solar-lunar objects or meteorological phenomena, and the contrasting cultural-anthropological school that studied the cults of archaic tribes of South America, Equatorial Africa and Oceania in the framework of the structural methods.

In the XX century, researchers focused on the archetypal and psychological aspects of myth. As a result, such serious constructs as the theory of the primitive «pre-logical» thinking of L. Levy-Bruhl, the concept of myth creation in order to seek salvation from the fear of the social history of M. Eliade, the structuralist theory of the myth of K. Levi-Strauss, and others were created. In modern literary criticism, the problem of the aesthetic correlation of mythology and archaic culture (ritual-ritual sphere) has developed. In the Altai studies, Turkology, folklore studies, the works of the «ritualists» DD have retained their scientific value. Frazer, E.B. Tylor, V. Turner. Also, judging by everything, the developments of the theoreticians of structural poetics K. Levi-Strauss, M.Yu. Lotman, V.N. Toporova, V.Ya. Propp, V.I. Ivanova et al. [20] At the same time, in the works of the Altaiists, Turkologists and folklorists of recent decades, the principles of the historical-genetic, comparative-typological schools associated with the works of V. Zhirmunsky, E.M. Meletinsky. Kazakh folklore studies have been developing for a number of years on the basis of system-typological studies, and on the basis of accumulated materials it is attempting to reach the level of the basic structural and semantic generalizations. The period of classification-analytical (collective) work, associated with the names of researchers of the XIX century (Ch.Valikhanov, V. Radlov, A. Divaev, A. Levshin, G. Potanin), folklorists of the Soviet era (MO Auezov, A. Margulan, S. Seifullin, S. Mukanov, M. Gabdulina, E. Ismailova, etc.) has long been passed. Researchers of our days set goals and tasks more complex than empirical, system-morphological analysis of collected folklore

subjects, samples of various genres of oral art of the word of Kazakhs.

The scientific level of modern research in the field of national folklore is influenced by the works of such famous Altaiists as A.M. Sagalaev, I.V. Oktyabrskaya, S.A. Tokarev, L.P. Potapov. [21] Undoubtedly, the important works of Mircea Eliade were of great importance. [22] In the studies of Kazakh folklorists, S. Kaskabasov, E. Tursunov, B. Abylkasymov [23], etc., interest in shamanism as a matrix archaic culture that had a profound structural and semantic influence on national folklore is clearly manifested. A notable phenomenon was the publication of a collection of field studies of various years in the field of shamanism and ritual shamanic texts, carried out by E. Tursunov, J. Daurenbekov (Kazak basy-balgerleri.-Almaty: Ana tili, 1993). The efforts of these scientists interpreted folklore (shamanic) texts, subjects from the point of view of a semantic connection with such relict principles and phenomena as animism, totemism, magic, fetishism, majorat, minorat, endogamy, ehzogamy. At the same time, it is quite obvious that the researchers have not sufficiently studied the issues of the influence of shamanic cosmogony, mythology, sacral representations, spatial-temporal orientation, dualistic principles, symbols, speech regulations on the meaningful, structural and semantic plans of folklore works. Considering the centuries-old history of shamanism, its determining role in the formation of national folklore must be recognized that the existing developments in the field of interrelations between shamanism and oral art are not enough. All these questions require further study.

The conclusion

Thus, the numerous ethnographic materials collected at the turn of the 19th and 20th centuries, as well as the recordings of the heroic epic, fairy tales, legends, kyue-legends made by Kazakh folklorists and musicologists during the Soviet era, the works of representatives of the mythological school formed in the 20th century in Kazakhstan, contributed to the study of Kazakh mythology, the accumulation of its texts, the systematization and classification of all folklore material.

References

- 1 Rudnev V. Encyclopaedic dictionary of XX century culture: Key concepts and texts. Moscow: Agraf, 2003. 608 p.
- 2 Fasmer M. Etymological dictionary of the Russian language. Moscow, 1986.
- 3 Ushakov D.N. Explanatory dictionary of the Russian language. Moscow, 2001.

- 4 Dal VI Explanatory dictionary of the living Great Russian language. Moscow, 1880.
- 5 Khalizev V.E. Literature theory. Moscow, 2004.
- 6 Kekilbaev A. Steppe legends. The Russian Book: 2003. 352 p.
- 7 Kekilbaev A. The end of the legend. Families: 2006. 278 p.
- 8 Kekilbaev A. The ballad of forgotten years. The novel and the story. M., Izvestia: 1979. 446 p.
- 9 Alimzhanov A. Collected works. Volume 1. Almaty, 2013. 356 p.
- 10 Sanbaev S. White Aruana. Almaty, 2005.
- 11 Dzhandarbekov B. Tomiris. Almaty, 2015. 20 p.
- 12 Bokeev O. The Man-Deer. The story. Stories. M: Izvestia,1990. 512 p.
- 13 Esenberlin I. The nomads. Almaty, 1969. 952 p.
- 14 Suleimenov O. The clay book. Almaty, 2011. 50 p.
- 15 Baymuhamedova D.A. Kazakh myth as a reflection of the traditional outlook of Kazakhs. Abstract. Bishkek, 2014.
- 16 Kondybai S. Mythology of the Pre-Causes. Almaty: The Saga, 2008. 436 p.
- 17 Parkhomenko IT, Radugin AA Culturology. Moscow: Center, 2001. 358 p.
- 18 Semenov I. Mythology and ethnography. Moscow: Science, 1989. 210 p.
- 19 Telegin S.M. Philosophy of the world. Introduction to the method of myth restoration. Moscow: The Community, 1994. 144 p.
- 20 Fraser D.D. Folklore in the Old Testament. M.: Politizdat, 1990; Fraser D.D. The Golden Branch. M.: Politizdat, 1980; Tylor E.B. Primitive culture. M.: Politizdat, 1989; Turner V. Symbol and ritual. M., 1983; Levi-Strauss K. Structural anthropology. M., 1985; LotmanYu.M. Typology of the cul-de-sac.-Tartu, 1970; Toporov V.N. About the ritual. Introduction to the problematic. In: Archaic ritual in folklore and early literary monuments. M.: Nauka, 1988; ProppV.Ya. Morphology of the fairy tale. M.: Nauka, 1969; IvanovVyach.Iv. The emergence of tragedy. In the book .. Archaic ritual in folklore and early literary monuments. M.: Science, 1988.
- 21 Sagalaev AM, Oktyabrskaya I.V. Traditional worldview of the Turks of Southern Siberia. Sign and ritual. Novosibirsk: Science, 1990; Tokarev S.A. Early forms of religion. M.: Politizdat, 1990; Potapov A.P. Essays on the people's life of the Tuvinians. L, 1969.
- 22 EliadeMircea. Shamanism. Archaic techniques of ecstasy. Kiev-Sofia, 1998.
- 23 Tursunov E.D. Genesis of the Kazakh everyday fairy tale. Alma-Ata, Nauka, 1973; Kaskabasov S.A. Kazakh fairy tale. Alma-Ata: Science, 1972; Abylkasymov B. Tel'onir (Kazaktykkonnenannym-senimderigikatyстыгыұрыптық folklore). Almaty: Atamura-Kazakhstan, 1993.

Bazarbayeva M.M.,

2 year PhD student of al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,

e-mail: bazarbayeva.meruyert@gmail.com

Scientific supervisor – DSc, Professor Temirbolat A.B.

ARTISTIC DISCOURSE IN THE WORKS OF BILINGUAL WRITERS

This article clarifies the basic concepts of discourse and literary discourse. Discourse, in our opinion, can be defined as the ideological formalized speech activity of a language personality, which forms the verbal space of a particular science or art in interaction with other participants in this activity (active or passive), and also as a result of this activity – text or a collection of texts taking into account their communicative and extralinguistic characteristics. From this it follows that every text, taking into account its communicative and extralinguistic characteristics, is a discourse, i.e. a product of discourse, or, in another way, a discourse in the narrow sense of the word. For this reason, the ancient texts, which do not directly enter into communication, but need decoding, can not be regarded as discourse. Literary discourse in the narrow sense of this term can be defined as a fictional one, in which the depicted world corresponds to reality indirectly, refracting through its individual-author's perception, being transformed in accordance with the author's intention, i.e. conceptualized.

Key words: discourse, literary discourse, text, communication, phraseological unit.

Базарбаева М.М.,

Қазақ ұлттық университетінің 2 курс докторанты,
Алматы қ., Қазақстан,

e-mail: bazarbayeva.meruyert@gmail.com

Ғылыми жетекші – профессор, ф. ғ. д., Темірболат А.Б.

Билингв жазушылар шығармаларындағы көркем дискурс

Мақалада негізгі дискурс, көркем дискурс ұғымдары қарастырылады. Біздің пікірімізше, дискурсты белгілі бір ғылым немесе өнер кеңістігінде сол саладағы басқа қатысушылармен (белсенді немесе белсенді емес) вербалды әрекет жасайтын тілдік тұлғаның идеологиялық тұрғыдан қалыптасқан сөйлеу әрекеті, сонымен қатар коммуникативті және экстралингвистикалық сипаттамасын ескере отырып осы әрекеттің нәтижесі болып табылатын мәтін немесе оның жиынтығы ретінде анықтауға болады. Бұдан келіп шығатыны, коммуникативті және экстралингвистикалық сипаттамаларын ескере отырып қарастырылатын кез келген мәтін дискурс, яғни дискурс өнімі болып табылады деуге болады немесе сөздің тар мағынасында дискурс ретінде қарастырылады. Осы себептен тікелей қарым-қатынасқа түспейтін, бірақ мағынасын ашуды талап ететін ежелгі мәтіндер дискурсты болып табылмайды. Көркем әдебиет дискурсты осы терминнің тар мағынасында жеке автордың қабылдауы арқылы автордың интенциясына сәйкес өзгертін, яғни концептуалданатын, шынайы өмірмен жанама түрде бейнеленетін өмірде болатын жасанды деп анықтауға болады.

Түйін сөздер: дискурс, көркем дискурс, мәтін, қарым-қатынас, фразеологизм.

Базарбаева М.М.,

докторант 2 курса Казахского национального университета им. аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан,

e-mail: bazarbayeva.meruyert@gmail.com

Научный руководитель – д. ф. н. профессор Темирболат А.Б.

Художественный дискурс в произведениях писателей-билингвов

В данной статье уточняются основные понятия дискурса и художественного дискурса. Дискурс, по нашему мнению, можно определить как идеологический оформленную речевую деятельность языковой личности, которая формирует вербальное пространство той или иной науки или искусства во взаимодействии с другими участниками этой деятельности (активными или пассивными), а также как результат этой деятельности – текст или совокупность текстов с учетом их коммуникативных и экстралингвистических характеристик. Из этого следует, что всякий текст с учетом его коммуникативных и экстралингвистических характеристик является дискурсом, т.е. продуктом дискурса, или, по-другому, дискурсом в узком смысле слова. По этой причине древние тексты, которые не вступают напрямую в коммуникацию, а нуждаются в расшифровке, не могут рассматриваться как дискурс. Художественный дискурс в узком понимании этого термина можно определить как вымышленный, в котором изображаемый мир соотносится с действительностью опосредованно, преломляясь через индивидуально-авторское его восприятие, преобразуясь в соответствии с интенцией автора, т.е. концептуализируясь.

Ключевые слова: дискурс, художественный дискурс, текст, коммуникация, фразеологизм.

Introduction

The term «discourse» is one of the central concepts of modern linguistics. Discourse (from the French «discourse» – speech) is a coherent text in conjunction with the extralinguistic, sociocultural, pragmatic, psychological and other factors [1, 6]. The study of discourse and discourse analysis are relatively young disciplines, especially in linguistics, but they cause great scientific interest and draw the attention of researchers to various aspects of discourse. In the last decade, many scientific works have been devoted in particular to the political discourse and the peculiarities of its translation. Also the great attention of philologists-scientists is traditionally paid to legal and advertising discourse, since they are relevant from the point of view of market economy subjects.

It is widely known that text is a process and the result of human speech activity. It became an object of scientific study only in the second half of the twentieth century. The linguists highlight a wide and narrow approach to the study of text. Narrow interpretation involves the identification of text units, the types of interphase communication, the study of composition, text structure. In a broad sense, text is understood as a whole symbolic form of broadcasting organization.

The researchers point out that, text is discourse with consideration of certain conditions. Linguistic study of text, the task of which is to identify not only the language inventory, but also the ratio of the

linguistic and extralinguistic factors in the creation of one or other speech product, is diverse. One of the directions of such an analysis is the theory of discourse.

One of the first people, who used the term «discourse» was S. Harris, when in 1952 he published an article «Analysis of discourse». At the same time, the notion of discourse was formulated by Yu. Habermas. Under the discourse, the researcher understood a specific dialogue based on an objective analysis of reality.

In the 1970s. the terms «discourse» and «text» were identified. Under the influence of the concepts of E. Benevisti and T. van Deijk (late 1970s – early 1980s), there are tendencies to differentiate these concepts. Thus, E. Benevisti understood the meaning of «discourse» as speeches, inseparable from the speaker. T. van Deijk claimed that text is an abstract construction, and discourse is different kinds of its actualization, which are considered taking into account the extralinguistic factors.

The definition of the concept «discourse» was offered by foreign researchers (V. Koch, E. Benevisti, A. Greimas, P. Serio, J. Courte, C. Fillmore, T. van Dyck, etc.).

Traditionally, the term «discourse» is understood as a text that is the result of a purposeful social action and a text as a collection of linguistic, speech, sociocultural, pragmatic, cognitive and psychic factors [1, 137].

A. Morokhovskiy at one time expressed the opinion that discourse was «the sequence of

interrelated statements» [2, 5]. V. Zvegintsev under discourse understands «two or more sentences that are in each other in a meaningful connection» [3, 170]. V. Grigorieva identifies three main classes of use of the term «Discourse»:

1) peculiarly linguistic, where discourse is seen as speech, inscribed in a communicative situation, as a kind of speech communication, as a unit of communication;

2) the notion of discourse, is used in journalism and reaches the works of French structuralists (M. Foucault);

3) discourse, is used in formal linguistics, that attempts to introduce elements of discourse concepts into the arsenal of generative grammar (T. Reinhart, H. Kapm) [4, 10].

In linguistics in unity with the concept of «discourse» the concept of «text» is defined. V. Bogdanov emphasizes that two unequal sides of discourse are speech and text. «Discourse is understood as everything that is said and written by a person, and, therefore, the terms» speech «and» text «are specific to the generic concept of «discourse» [5, 5].

V. Borotko understands the discourse as a text, but consists of communicative units of language – sentences and their associations into larger units that are in a continuous content connection, and allows us to perceive it as an integral entity [6, 8].

Experiment

The following definition was suggested by I. Susov: «The connected sequences of speech acts are called style. The statement (or sequence of statements) that is transmitted from the speaker to the listener becomes text when it is fixed in writing (or using a sound recorder). The text, therefore, appears as an «Information Trace» of the discourse that took place» [7, 40].

Linguistic science constantly draws close attention to the vivid manifestations of linguistic creativity, which are recognized as literary texts. They reveal the personality of the writer, his creative context, the individual author's style. If we talk about the relationship between the concepts of discourse and literary discourse, then taking into account the mentioned above, the use of word combinations as literary text and literary discourse as ideographically synonymous, and therefore completely inconsistent, so there is a broader sense of meanings included in the concept of literary discourse most relevant to the state of the modern science of language. It is not by chance

that in scientific works over the past decades this term is increasingly used in describing the «writer-text-reader» interaction system. The term (as well as the concept it expresses) is convenient in that it covers not only the constituent components of this chain, but also extralinguistic factors, including the creator of such text, which, in fact, directs the researcher's attention to understanding the text created for the reader as a discourse

In our time, the determination of the features of the discourse of literary work is of special value. In its essence, literary discourse contains the imprint of culture at a certain stage of the development of society. The discourse of fiction promotes, first of all, the conceptualization of knowledge, which makes it possible to use them in connection with further purpose.

In the most general sense, under discourse, one should first of all understand the ideologically formed speech activity of a linguistic personality, that forms the verbal space of a specific scientific direction or art within the framework of interaction with other direct participants of this activity.

Literary discourse should be understood as a communicative act that does not necessarily and primarily pursue goals (such as question, statement, threat, promise), characteristic, for example, for interpersonal communication, or any other set of goals, inherent in other types of discourse [8].

It is known that in the territory of Kazakhstan in the period of active bilingualism, the national picture of the world first of all of two nations, Russian and native, was observed, this led to the formation of a bilingual linguistic personality, that learned the languages according to the culture of the peoples – native speakers of these languages. In this respect the work of writers of another nation (non-Russian) culture writing in Russian, bilingual authors, whom the scientific community has traditionally united into one typological community called «Russian-speaking bilingual writers» draws a particular interest.

Results and discussion

We in our work chose the works of R. Seisenbayev and A. Alimzhanov. In their works we will see different periods of life of the Kazakh people, a description of the peculiarities of life, place of residence, culture, traditions and customs, the nature of the character, which became the subject and object of the image

The appeal to the analysis of the literary discourse of contemporary Kazakh bilingual writers

is caused by the need to motivate the «peculiarity» of the character of their world picture, through which life, everyday life, culture and location of a different nationality not Russian, but Kazakh are displayed but in Russian.

The national mentality, in particular the national mentality of the Kazakh genres of oral folk art is in proverbs, sayings, phraseologicalisms, etc. Such abstract concepts as love of one's native land, sadness and compassion, a sense of ethnicity, respect for elders, veneration of Aruaks and the like are an integral part of worldview of a person, his mentality, which necessarily appear (implicitly or explicitly) in the literary discourse of one or another writer (in our case, the Kazakh).

Observations over the literary discourse of Russian-speaking writers in Kazakhstan have shown that the speech of their characters is full of diverse folk proverbs and sayings, especially the speech of aksakals, elders, respected batyrs, etc. people with a rich life experience, as those language forms and means in which similar experience of previous generations accumulated.

For example: «No matter how much you feed the wolf cub with human food, it will still become a wolf!» [9, 271] – here we will see that the author wants to convey to us the Kazakh proverb.

«A zhigit must know a lot. For him even a hundred crafts are not enough, «[9, 271].»- Wait and see. I'm in no hurry. Slowly you can catch a hare on the Serb «[10, 109].

«He does not understand, fools, that a person comes into this life crying, but leaves – sobbing» [10, 63].

«It is true. But I want you not to bite your elbows afterwards, the old woman answered quietly. – There is another proverb: If two real people converge – they will be friends until death, If two bad ones converge – they will be enemies to death» [10, 33].

«A man stumbles – it's not a problem, a woman stumbles – it is a sin. A stupid woman, will destroy not only herself, but the whole family ... « [10, 13].

Conclusion

The ability to beautifully, figuratively express is considered one of the features of the speech of the native speakers of the Kazakh language. And this is prominently represented in the literary discourse of Russian-speaking writers (in our case, Kazakhs by nationality), in which skilfully and stylistically motivated proverbs and sayings are used. In the author's narrative and the speech of the characters, the frequently used stable constructions such as aksakals / wise / old people testify to this, they say, the Kazakhs say, the people speak, as they say, which give the speech a relaxed character, and also signal about the peculiarities of national character, national consciousness, national vision the world around them by the linguistic personality of the bilingual writer. Language units represent a special cultural and historical image of the Kazakh people, their mentality in the literary discourse of Russian-speaking writers.

Литература

- 1 Арутюнова, Н. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – с. 136-137.
- 2 Мороховский, А. К проблеме текста / А. Н. Мороховский // Текст и его категориальные признаки: сб. науч. тр. – К.: КГПИИЯ, 1998. – с. 5.
- 3 Звегинцев, В. Предложение и его соотношение к языку и речи / В. А. Звегинцев. – М.: МГУ, 1976. – 307 с.
- 4 Григорьева, В. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты: монография / В. С. Григорьева. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – 288 с.
- 5 Богданов, В. Текст и текстовое общение / В. В. Богданов – СПб.: Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 1993. – 68 с.
- 6 Боротько, В. Элементы теории дискурса / В. Г. Боротько – Грозный: Изд-во Чечено-Ингуш. гос. ун-та, 1981. – 133 с.
- 7 Сусов, И. Введение в языковедение: учеб. для студ. лингвист. м филол. спец. / И. П. Сусов И. П. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 397 с.
- 8 Dijk, T. A. van. Studies in the Pragmatics of Discourse // *Janua Linguarum. Series Maior*; 101. – The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers – 1981. – 331 p.
- 9 Алимжанов А. «Караван идет к солнцу». – Алма-Ата: Казахское государственное издательство беллетристики, 1973. – 168 с.
- 10 Сейсенбаев Р.Ш. «Трон сатаны»: Романы; Повести. – М.: Худож. Лит., 1988. – 511 с.

References

- 1 Arutyunova N. Discourse. Linguistics. The Big Encyclopaedic Dictionary. Ch. Ed. V. N. Yartseva. 2 nd ed. Moscow: The Great Russian Encyclopedia, 1998. P. 136-137.
- 2 Morokhovskiy A. On the text problem. Text and its categorical features: Col. sci. papers. K.: KGPIYA, 1998. P. 5.
- 3 Zvegintsev V. Sentence and its relation to language and speech. Moscow: Moscow State University, 1976. 307 p.
- 4 Grigoriyeva V. Discourse as an element of the communicative process: pragmalinguistic and cognitive aspects: monograph. Tambov: Publishing house of Tamb. state. tech. University, 2007. 288 p.
- 5 Bogdanov V. Text and text communication. St. Petersburg: Publishing House of S. Petersburg. state. University, 1993. 68 p.
- 6 Borotko V. Elements of Discourse Theory. Grozny: Publishing House of Chechen-Ingush. state. University, 1981. 133 p.
- 7 Susov I. Introduction to Linguistics: Textbook. for stud. linguist. m. philol. specialist. Moscow: AST: East-West, 2007. 397 p.
- 8 Dijk T. A. van. Studies in the Pragmatics of Discourse. *Janua Linguarum. Series Maior*; 101. The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers, 1981. 331 p.
- 9 Alimzhanov A. The caravan goes to the sun. Alma-Ata: Kazakh state publishing house of fiction, 1973. 168 p.
- 10 Seysenbaev R.Sh. The throne of Satan: Novels; The story. M.: Fine Lit., 1988. 511 p.

Zhapparkulova K.N.,

Assistant Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: karlygash.zhapparkul@gmail.com

KORANIC MOTIVES IN A.S. PUSHKIN'S POETRY

In article features of interpretation of some motives and plots of the Koran in A.S. Pushkin's poetry on the example of a cycle of poems «Imitations Koran» are investigated Koranic codes of this work are analyzed. The subject of influence of east, in particular, Islamic outlook on Pushkin's creativity began to be developed at the beginning of the XX century, but also to this day there are many not clear questions concerning interaction of the Russian culture of the first half of the XIX century and the culture of the East which affected not only on works of the great Russian poet but also on all subsequent Russian culture and literature. Article is devoted to the analysis of an image of the Prophet Mahomed in A.S. Pushkin's creativity. The originality of perception and specifics of reflection of this image are considered, the complex of the related meanings and mechanisms of its interpretation comes to light. The special attention is paid to the analysis of this image not only in the religious plan, but also in culturological and philosophical aspects.

Key words: Koran, poetry, motive, Mahommed, Magomet, prophet, sura, Islam.

Жаппарқұлова Қ.Н.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ассистенті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: karlygash.zhapparkul@gmail.com

А.С. Пушкин поэзиясындағы құран мотивтері

Ұсынылып отырған мақалада А.С. Пушкин поэзиясындағы Құран сюжеттері мен мотивтердің талдау ерекшеліктері қарастырылған. Мысалы, «Подражания Корану» өлеңіндегі құран шарттарын талдау. Шығыстың, соның ішінде ислами көзқарастың Пушкин шығармашылығына тигізген ықпалы жайлы мәселе сонау ХХ басында ғалымдар назарына іліге бастады, алайда тек ұлы орыс ақынының поэзиясына ғана емес, сонымен бірге келешек орыс әдебиеті мен мәдениетіне зор ықпалын тигізген ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы орыс әдебиеті мен шығыс мәдениеті арасындағы өзара байланыс жөніндегі кейбір мәселелер күні бүгінге дейін түбегейлі шешімін таба алмай келеді. Мақала А.С. Пушкин шығармасындағы Мұхаммед пайғамбардың образын талдауға арналады. Аталмыш образды қабылдау ерекшелігі мен оның көрініс табу ерекшелігі қарастырылады, оның талдау механизмдері мен онымен байланысты мағыналар жинағы анықталады. Талдамада негізгі образдар тек діни тұрғыдан емес, сонымен қатар мәдени және философиялық тұрғыдан қарастырады.

Түйін сөздер: Құран, поэзия, мотив, Мұхаммед, Магомет, пайғамбар, сүре, ислам.

Жаппарқұлова Қ.Н.,

ассистент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: karlygash.zhapparkul@gmail.com

Коранические мотивы в поэзии А.С. Пушкина

В статье исследуются особенности интерпретации некоторых мотивов и сюжетов Корана в поэзии А.С. Пушкина. На примере цикла стихотворений «Подражания Корану» анализируются коранические темы и мотивы этого произведения. Тема влияния восточного, в частности, исламского мировоззрения на творчество, Пушкина стала разрабатываться ещё в начале ХХ века. Тем не менее, и по сей день существует много неясных вопросов, касающихся взаимодействия

русской культуры первой половины XIX века и культуры Востока, повлиявшей не только на творчество великого русского поэта, но и на всю последующую русскую литературу. Статья посвящена анализу образа пророка Мухаммада в творчестве А.С. Пушкина. Рассматриваются своеобразие восприятия и специфика отражения этого образа, выявляется комплекс связанных с ним смыслов и типы его интерпретации. Особое внимание уделяется анализу данного образа не только в религиозном плане, но и в культурологическом и философском аспектах.

Ключевые слова: Коран, поэзия, мотив, Мухаммад, Магомет, пророк, сура, ислам.

Introduction

Acquaintance to the Koran – the most important monument of Arab and Muslim and world culture – began in Russia since the 18th century. Famous Russian cultural figures started being engaged in the translation of the Koran. M. Verevkin's translation noted by uncommon literary advantages which was born in 1790 left a noticeable trace in the history of the Russian literature, having been Pushkin an inspiration source for creation unforgettable, well-known «Imitations the Koran». The ingenious poet created the cycle of poems «Imitation Koran» which entered the collection «Alexander Pushkin's Poems», in 1826.

He emphasized that his main subjects, peaceful character of Islam, power of the Eternal Creator are reflected in this cycle of verses idea of a nisposlaniye to the prophet Mahomed Korana. In the poem «I Swear a Couple and Not Couple ...» Allah's oaths given in suras «Dawn», «Star», «Morning» sound. It terminates in words:

Мужайся ж, презирай обман,
Стезю правды бодро следуй,
Люби сирот, и мой Коран
Дрожащей твари проповедуй.

The suras «Hajj» «Falling», «Splitting» and others are the basis for the poem «Smutyas, the Prophet Frowned ...»:

С небесной книги список дан
Тебе, Пророк, не для строптивых:
Спокойно возвещай Коран,
Не побуждая нечестивых!

The author of researches, continuing to penetrate into an essence and sense of works of the poet, notes that the poem «The Earth Is Motionless – the Sky the Arches ...» is devoted to the Creator Founder and is the proof of its power. It is connected with suras of «Barrier», «Repentance», «Distinction», «Bow», «Kaf», «Iron». This poem shows extraordinary penetration of the author into Islam essence:

Он милосерд: он Магомету
Открыл сияющий Коран,
Да притечем и мы ко свету,
И да спадет с очей туман.

After all property of the person – this property of Allah, as they say in the sura of «An Nour» from the Holy Koran: «Also give them from Allah's property that It gave you». All believers are obliged to create alms. Alms – this kind word, sympathy in the mountain, any help and service. Therefore the poor has less opportunities to give alms, than at the rich man, in this regard they are equal. In the Koran the sacred book of Muslims is called clear, noble, nice, wise, in a cycle of verses of A. Pushkin «Imitation the Koran» – heavenly, shining, delightful. A. Pushkin's appeal to Islam as to world religion in a cycle of verses appeared ingenious anticipation as having only deeply studied and having experienced the Koran, the poet could report yes sir all essence and purity of Islam.

More than two centuries ago the great Russian poet A.S. Pushkin who was quite supporting conquest of the Caucasus suddenly the poetic intuition gets there, to religion of the people resisting then to Russia – and creates «Imitations the Koran». The Russian poets always broadcast about the World, looked for sources of eternal cultural wealth of the person both in the Bible, and in the Koran. They found and reflected in the Russian literature that keyword – Humanity which has to unite round itself the people resisting to present disorder and wildness. To understand religion Islam – means to understand itself, the relation to eternal cultural wealth, to people, to life, to create the look and to make the contribution to spiritual revival of great multinational Russia.

Experiment

In Pushkin's creativity of the 1823-1830th years his appeal to mysticism is clear. He looks for a way to get into divine predetermination. During this period it addresses to the Koran. In 1824 in Mikhaylovskom, in the manor surrounded with the pine woods,

brought by November snow, great Pushkin creates a cycle of the poems which became to one of the most surprising and its perfect creations – «Imitations the Koran». It were imitations, free transpositions, but not the translation. In this work presence of images of the great book of Islam, influence and spirit, and the Koran letter into which depths the great Russian poet got is notable. Powerful pressure of the revelations containing in the Koran, pressure of all book in general and separate suras are present at each poetic line:

Нет, не покинул я тебя,
Кого же в сень успокоенья
Я ввёл, главу его любя,
И скрыл от зоркого гоненья?

Не я ль в день жажды напоил
Тебя пустынными водами?
Не я ль язык твой одарил
Могучей властью над умами?

«Unless here not the Muslim, unless it not the spirit of the Koran and its sword, ingenuous stateliness of belief and terrible, bloody force it?» (F.M. Dostoyevsky about «Imitations the Koran»)»Imitations the Koran» – not simply exotic searches, as, say, at Goethe in it «West east sofa». No! It is the most powerful surge in spirituality, a push to art association or at least understanding of the people. The particular interest of A.S. Pushkin to an image of the prophet Mahomed (the world to it and blessing), to its moral shape and prophetic mission on Earth is felt in «Imitations»:

А вы, о, гости Магомета!
Стекаясь к вечеру его,
Берегитесь суетою света
Смутить Пророка Моего.
В пареньи дум благочестивых,
Не любит он велеречивых,
И слов нескромных и пустых.

In the first part of «Imitations the Koran» – lines about a nisposlaniye to the Prophet Mahomed, the world to it and blessing, the Shining Koran, about power of the Creator, favor and love of God to the Prophet, the world to it and blessing, and believing in the Doomsday and Ry.

Клянусь четой и нечетой,
Клянусь мечом и правой битвой,
Клянусь Я утренней звездой,
Клянусь вечернею молитвой:

Нет, не покинул Я тебя,
Кого же в сень успокоенья
Я ввел, главу его любя,
И скрыл от зоркого гоненья? [1, 220]

The words «Love Orphans» are cast by the sura «Handout». It is memory of care of the Prophet Mahomed, the world to him and blessing, about children of the lost Muslims – an example of following to belief. The words «My Koran» underline character of a nisposlannost of the Holy Koran to Mahomed's Prophet, the world to it and blessing, Supreme again.

The second part of «Imitations» is devoted to wives and the Prophet Mahomed's life, the world to him and blessing.

О жены чистые Пророка,
От всех вы жен отличены:
Страшна для вас и тень порока.
Под сладкой сенью тишины
Живите скромно: вам пристало
Безбрачной девы покрывало.
Храните верные сердца
Для нег законных и стыдливых,
Да взор лукавый нечестивых
Не узрит вашего лица! [2, 95]

«Prophet'swives! You not that all other wives; if you are bogoboyaznenna, be not too tender in your words, that in who in heart an illness, had no desire on you; you speak conversation good», – it is told in the Koran.

The first wife Proroka of Mahomed, the world to him and blessing, the widow Hadidzha, was more senior than it for fifteen years. She the first believed in its prophetic mission, having become the first Muslim. At it the Prophet Mahomed, the world to him and blessing, didn't take himself other wives. After her death his wives were the daughter of the first Caliph Abu Bakr Aisha who was remembered more than one thousand hadis how the Prophet arrived, the world to it and blessing, otherwise, that he spoke in this or that occasion, widows of the lost brothers, the sister of one of his powerful opponents which subsequently accepted Islam.

Suras are the basis for the third part of «Imitations» «Frowned», «Hajj», «Falling» ... It begins with the phenomenon of the blind person:

Смутясь, нахмурился Пророк,
Слепца послышав приближенье:
Бежит, да не дерзнет порок
Ему являть недоуменье.

С небесной книги список дан
Тебе, Пророк, не для строптивых;
Спокойно возвещай Коран,
Не пробуждая нечестивых!
Почто ж кичится человек?
За то ль, что наг на свет явился?
Что дышит он недолгий век,
Что слаб умрет, как слаб родился?
За то ль, что Бог и умертвит
И воскресит его – по воле
Что с неба дни его хранит
И в радостях и в горькой доле
За то ль, что дал ему плоды,
И хлеб, и финик, и оливу,
Благословив его труды,
И вертоград, и холм, и ниву?
Но дважды ангел вострубит; [3, 72]

The last two quatrains are cast by many ayata, for example: «That day as you will see it, each feeding will forget the one whom I fed, and each owner of a burden will put the burden. Also you will see people drunk, but they aren't drunk. But Allah's punishment – is strong».

The fourth part shifts ait: «Unless you didn't see the one who altercated with Ibrahim about his Lord what Allah gave it the power? Here Ibrahim told: «My Lord – What recovers and destroys». He said: «I recover and I destroy». Ibrahim told: «Here Allah outputs the sun from the East, bring him from the West». Also what didn't trust was confused: Allah after all doesn't conduct directly people unjust!».

С Тобою древле, о Всесильный,
Могучий, состязаться мнил,
Безумной гордостью обильный;
Но Ты, Господь, его смирил.
Ты рек: Я миру жизнь дарую,
Я смертью землю наказую,
На все подъята длань Моя.
Я также, рек он, жизнь дарую,
И также смертью наказую:
С Тобою, Боже, равен я.
Но смолкла похвальба пророка
От слова гнева Твоего:
Подъемлю солнце Я с востока;
С Заката подыми его!

The first two quatrains of the fifth part of «Imitations» are devoted to the Creator and his power:

Земля недвижна; неба своды,
Творец, поддержаны Тобой,

Да не падут на сушь и воды
И не подавят нас собой.
Зажег Ты солнце во вселенной,
Да светит небу и Земле,
Как лен, елеем напоенный,
В лампадном светит хрустале. [4, 106]

Results and discussion

The Pushkin epithet «the Shining Koran» supplements known definitions of the Last Writing: «Clear, Noble, Nice, Wise». The words «heavenly Koran» contain the answer to the opponents of Islam denying a nisposlaniye of the Holy Koran to the Prophet Mahomed, the world my and blessing. The words «yes also we will inflow to light» reflect idea of peace essence of Islam. We «will inflow» the word repeats the word of the second verse «being flown down». «We will inflow!». Both the rivers flow into the seas, and people join in mind of Muslims from the circle of Jews, Christians, atheists and pagans. We «will inflow» that «fog fell from eyes». And the word «Light» is also a name of Supreme Allah, and the name of the sura containing the following words: «Allah – Light of heavens and the earth Light on light! Allah to the light whom will wish conducts». This song follows from the sura of «Ibrahim»: «I am Allah – Seeing. The book which We granted to you that you could take out on a pleasure of their Lord from darkness, on the way Powerful, Dostokhvalny».

The sixth part of the poem is devoted to the dead on the battlefield with pagans and idolaters. In it – about Ry expecting the dead. In the seventh part Pushkin shifts the sura of the Koran «Imran's Family». It begins with the address to the Prophet, the world to it and blessing, – «Rise!». Yes, to the Prophet Mahomed, the world to him and blessing, been born in Mecca where from time immemorial there live pagans, Jews, Christians to preach new religion – means to rise:

Rise, timid:

В пещере твоей
Святая лампада
До утра горит.
Сердечной молитвой,
Пророк, удали
Печальные мысли,
Лукавые сны!
До утра молитву
Смирненно твори,
Небесную Книгу
До утра читай!

«In your cave» – in a cave of the mountain of Hir where long time the Prophet Mahomed prayed, the world to it and blessing, night of 24 dates of Ramadan of 610 g at Supreme Allah's will was to it an angel Dzhibrail with «the Heavenly Book», about what words of the sura «Night of the Fulfilment».

As well as the Prophet Mahomed, the world to him and blessing, as well as the aged men hermits speaking «when one – I good luck», Pushkin honored «a student's cell» of Lyceum, «a small grotto» in Gurzuf, «a big gray grotto» in Kamenka, stored «an internal cell of the heart», in a cave with «a sacred icon lamp» in a manor Mikhaylovsky «Imitations the Koran» and verses were to Pushkin:

В пещере тайной, в день гоненья,
Читал я сладостный Коран;
Внезапно ангел утешенья,
Взлетев, принес мне талисман.
Его таинственная сила...
Слова святяга начертила
На нем безвестная рука.

The eighth part of the poem is a prayer on the words «love orphans» provided in the first verse about what ayata of many suras, for example «Handouts» sound:

Торгуя совестью пред бледной нищетою
Не сыпь своих даров расчетливой рукою:
Щедрота полная угодна небесам
В День грозного Суда, подобно ниве тучной,
О сеятель благополучный!
Сторицею воздаст она твоим трудам.
Но если, пожалев трудов земных стяжанья,
Вручая нищему скупое подаяние,
Сжимаешь ты свою завистливую длань, -
Знай: все твои дары, подобно горсти пыльной,
Что с камня дождь обильный,
Исчезнет – Господом отверженная дань.

The orphanhood concerned prophets Moisey and Mahomed, the world to both of them. «In Revelation of mother of Moisey Ma told: raise him and when you are frightened for it, throw it in the sea. Be not afraid, don't mourn, We will return it to you and we will make him the envoy». The father Proroka of Mahomed, the world to it and blessing, died till its birth. It was taken by the six-months child on education in a tribe of nomads. In 6 years it lost mother.

Zakit or a handout – not alms and not courtesy for orphans and poor, it is a brotherhood tax. Zakit

it is connected with the rights of the poor and weak rich on part of property. Property of the person – Allah's property: «If you know in them kind, allocate them with something from the property with what the Lord allocated you». The alms are a kind word, sympathy in the mountain, any help or service. «Therefore the poor has less opportunity to give alms, than at the rich man. And they are equal in it».

The last ninth part «Imitations ...» is cast by the 2nd sura of the Koran. In it about weakness of the traveler, «grumbling on God», about favor to him «Lords of heavens and the earth»:

И чудо в пустыне тогда совершилось:
Минувшее в новой красе оживилось;
Вновь зыблется пальма тенистой главой;
Вновь кладезь наполнен прохладой и мглой;
И ветхие кости ослицы встают,
И телом оделись, и рев издают;
И чувствует путник и силу, и радость,
В крови заиграла воскресшая младость;
Святые восторги наполнили грудь:
И с Богом он далее пускается в путь.

Long time after the Pushkin poem «Mascot» in the Crimea were in the cours there were similar mascots or basten pictures representing «the beautiful Tatar girl in the elegant national clothes donating to the girlfriend a ring a mascot»:

Там, гдеморевечноплещет,
На пустынные скалы,
Где луна теплее блещет
В сладкий час вечерней мглы,
Где в гаремах наслаждаясь,
Дни проводит мусульман,
Там волшебница, ласкаясь
Мне вручила талисман.
И, ласкаясь, говорила:
Сохрани мой талисман –
В нем таинственная сила!
Он тебе любовью дан.

Pagans of Mecca claimed that the Koran allegedly represents the verses composed by Mahomed, the world to it and blessing. To them and their followers Allah's words are turned: «Yes, they speak: it – confusion of dreams. He invented it; he is a poet», and Pushkina:podruga's words a ring a mascot»:

Они твердили, пусть виденья
Толкует хитрый Магомет,

Они ума его (творения),
Его ль нам слушать – он поэт!

The subject of Islam didn't abandon Pushkin. More than once in the Koran and the hadisakh sounds that words and acts are preceded by intentions of the person. From here Pushkin words («Boris Godunov»):

Твои слова, деяния судят люди,
Намеренья Единый видит Бог.

In the manuscript of «Eugene Onegin» also there were words:

В Коране много мыслей здравых,
Вот, например: «Пред каждым сном
Молись; беги путей лукавых,
Чти Бога и не спорь с глупцом.[5,47]

At the end of the poem «Monument» sounds «And don't challenge the fool». We will remember lines of «Prophet»:

И он мне грудь рассек мечом,
И сердце трепетное вынул,
И уголь, пылающий огнем,
Во грудь отверстную водвинул.

This idea is obviously cast by the Koran: «Unless We to you didn't expand a breast and didn't relieve you of your burden», hadisy about the Prophet Mahomed, the world to him and blessing to whom angels opened a breast and took out and cleared heart snow and, having enclosed it in a breast, left.

Conclusion

The finishing words of a confession of the author and God's appeal: «Rise, the Prophet ...» repeat

the words turned to Mahomed, the world to it and blessing at the beginning of the seventh part of the poem «Rise the Timid».

Anyway, appointment of all prophets identical – to inform the word of truth, good, the truth, justice to heart of each person. And anything isn't present surprising in carrying out parallels between separate lines of Pushkin «Prophet» and Prophet Mahomed (the world to it and blessing). They also shouldn't be looked for because the spiritual wealth of the personality and consists in the correct understanding of the mission on Earth. At the great poet Pushkin it consists in the ideological maintenance of its poetry intended for all people irrespective of their belief and a nationality. F.M. Dostoyevsky said about Pushkin that only he «one of all world poets possesses property to reincarnate quite in others nationality», and N. V. Gogol, speaking about Pushkin's «response» to national cultures, about his ability to «transformation» wrote: «And as its response as his ear is sensitive is right! You hear a smell, color of the earth, time of the people. In Spain he is Spaniard, with the Greek – the Greek, in the Caucasus – the free mountaineer in the true sense of the word» [6, 153].

Thus Pushkin «deeply got» not only into a syllable and style of east poetry, but into the essence of national culture of the people at a certain step of its historical development. World «responsiveness» and Pushkin's «perevoploshchayemost» is a deep, substantial work of his soul, formation of his personality in which the religious feeling and consciousness played a paramount role. All this helped it to understand history and culture of other people, and to other people opened the great poet – A.S. Pushkina. It laid the foundation to the whole group of the Russian poets trying with Pushkin responsiveness to transfer individual shape and national specifics of other people in the poetic works.

References

- 1 Pushkin A.S. Complete works in 10 volumes. T. 9. Pyotr's history. Notes about Kamchatka. M.–Leningrad, 1949. 350 p.
- 2 Pushkin A.S. Complete works in 6 volumes. T. 5. Criticism. History. Journalism. M, 1936. 352 p.
- 3 Pushkin A.S. Collected works. T. 7. Drama works. M, 1935. 250 p.
- 4 Pushkin A.S. Complete works. T. 15. Correspondence 1832-1834. M, 1948. 352 p.
- 5 Pushkin A.S. Complete works in 6 volumes. T. 5. Eugene Onegin. Drama works. M.–Leningrad, 1936. 350 p.
- 6 Pushkin A.S. The favourites in 3 volumes. T. 3. Prose, notes, letters. Stavropol, 1989. 350 p.

Литература

- 1 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в 10-ти томах. – Т. 9. История Петра. Заметки о Камчатке. – М.– Ленинград, 1949. – 350 с.
- 2 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в 6-ти томах. – Т. 5. Критика. История. Публицистика. – М., 1936. – 352 с.
- 3 Пушкин А.С. Собрание сочинений. – Т. 7. Драматические произведения. – М., 1935. – 250 с.
- 4 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений. – Т. 15. Переписка 1832-1834. – М., 1948. – 300 с.
- 5 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в 6-ти томах. – Т. 5. Евгений Онегин. Драматические произведения. – М. – Ленинград, 1936. – 350с.
- 6 Пушкин А.С. Избранное в 3-х томах. – Т. 3. Проза, заметки, письма. – Ставрополь, 1989. – 350 с.

Кәлелқанұлы Н.,

Орталық Ұлттар университетінің оқытушысы, PhD докторы,
Пекин, Қытай, e-mail: nurbahan@163.com

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЖЫРШЫЛЫҚ ӨНЕРІ

Қазақ ұлтының көшпелі тұрмысы – ауыз әдебиетінің қалыптасуы, дамуы және гүлденуіне айрықша рөл атқарған ауызша дәстүрдің өсіп-өнген топырағы һәм қисса айту өнерінің көркеюінің тіке себебі. Араб-парсы әдебиеті бұл өнердің мазмұны мен формасын зерттей отырып, осының негізінде өзіндік ерекшелікке ие қазақ жыршылық өнері қалыптасты. Қазақтың жыршылық өнері қазақ ұлтының тарихымен, мәдениетімен, тілімен, ділімен, тұрмыс-салтымен біте қайнасқан. Қазақ халқының жыршылық өнерін батырлар жыры, тарихи дастандар, лиро-эпостық, ғашықтық жырлар мен аңыз әңгімелер құрайды. Қазақ халқының жыршылық өнерінің бір бөлшегін араб-парсы және шағатай тілдерінде жазылған «Жүсіп-Зілиқа», «Хұсырау-Шырын», «Ләйлі-Мәжінүн», «Мың бір түн», «Шаһнама» сияқты ғашықтық жырлар құрайды. Бұл хисса дастандар қазақ тілінде жыр формасында жырланып, түрлі кезеңдерде хатқа түсті.

Түйін сөздер: жыршылық өнер, дастандар, қисса, эпос, тарихи дастандар, ғашықтық жырлар.

Kalelkhanuly N.,

PhD, teacher at Minzu University of China,
Beijing, China, e-mail: nurbahan@163.com

Kazakh oral epic singing art

Kazakh prairie nomadic life has played a vital role for the formation development and prosperity of ethnic oral tradition, it is the survival of the soil to the tradition, and directly prompted the prosperity of Kazakh epic singing art. Arab-Persian literature enriched the contents and forms of the art, eventually took shape the Kazakh characteristics of epic singing art. The composition of the Kazakh folk art of narrative includes eulogizing epics about the heroism of the batyrs, historical epics, lyric-epic works and epics glorifying love and courage. Kazakh fairytale art is closely intertwined with the history of the Kazakh people, its culture, language, mentality and way of life. An integral part of Kazakh folk art is such works about love as «Yusuf-Zliha», «Khusrau and Chirin», «Thousand and One Nights», «Shahnama» written in Arabic-Persian and Chagatai. These herseswere distributed orally and were translated into written form at different periods. Keywords: narrative art, poems, hissa, epic, historical poems, tales of love.

Key words: singing art; dastan; kyssa; epos; historical poem; romance

Келекканулы Н.,

преподаватель Центрального университета малых наций, доктор PhD,
Пекин, Китай, e-mail: nurbahan@163.com

Сказительское искусство казахского народа

Кочевой быт казахского народа – следствие и причина появления, распространения и процветания устной народной литературы, почва развития культуры чтения хиссы. Арабско-персидская литература глубоко изучала содержание и форму этого направления, на основе которого появилось казахское народное сказительское искусство. В состав Казахского народного сказительского искусства входят восхваляющие эпосы о героизме батыров, исторические эпосы, лиро-эпические произведения и эпосы, воспевающие любовь и отвагу. Казахское сказительное искусство тесно переплетается с историей казахского народа, его культурой, языком, менталитетом и образом жизни. Неотъемлемой частью казахского народного сказительского искусства являются такие произведения о любви, как «Юсуф-Злиха», «Хусрау и Чирин», «Тысяча

и одна ночь», «Шахнама», написанные на арабско-персидском и чагатайском языках. Эти хиссы распространялись в устной форме и были переведены в письменную форму в разных периодах.

Ключевые слова: сказительское искусство, поэмы, хисса, эпос, исторические поэмы, сказания о любви.

Кіріспе

Ауызша дәстүр көшпелі мәдениетте аса маңызды орынға ие. Бұндай дәстүр қазақтың төл тарихы мен мәдениетіне ерекше ықпалын тигізген. Ауызша жырлау дәстүрінің дамуы қазақтың төгіліп, шешен сөйлеуге баулыды, 7,8 буынды жыр жолдарын қалыптастырды, заманнан заманға жалғасқан дастандар мен өлең-жырлар халықтың арман-тілегін бейнеледі, тіршіліктің барлық саласын жан-жақтылы суреттеп, рухани дүниесін қапсыз көрсетті.

Өткен заманда хан-сұлтан төрелер, үлем-баксылар, бай-бағылан, уәзір-сұрқылтайлар, жырау-абыздар ғана хат танып, оқу мүмкіндігі болды. Мәңгітас, қайыңтоз, киіз, тері сынды ескерткіштер, баблбал тастар мен бұйымдар бетіндегі жазуды оқи алды, жаза білді. Ал былайғы жұртта хат-сауатын ашатын мүмкіндік болмады. Сондықтан, көп жағдайда еске сақтау арқылы, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін дәстүр қалыптасты. Әйгілі түрколог В.В. Радлов: «Қазақтар басқа түркі тілдес халықтарға қарағанда ән-жырға әуес, шешендік өнерлері де елден ерекше», десе, С.Е.Малов: «Қазақ тілі өзінің бейнелігі, суреттілігі жағынан басқа түркі тілдерінен әрдайым бөлектеңіз тұрады. Қазақ өзінің ауызекі көркем тілімен, айшықты әсем фольклорымен бұрын да, қазір де даңқы шығып жүрген халық», – деген сөздері ойымызды нықтай түседі.

Кей ғалымдар «ауызша жырлау дәстүрі дамыған ұлттар тілде сиқырлы күш бар деп есептеген әрі бұл көзқарас айырықша жалпылық сипатқа ие. Сондай-ақ бұл күллі ауызша жырлау дәстүрі қалыптасқан ұлттарға тән құбылыс» [1, 24], – деп есептейді. Қазақ халқы да тілде кие болады деп сенген. «Өнер алды қызыл тіл», «сөз – құдайдың бір аты» сынды халық мақалдары тілдің ерекше орнын білдіреді. Қазақ жақсы сөзге көңілі марқайған халық. «Жақсы сөз – жарым лепес» деп ақылман абыз қарттардан, ділмар шешендерден алғыс пен бата алуды мақсат еткен, мұрат тұтқан. «Жаман сөз ауыз садақасы», «тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады» деп тілдің қасиетінен именген, кие тұтқан.

Эксперимент

Қазақ жыршылық өнері. Жыршылық – Еуразия құрлығының кіндік шегіне қоныстанған қазақ халқының ғасырлар бойы тұрмыс-тіршілігімен етене байланысқан, қалыптасып дамыған ерекше өнер. Таңнан-таңға айтылатын батырлардың ерлігі сипатталған жырлар, тарихи тар кезеңдер мен өткен оқиғалар баяндалған дастандар, ғашықтық қисалар қазақ халқының аса бай мұраларының санатында. Ауызша жырлау дәстүрінің тарихы тым арыда жатыр. Ежелгі сақтар заманында шыққан «Алып Ер Тоңға» жыры бұның айқын мысалы. Жырдың бастапқы мәтіні толық сақталмағанмен, «Диуани лұғат ат-түрк» кітабында Сақ тайпаларының Ер Тоңғаны жоқтаған жыр жолдары кездеседі.

Қазақ халқында жыршылық өнері айқын өңірлік ерекшелікке ие. Қазақ даласының батыс өңірінде, әсіресе Еділ мен Жайық өзендері аңғарында батырлық дастандарды айтушылар біршама мол болған. Мысалы: «Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар батыр» т.б; Сыр бойы мен қазақ даласының оңтүстік өңіріндегі қазақтарда, батырлық, ғашықтық дастандардан сырт, ислам мәдениетінің әсерімен айтылатын діни қисалар да көптеп кездеседі. Мысалы: «Ескендір», «Мұхаммет Құнапия», «Ер қаһарман» сынды; орталық пен шығыс өңірлерде, Жетісу мен Ертіс алабында ғашықтық дастандар көптеп жырланады. Мысалы: «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Айман-Шолпан», «Сәлиқа-Сәмен» сияқты ғашықтық тақырыбындағы дастандармен қоса, таяу XVIII-XIX ғасырлардағы тарихи оқиғалар баяндалған «Қабанбай батыр», «Бөгенбай батыр», «Ер Жәнібек» сынды тарихи жырлар көптеп кездеседі.

Осындай фольклорлық туындылар ауызша жырлау тәсілімен халық арасына кең таралған. Жыршылар үнемі ел кезіп, өз өнерлерін қазақ даласының түкпір-түкпіріне таратқан. Кең алқауға ие болып, сол жердегі жыршыларға әсер етіп, ол жаттап алып, дамытып, байытып жырлаған. Міне бұл, жазу-сызу жалпыласпаған дәуірдегі ауызша орындау мәдениетінің шырқау кезеңіндегі жыршылық өнері деуге болады.

«Ислам діні қазақ даласына таралғаннан кейін, медреселерде оқыған қазақ ақындары мен оқымыстылары бір жағынан ауыз әдебиеті мұралары болған қисса-дастандарды жинаса, енді бір жағынан араб-парсы тілдеріндегі әңгіме, дастандарды нәзіралық жолмен жаңғыртып жырлады немесе қазақ қисасы етіп өзгертіп жазды. Бұл адамдар араб-парсы және шағатай тілдеріне өте жетік болды. бұл тұстағы қазақ тілінде жырланған дастандар деп «Жүсіп-Зілика», «Хұсырау-Шырын», «Ләйлі-Мәжінүн» сияқтыларды атауға болады. Бұлар Орта Азия аумағына кеңінен таралған ғашықтық дастандар. Бұдан тыс, «Мың бір түн», «Тотының тоқсан тарауы», «Шаһнама», «Қырық уәзір» сынды араб-парсының әңгіме-аңыздары қазақ тілінде жыр формасында жырланып, хатқа түсті. Осы дастандардың ішінде исламдық бояуы қанықтары деп «Мағыраж», «Зарқұм», «Салсал», «Сейітбаттал қажы», «Ғали Арсыландарды» атауға болады. Бұлар ХІХ ғасырдың соңы ХХ ғасырдың басында Қазан, Ташкент қалаларынан араб жазуы негізіндегі қазақ тілінде арт-артынан кітап болып басылып шықты [2].

Десе де, осы дәуірде халықтың жаппай бұл кітаптарға қолы жете бермеді, толық оқуға да мүмкіндігі болмады. «Шығыс әдебиеті» есімімен белгілі, кітап не қолжазба күйінде таралған қисса-дастандарды жаттап алып айтатын қиссашылар, дарынды ақындар, өнерпаздар айтуымен ел ішіне кеңінен таралып, күллі ел білетін туындыға айналды. Бұл дәстүр көшпелі халық арасында бағзыдан бері жалғасын тапқан тамаша дәстүр болатын. ХІХ ғасырдың соңы ХХ ғасырдың басында баспа ісінің жандануы бұл үрдісті тіптен кемелдендіре түсті. Шығыс өңірге, әсіресе қытай қазақтарына аты белгілі Жүсіпбек Шайқысламұлы (1857-1937), Ақыт Үлімжіұлы (1867-1940) сынды хат-сауаты кемел ғұлама адамдар халық арасына таралған қисса-дастандарды жинау, реттеумен қоса, өздері де көптеген қисса-дастандарды шығарып, кітап етіп бастырып шығарды.

ХХ ғасырдың орталарынан кейінгі кітаби жырларды ауызша айту дәстүрінде, ақындар бір жағынан өзі мен шығармасын жұртқа таныстырса, енді бір жағынан халықты әдеби, мәдени, тарихи білімдермен тәрбиеледі. Аталмыш ақындар төл туындыларын (өлең-жыр, қисса-дастандар) өзінің сенімді серігіне, жыршы шәкіртіне беріп, ел ішіне таратып отырған. Жыршылар қашанда, қай заманда болмасын үлкен беделге, зор мәртебеге ие еді. Қытайдағы қазақтар арасынан, Алтай өңірінен шыққан

әйгілі қиссагерлер Бөки Жақашұлы, Көксеген Кәденұлы сияқтылар көбінде Ақыт, Арғынбек, Шәмел сынды адамдардың шығармасын жырлаған, өзге ақындарға еліктеп қыруар қисса-дастан шығарған.

Қазақтың жыр-дастандары. Оқиғалы өлеңдер қазақ қисса-дастандарында маңызды орын ұстайды. Ел ішінде таралған қисса-дастандардың саны мол, мазмұны алуан түрлі. «Әр түрлі дастандардың санын ғалымдар 300 ден көп деп мөлшерлейді. Ұлттық фольклордағы ең мол түрдің бірі [3]. «Қазірге дейін ғылыми айналымға түскен дастандар 250 ден асады. Бұның қомақты бөлігін діни тақырыптағы қисса-дастандар ұстайды» [4, 391]. «Қазақстан ғылым академиясы әдебиет зерттеу институтында 300 дей қисса-дастан сақталған» [5, 2]. Осындай мол мұраны жинақтау, баспадан шығару ісінде ерекше көзге көрінерлік еңбек ретінде, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарлама негізінде іске асырылған 100 томдық «Бабалар сөзін» атауға болады. Бұл томдықтарға қазақ қиссаларымен бірге, ертегі-аңыз, әпсана-миф, жұмбақ, мақал-мәтел және шежірелер енген.

Дастан – ұлттың тарихы, тілі, діни наным-сенімі, салт-дәстүрі шоғырлы бейнеленген ауыз әдебиетінің аса дамыған түрі. Қазақ дастандары тақырыптарына қарай батырлар жыры, ғашықтық жырлар, діни қисалар және тарихи жырлар деп бөлінеді. Бұлардың ішіндегі батырлық жырлар мен ғашықтық жырларда оқиға жиілігі күштірек болып, қазақ қиссаларының дәстүрлі формасы мен үлгісіне уәкілдік етеді. Діни қисаларда ислам дінінің құндылықтары, әдеп өлшемдері, дүниеге көзқарас сияқтылар көбірек дәріптеледі. Бұндай мазмұндар қазақ даласына салыстырмалы кешірек, ислам дінінің таралуына ілесе орныққан. Тарихи жырлардың басым көбі, Қазақ хандығы кезіндегі шын адам, шын оқиғаны негіз еткен ерлік жорықтарды немесе жеке-леген батырлардың батырлық іздерін негізге алған. ХVІІІ-ХІХ ғасырларда пайда болған тарихи жырларда бұл ерекшелік айқын көрінеді. Тарихи шыншылдығы күшті, әсіресе тарихи қисалардағы Жоңғар шапқыншыларына қарсы тұрған ерлік күрестер көбірек жырланады.

Қазақ фольклорының барлық үлгілерін дастаннан табуға болады. Әсіресе, батырлар жыры мен ғашықтық дастандар діни қисалар мен тарихи жырларға қарағанда қазақ халқының ұлттық болмысы, хас мәдениеті мен рухани бет-бейнесін барынша ашып көрсетеді. Себебі, тайпалық, рулық, ұлыстық дәуірден бері, шамандық, тәңірлік сенімдер, ұлттың өз ішінен тұрмыс-

салт тіршілігімен бірге біте қайнасқан күллі болымыс-пішімі батырлар жыры мен ғашықтық дастандарда айқын сезіледі. бұлар есте жоқ ескі заманның тірі куәгері.

Эпикалық жырларды орындайтын өнерпаздар. Қазақ дастандарының саны мол, түрі әр алуан. Халық арасында оны жатқа айтатын жыршылардың саны да мол. Ауыз әдебиетін тудырушылар халық емес, жекелеген тұлғалар. Алайда заманның ескіруімен ілесе олардың авторлары да ұмытылған.

Қазақ ауыз әдебиетінде қиссагерлер жырау, ақын және жыршы болып үшке бөлінеді. Бұдан сырт, өлеңші, термеші сынды өнерпаздар болған.

Оқиғалы өлеңдер қазақ ортасында «дастан», «қиса», «жыр» және «эпос» деген аттармен белгілі. Оны жаратушылар, таратушылар және орындаушылар «дастаншы», «қиссашы», «жыршы», «ақын», «жырау», «эпосшы» деп аталады. Бұлардың бәрі ауыз әдебиеті өнерін жасаушылар мен жалғастырушылар. Бұлардың шыққан тегіне қарасақ, қарапайым малшы, дән еккен ди-хан, қол бастаған батыр, сөз ұстаған шешен, тіпті хан қасындағы уәзір, ақылман кеңесші болуы да мүмкін. Олардағы ортақ ерекшелік керемет есте ұстау қабілеті бар жасампаз адамдар. Мысалы, Асан қайғы ойшыл, кемеңгер, ел қамын жеген ер, сондай-ақ Әз Жәнібек ханның атақты уәзірі болған тұлға. Ноғайлы заманында, одан кейінгі Қазақ хандығы дәуірінде өмір сүрген қарға бойлы Қазтуған, Шалкиіз, Ақтамберділер әйгілі жырау ғана емес, мың сан қол өңгеріп, қабырғадан қан кешкен бас батырлар. Бұл тізімді Абылай заманындағы Бұқармен, Кенесары ханның ерлігін жырлайтын Нысанбай жыраумен, кешегі Дулат Бабатай, Шортанбайлармен сабақтастыра баяндай беруге болады.

Қазақ ауыз әдебиеті өнерпаздарының ең үлкен артықшылығы – олардың көп өнерді бір басына топтап, әр өнерге шебер болғандығында. XVIII ғасырда өмір сүрген Бұқар жырауды айтсақ, ол суырылған шешен, ақылгөй дана әрі айтыстың да майталманы болды. Бұл өнерпаздар көшпелі ғұмыр салтындағы мәдениетпен үйлесім тапқан құбылыс еді. Жырау болсын, ақын болсын жанынан өлең-жыр тудырушылар һам жат алған қисса-дастандарды орындаушылар болып қалмай, көбінде асқақ әнші, дәулескер күйшілік қабілетке ие әмбебап тұлғалар.

Дәуірдің өзгеруіне ілесе, ел ішіндегі өнерпаздардың қоғамдық орны мен атқарар міндеті, ықпал бедеді де өзгеріске ұшырады. Қазақ хандығы кезіндегі жыраулардың орын-мәртебесі енді жерде өмір сүрмейтін болы. Ке-

ле-келе дәстүрлі мәдениетте эпос-дастандарды, өлең-жырларды өз биігіне, мәнеріне салып айтатын жыршыларда өз орынын жоғалтты. Тек ақындар, әнші, күйшілердің ықпалы сақталып қалды, маңыздылығы арта түсті.

Қазақ жыршыларының қалыптасуы және жалғастылығы. Қазақ жыршыларының қалыптасуы мен олардың ұрпақтан-ұрпаққа жалғастылығы ұзақ та күрделі барыс. Кез-келген жеке тұлға жыршы бола алмайды. Адамның таланты мен тумысы бұл өнерді игеруде ерекше орынға ие. Жыршының бойында орындаушылық талант, айтқыштық қабілет болуы шарт. Дәстүрлі мәдениетке бай, тіл өнері дамыған, жыршылық ұрпақ сабақтастығы жалпыласқан өңірлерден халық өнерпаздары көптеп дүниеге келеді. Керісінше жағдайда, жыршылық өнері мүлдем ескерусіз қалуы, бір жола тоқырауы мүмкін. Жыршыларда көлемді эпостарды, ұзақ дастандарды айтуы үшін аса күшті есте ұстау қабілеті, айтқыштық пен сөз тапқыш шешендік қасиет қоса болу керек. Ақынның басты қасиеті табанда сөз таба, өлең құрай білуінде. Ақындар ішінде аз сандылары ғана жұрт мойындаған жырау деңгейіне көтеріледі. Жыраулықтың басты бейнесі таңдайынан бал тамған шешен, жыршы болумен қатар, өлеңдерінде философиялық ойдың тереңдігімен әйгіленеді. Жыршылықта ұзақ уақыттық айту машығы, ұшан теңіз ауыз әдебиеті үлгілерін жаттауға тура келеді. Бұл арадағы орындаушылық өнер атадан балаға берілуі, отбасылық дәстүр болуы да мүмкін немесе басқада өнерпаздардан алған өнеге, тәрбие негізінде қалыптасады. Жыршылыққа тәрбиелегенде, ел арасында көп тараған, бойға қонған қисса-дастандарды айтып баулудан бастап, оқиға желісіне қарай әуенді және емеурінді қалай құбылтуға төселеді. Бастапқыда қысқалау жырларды немесе қисаның бір эпизодын айтудан тәрбиелеген.

Ел арасында жыршылық өнердің қонуы көршілес Қырғыз, Моңғол, Тибет халықтарында кең таралған, жыршылық қасиеттің қалай қонатыны туралы ғажайып аңыз, сыйқырлы сыр, тілсім киеге байланысты әпсәналары жұлгелес келеді. Түсінде аян беру, ұзақ ауырғаннан кейін жырлап кету сынды аңызға бергісіз әңгімелер XX ғасырдың орталарына дейін, тіпті бүгінгі күндеде бірен саран әсері мен ықпалын солғындатпады. Алайда, еш қандай тілсім күштің көмегенсіз-ақ, бүкілдей жеке тұлғаның әуесі мен қызығуына сүйеніп жыршылық деңгейге көтерілгендер жетерлік. Мысалы, ҚХР, Алтай аймағындағы Қазмен Әлменұлын айтуға болады. Ол бүкілдей

өзінің елден ерек жаттау қуатының арқасында қиссагер болған адам. Қазақтың бұрындары өмір сүрген жыршы-жырауларында байыбына бара алмайтын тылсым қасиеттерге ие болғаны туралы аңыздар ел аузында көптеп кездеседі. Жамбыл, Кемпірбай сынды жыр алыптарының шабыт шақыратын, өнерлеріне жебеуші болатын киелері болғаны туралы айтылады. Жамбылдың өзіне ғана көрінетін қызыл жолбарысы, Кемпірбайдың шабытына қанат беретін көгала үйрегі болғаны, ән салғанда көгала үйрек қалықтап ұшып жүреді екен-міс. Кемпірбай салмақты науқасқа шалдығып, төсек тартып жатқанда әйгілі Әсет Найманбайұлы көңілін сұрай барады. Сонда Кемпірбай;

Әй, Әсет, осы аурудан өлем білем,
Алланың аманатын берем білем ...
Кеудемнен көгала үйрек қош деп ұшты,
Ол шіркін кәрі жолдас өлең білем, –

деп араздасып айтқан өлеңі белгілі.

Қазақ халқы батаның қасиетіне айырықша сенеді, бата адамның жолын ашып, ырысқа бөлейді деп біледі. Аға буын ақын немесе жыраулардың батасын алған, ықыласына бөленген жыршыларды халықта қадір тұтып, өнеріне бас иген. Ал ел ішіндегі өнерпаздар алдыңғы буыннан, аузы дуалы ел ағарынан бата алуды өздеріне парыз санаған. Бата берген адамды өмір бойы ұстаз тұтып, сыйлап өткен. Жыр алыбы Жамбыл әйгілі Сүйінбайдан бата алған. Жамбыл 15 жасында алты алашқа аты жайылған Сүйінбай Аронұлын іздеп барады. Ол домбыраға қосып, өзінің шәкірт болғысы келетінін, бата сұрай келгенін жырға қосып жеткізеді. Сүйінбай жас таланттың өнеріне сүйініп батасын береді. Енді-енді өнер жолына түскен жыршы-қисагерлер тек бір адамнан бата алуды аз деп сезінген. Дүбірлі дода, салтанатты той-думанда өзінен өнері үстем, өнер өрнегі өзгеше хас таланттардың алдынан өтіп, бата алуды парыз ретінде қарады. Ақындық болсын, жыршы-қисагерлік болсын, көп жағдайда бұндай өнер текке, ата-бабадан, қандастық қатынас арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған. Сонан кейінгі орында өскен орта мен ұстаздың жөн сілтеп баулуы деп білген. Хәкім Абай мен Жамбылдың нағашы жұрты шегінен айтқыш, шешен, туған шешелері де сөзге ұста, тілге жүйрік болған. Сондықтанда, қазақ «жігіттің жақсысы – нағашыдан, киіз үйдің жақсысы – ағашынан» деген аталы сөз қалдырған.

Дәстүрлі көшпелі тұрмыс тіршілігі жыршылыққа шексіз база болды. Қазақтың жыршылық өнері үш түрлі формамен – туыс-қиыстық арқылы, кәсіби мұрагерлік жолмен және кітаби жолмен тарады. Алдыңғы екеуінің тарихы ұзақ, тамыры тереңде. Туыс-қиыстық жолмен таратушылар жалпы ата-әжесі, әке-шешесі немесе ру-ұлысы жағынан жасынан осы өнерді бойына сіңірген таратушылар есептелінеді. Жамбыл, Мұрын жыраулар осындай көшірмені басынан өткерген. Дастандарға мұрагерлік ету және оны тарату жолдарының ішіндегі ең жалпылық түс алғаны кәсіби мұрагерлік жолмен тарату. Мұрын жырау жырлаған «Қырымның қырық батыры» аталған ұласпалы жырларды Алтын Орда дәуірінен XX ғасырдың орталарына дейін, арада он неше ұрпаққа жалғасқан жыршылар алты ғасыр бойы мұрагерлік жолмен жырлап бүгінгі күнге жеткізген. Шыңжаң өңірінен шыққан атақты қиссагер ақын Сұлтан Мәжитұлы жыршы-ақын Әріпжан Жанұзақұлының 13 жасынан бастап баулуында болған. Ол ұстазына ілесіп тұтас Тарбағатай аймағы мен басқада аймақ, аудандарды аралап өнер көрсетіп, жыр толғайтын болған [6].

Қазақ жыр-дастандарының кітаби жолмен таралуы XIX ғасырдан бастау алады. Қазақ даласына келген орыс зерттеушілері мен өзгеде ғалымдар халық арасында таралған фольклорлық әдеби жәдігерлерді жинап, реттеп, баспадан кітап етіп шығарды. Әсіресе, Қазан, Уфа, Ташкент қалаларында орналасқан баспалардан көптеген кітаптар басылып таралды. Ол кейде қолжазба ретінде қолдан қолға өтіп таралған. Ал, Шыңжаң өңіріндегі қазақтар арасындағы баспа ісі салыстырмалы түрде артта болды. Ол XX ғасырдың 40, 50 жылдардан басталды.

Нәтиже және талқы

Қазақ қисагерлерінің қазіргі хал-жағдайы (қытайдағы қазақтар қоныстанған өңірлердегі). Қытайдағы қазақ ауыз әдебиетін зерттейтін мамандар мен оқымыстылар жазба әдебиеттің теориясы мен тәсіліне негізделіп ауыз әдеби нұсқаларын зерттеп, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет арасындағы мәндік парыққа назар аудармай келді. XX ғасырдың 80 жылдарынан бастап Шыңжаңның барлық өңірлері бойынша ауыз әдебиеті нұсқалары «төрт топтама» етіліп жиналды, зерттелді. Аудан-аудан бойынша төрт кітап, кей аудандарда жеті кітап болып жарық көрді. Десе де, ауыз әдебиеті нұсқаларын жинақтаудағы жүйесіздік, тәсіл мен әдістің

ғылыми болмауы көптеген кемшіліктерге әкеп соқтырды. Айтушылар мен жазып алушылар, жазып алған уақыты анық көрсетілмеді. Кей ауыз әдебиеті нұсқалары қалағанынша қысқартылды, бұрмаланды, өзгертілді.

Заманның жаңалануы, қоғамның дамуы Шыңжаңдағы қазақтардың тұрмыс тіршілігінде айтарлықтай өзгерістерді басынан кешірді. Көшпелі тіршіліктен отырықшылық өмірге ауысуы, табиғи жайылымдар мен экологиялық ортаны қорғау, көрінісі көркем өңірлердің саяхат ашу аумағына енуіне ілесіп дәстүрлі мал бағу формасының кеңестігі тарайды. Жұрттың мәдени өмірі мен көңіл ашу қимылдарының жаңалануы қазақ ауыз әдебиеті дәстүріне, әсіресе жыршылық дәстүрдің «жоғалу» үрдісі белең алды. Дегенмен, себептің үлкені – тарихи жырлар қалада жоғалады. Ей тұрақты қоныстанған өңір ортасының бұндай өнер көрсетуге үйлеспегендігінде емес, қайта сол араға мектептің ашылуында. Жазу қала тұрғындарының тұрмыс тәсіліне терең тамыр тартқандығында [7, 27].

Қытайда мемлекеттік «бейзаттық мәдени мұраларды қорғау ережесінің» қабылдануына ілесіп, бейзаттық мәдени мұраларды қорғау ба-рынша күшейтілді. Қазақ жыршылық дәстүрі мен жыршылар орасан қолдауға ие болды. Алдыңғы буын қиссагерлерге мән беріліп, олар мемлекеттің қолдауына қол жеткізді.

Әр қандай ауыз әдебиеті туындыларын тудырудағы мақсат біреу ғана. Ол сол туындыда бейнеленген өмір шындығын түсіндіріп және қабылдатып, тарихтың тәжірибе-сабақтарын кейінгі буынға жеткізу. Сонымен бірге, адамгершілік, дәстүрлі наным-сенім мен адамдардың «оянуына» түрткі болу. «Өмір сүрудің шарттары мен қағидаларын өсер ұрпақ, келер зәуаратқа үйретіп, қашанда жақсы

мен жаман, ізгілік пен зұлымдық арасындағы мәндік парықты еске салып тұру фольклорлық туындылардың борышы саналады. Қорыта келгенде, ауыз әдебиеті адамдардың эстетикалық танымын тәрбиелеуде орны өгейсімес рөл ойнайды. Жоғарыдағы шарттарды орындай алған ауыз әдебиеті туындылары ғана заманнан заманға тарала береді» [8, 438].

Қорытынды

Қазақ даласы ежелден шығыс пен батыстың тоғысқан өңірі, жібек жолының басып өтетін маңызды өлкесі. Қазақтың жыршылық өнерімен осы ұлттың тарихы, мәдениеті, тілі, діні, тұрмыс-салты біте қайнасқан. Көшпелі өмір салты ауыз әдебиеті жанырларының көп түрлі болуына, мазмұнның мейілінше бай болуына оң әсерін тигізді. Қисса-дастандарда батырлардың туған мекенін, өскен елін ерлікпен қорғаған іс іздері және күнәсіз ғашықтардың адал махаббат жолында жанын құрбан қылатын асқақ рухтары бейнеленген. Ислам дінімен бірге келген «шығыс әдебиетінің» қазақ ауыз әдебиетіне жасаған ықпалы төтенше зор болды. Соның әсерінде қазақ ауыз әдебиеті бағына жарапазан, бата, қиса сынды діни түсі қою жанрлар келіп қосылды. XIX ғасырдың соңында қазақтың дәстүрлі қисса-дастандарында үлкен өзгеріс болды. Ауыз әдебиеті нұсқалары, жазба ақындардың классикалық шығармалары қолжазба түрінде де, баспадан шыққан кітап күйінде де ел ішінде кеңінен таралды. Жазу халық ортасына кеңнен таралмаған кезде, халық өнерпаздары бұл шығармаларды жырлай жүріп ауыздан-ауызға жатқа таратпағанда, әсіресе қиссагерлер осынша мол қазынаны алтын кеуделеріне сақтап жеткізбегенде, фольклорлық шығармалардың тағдыры қалай болатыны белгісіз еді.

Әдебиеттер

- 1 Walter. Ong. Ауызша және жазбаша мәдениеттегі сөздердің техникаласуы / Қытай тіліне Хы Даукуан аударған. – Бейжиң: Бейжиң университеті, 2008.
- 2 Нығымет Мыңжан. Ислам дінінің қазақтар арасына таралуы және ықпалы // Шыңжаң қоғамдық ғылымдар журналы. – Үрімжі: 2007, №4.
- 3 Мүтәліп. Халық арасындағы Қисса-дастандардың таралуы туралы зерттеу // Ұлттық әдебиет туралы зерттеулер. – 1987, №3.
- 4 Би Шүн. Қазақ ауыз әдебиеті туралы кіріспе. – Бейжиң: Орталық Ұлттар университеті, 2006.
- 5 Хуаң Жұңшиаң. Қазақтың батырлық жырлары және сахара мәдениеті. – Бейжиң: Орталық аударма, 2007.
- 6 Хуаң Жұңшиаң. Қазақтың ауызша әдебиетінің таралу формасы // Орталық Ұлттар университеті ғылыми журналы. – 2007, №1.
- 7 Albert Batters Lord. Өңгімен айтушы / Қытай тіліне аударған Ин Хубин. – Бейжиң: Жұңхуа кітап мекемесі баспасы, 2004.
- 8 Рахманқұл Бердібай. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005.

References

- 1 Walter. Ong. Orality and Literacy: The Technologizing of the Word / Chinese translated by He Daokuan. Beijing: Beijing University Press, 2008.
- 2 Nyghmet Myngzhan. The Propagation and Influence of Islam in Kazakhs. Social science in Xinjiang, 2007. №4.
- 3 Mutalip. Folk Long Poems spread of the survey. Studies of ethnic literature, 1987. №3.
- 4 Bi Xun. Introduction to Kazakh Folk Literature. Beijing: Minzu University of china press, 2006.
- 5 Huang Zhongxiang. Kazakh heroic epic and grassland culture. Beijing: Zhongyangbianyi press, 2007.
- 6 Huang Zhongxiang. The Way of Inheritance of Kazakh Oral Literature. Journal of Minzu University of china (Social Science Edition), 2007. №1.
- 7 Albert Baters Lord. The singer of tales. Chinese translated by Yin Hubin. Beijing: China publishing house, 2004.
- 8 Rahmankul Berdybai. Five-volume collection of works. Almaty: Kazygurt publishing house, 2005.

Мейрамгалиева Р.М.,

к. ф. н., доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: mrm.raigul@mail.ru

ТВОРЧЕСКАЯ ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ ПИСАТЕЛЯ КАК ВЫРАЖЕНИЕ СУДЬБЫ

В данной статье рассматривается система связей, что является очень важным звеном и составляет индивидуальное своеобразие художников слова – казахского писателя Смагула Елубая и русского писателя Леонида Андреева.

В статье доказывается индивидуальное своеобразие названных писателей, которое вовсе не исключает родственных для них идейных стремлений, так же как не исключает оно и общности в художественных принципах творчества.

В статье аргументируется главная мысль, что только общее характеризует основное содержание и закономерности литературного процесса, обращается особое внимание на то, что часто они масштабнее раскрываются в своеобразии творческого развития крупнейших художников слова.

Автор заключает мысль тем, что оба писателя поднимают ряд вопросов на религиозную тему и что указанные произведения 2-х разных авторов представляют собой целостное явление. Внутреннее единство, органичность художественных творений составляют цель, к которой стремились индивидуально и казахский писатель Смагул Елубай и русский писатель Леонид Андреев.

Ключевые слова: творческая индивидуальность, своеобразие писателей, литературные направления и течения, богатство языка, линии мысли.

Meiramgaliyeva R.M.,

PhD, A/Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: mrm.raigul@mail.ru

The creative individuality of the writer as an expression of fate

This article considers the system of links, which is a very important link and makes up the individual identity of the artists of the word – Kazakh writer Smagula Elubaya and Russian writer Leonid Andreev.

The article proves the individual originality of these writers, which does not exclude ideological aspirations related to them, just as it does not exclude the commonality in the artistic principles of creativity.

The main reason is argued in the article that only general characterizes the main content and regularities of the literary process, special attention is paid to the fact that they are often more widely revealed in the peculiarity of the creative development of the largest artists of the word.

The author concludes the idea that both writers raise a number of questions on a religious theme and that the works of two different authors are a holistic phenomenon. The internal unity, the organic nature of the artistic creations make up the goal to which individually – Kazakh writer Smagula Elubai and Russian writer Leonid Andreev aspired.

Key words: creative individuality, the originality of writers, literary trends and trends, the richness of the language, the line of thought.

Мейрамғалиева Р.М.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ф. к.,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: mrm.raigul@mail.ru

Жазушының шығармашылық даралығы – тағдыр сыйы

Бұл мақалада қазақ жазушысы Смағұл Елубай мен орыс жазушысы Леонид Андреевтің жазушылық жүйе байланыстарының ерекшеліктері қарастырылады.

Мақалада аталған жазушылардың ортақ идеялық байланысымен қатар, олардың шығармашылықтарындағы көркемдік ұстанымдарының ортақтығы дәлелденеді.

Мақалада негізгі ойдың бірі – мәтін мазмұны мен әдеби процесінің байланысының болуы, олар неғұрлым кең көлемде атап көрсетіледі, соғұрлым шығармашылық даралығы анықталады.

Мақала авторы екі жазушының шығармаларындағы дін тақырыбының өзектілігі, сонымен қатар ішкі ойларының бірлігіне сипаттама беруге тырысқан.

Қазақ жазушысы Смағұл Елубай мен орыс жазушысы Леонид Андреевтің шығармаларының мақсаттары – ішкі бірлігі мен көркемдік шеберлігінің табиғи байланысы анықталады.

Түйін сөздер: шығармашылық даралығы, жазушының ерекшелігі, әдеби бағыттар мен ағымдары, тіл байлығы, ой арнасы.

Введение

Признание творческой индивидуальности писателя значительным социально-эстетическим явлениям никак не может быть отождествлено с защитой обособленности творческих миров, созданных отдельными художниками, их изолированности друг от друга. Характеризуя русских писателей XIX века, А. Горький заявил: «Возьмите нашу литературу со стороны богатства и разнообразия типа писателя: где и когда работали в одно и тоже время такие несоединимые, столь чуждые один другому таланты, как Помяловский и Лесков, Слепцов и Достоевский, Гл. Успенский и Короленко. Щедрин и Тютчев? Продолжайте эти параллели, и вас поразит разность лиц, приемов творчества, линии мысли, богатство языка.

В России каждый писатель был воистину и резко индивидуален, но всех объединяло одно упорное стремление – понять, почувствовать, догадаться о будущем страны, о судьбе её народа, об её роли на земле» [1, 85].

Индивидуальное своеобразие писателей вовсе не исключает родственных для них идейных стремлений, так же как не исключает оно и общности в художественных принципах творчества. Доказано, что идейная и художественная общность рождается в результате больших процессов исторического развития, вызывая потребность в осмыслении совершавшихся процессов, в осмыслении тех новых социальных, человеческих связей, которые приносил с собой строй и тех острейших противоречий, которые наблюдались в действительности.

Порой формирование общих начал творчества русских и казахских писателей составляют сущность литературного процесса. Существенное значение с этих позиций имеют и отдельные писательские личности, и закономерное движение литературы, литературный процесс в его цельности и внутренней дифференциации. В такой ситуации, игнорирование творческой индивидуальности не позволит убедительно охарактеризовать именно процесс развития литературы.

Другим выводом, который нередко делается из того положения, что только общее характеризует основное содержание, закономерности литературного процесса, является выдвигание на первый план изучения литературных направлений, течений. По мнению профессора А. Соколова «именно в рамках литературного направления и течения стиль как категория искусства, наиболее законченно закрепляет свою художественную закономерность» [2, 39].

Доказано, что изучение литературных направлений и течений представляет собой очень важный момент в выяснении закономерностей литературного процесса.

Однако закономерности эти выражаются не только в смене сходных, повторяющихся явлений, часто они масштабнее раскрываются в своеобразии творческого развития крупнейших художников слова. Чем значительнее творческая личность писателя, тем теснее его связи с миром, тем сильнее в нем социальное отражение глубоких общественных процессов. Например, творческое развитие А.П. Чехова отражает ведущие начала литературного процесса с неизмеримо большей широтой и глубиной, чем творче-

ская индивидуальность многих малоизвестных художников слова, творчества, которых, естественно, следует изучать в меру их вклада в процесс созидания эстетических ценностей.

Вспомним, что в развитии русской литературы XIX века наблюдается синхронный подход к истории литературы, когда существенными вопросами явились взаимодействие и отталкивание Пушкина и Жуковского, Пушкина и Одоевского. И для раскрытия литературного процесса в целом актуальное значение имело изучение преемственных связей между Пушкиным и Тургеневым, взаимодействия их творчества связаны со всем последующим развитием русской литературы, эти связи были существенны, многообразны как по содержанию, так и по форме.

Эксперимент

Следует отметить, что воздействие творчества одного писателя на другого не ограничивается тем периодом, когда он жил и творил. А если, кроме того, иметь в виду то обстоятельство, что литературный процесс развивается не однолинейно, а представляет собой слияние перекрещивающихся между собой течений и направлений, то очевидно, что хронологическими, временными сопоставлениями нельзя заменить раскрытие сложнейшей системы координат, которая выявляется в развитии литературы. И в этой системе связей очень важное звено составляет индивидуальное своеобразие художников слова – казахского писателя Смагула Елубая и русского писателя Леонида Андреева.

В книге «Век страшного суда» Смагула Елубая дается полная картина мировой религии, то есть системы, направляющие все силы человека на формирование и развитие духовных структур, работающих на сохранение мира и благосостояния человечества. Автор считает, что понимание единства со всеми и ответственности за судьбы людей, даваемое религией, позволяет человеку ощущать единство со всеми детьми, родителями и любимыми людьми, осознавать ответственность за судьбы своих потомков.

По словам Смагула Елубая, в людях неосознанно накапливался и хранился многовековой социально-нравственный опыт, усваиваемый естественно и без нажима в простой, не подвергшейся переоценкам живой практике жизни. Рожать детей и растить хлеб – вокруг этих дел не мог возникнуть ложный опыт, как не могло сложиться цельного и нерасчлененного миро-

ощущения, захватывающего воедино, в сплошной процесс природу и человека, прошлое, настоящее и будущее.

Книга начинается с трактовки «Начало начал», где предлагается несколько отрывков из книг Священных писаний о Творце этого мира и дается следующая проповедь мудрости: «Глупцы только презирают мудрость и наставление» [3, 175].

В книге Смагула Елубая указывается сходство религиозных текстов: Авесты, Священной Торы, Буддизма, Христианства, Ислама, напоминает нам, что из разных Священных текстов основных мировых религий мы узнали поразительное сходство, все это говорит о существовании единого сокровенного источника религиозных сюжетов – Всевышнего Творца. «Среди проблем, волнующих современное человечество, есть одна духовная» – считает писатель. Напоминая, некоторые Священные писания автор уверен, что человек знает все, но при этом его постоянно мучают вопросы: почему, почему...? Поиск ответа – это тяга к установлению гармоничных связей с миром, которая заложена в природе человека – как сложного биологического и общественного существа.

Существует ряд работ, посвященных религиозно-философскому осмыслению наследия Леонида Андреева и анализу частных сторон общей проблемы.

Прежде обратим внимание на главную тему писателя Леонида Андреева – это «перемена, перерождение, перевоплощение души человеческой, отрешение человека от самого себя, отрешение человека от душевной своей «рожи», стремление человека пробиться к своей подлинной субстанциональной личности» [4, 45].

Итогом идейно-художественных поисков писателя стал рассказ «Жизнь Василия Фивейского», над которым писатель работал около двух лет, рассказ был опубликован в первом сборнике товарищества «Знание» в 1904 году.

Это повествование о трагической судьбе деревенского священника, фанатика веры. В «Жизни Василия Фивейского» Андреев задумал расшатать веру и доказать, что глубоковерующий человек не может представить бога иначе, как бога-любовь, бога-справедливость, мудрость и чудо.

Главный герой – Василий Фивейский верит в бога и принимает его волю вопреки всем бедам, павшим на него, как на библейского Иова: гибель сына, рождение второго сына – больного,

пьянство и смерть жены. В своих страданиях он начинает видеть волю провидения, свидетельство своей избранности и мириться с ними. Но со страданиями других людей священник примириться не может: «каждый страдающий человек был палачом для него, бессильного слугителя всемогущего бога», постепенно у него происходит прозрение того, что «бог не хочет или не может помочь людям – там ничего нет». Тогда он бунтует против неба и страшный смех больного сына, который в рассказе олицетворяет некую злую преднамеренность самой жизни, безнравственность вселенского хаоса убеждает его в правильность бунта.

Вера в бога была разрушена, но никакой другой верой она не заменяется в рассказе, в итоге получается, что жизнью человека управляет какое-то таинственное предопределение. Страх, ужас перед этим неизведанным пронизывает всю художественную ткань произведения.

Итак, в рассказе прослеживается идея роковой предопределенности жизни человека и человечества, который составляет в конечном итоге смысл этого рассказа.

«Жизнь Василия Фивейского» потряс современников, говоря о теме этого рассказа, Короленко В.Г. писал, что это «одна из важнейших, к каким обращается человеческая мысль в поисках за общим смыслом человеческого существования». Изображенный Андреевым духовный кризис отца Василия, человека, наивно думающего избавить человечество от зла жизни – волею неба воспринимается нами как призыв своими силами добиваться правды на земле, а не искать «готовых рецептов» для жизни.

Обратим внимание на то, что сюжет рассказа «Жизнь Василия Фивейского» построен по типу жития, так как в первых репликах рассказа видится ассоциация образа отца Василия с библейским образом Иова. Но писатель переосмысливает библейские сюжеты и образы, полемизируя

с их канонической трактовкой, что наблюдается и у казахского писателя – Смагула Елубая.

Результаты и обсуждение

Таким образом, главным достоинством книг является то, что Смагул Елубайи Леонид Андреев в литературе начали дискурс на духовную проблему.

Оба писателя поднимают следующие вопросы: Человек не владеет знанием законов мира, да и овладеет ли? Но если так, то можно ли устроить жизнь на разумных основах добра и справедливости? Эти вопросы о смысле и цели бытия и задают в своих произведениях казахский писатель Смагул Елубай и русский писатель Леонид Андреев.

Выход в свет книги для сомневающихся Смагула Елубаяна 2-х языках, на русский язык книгу мастерски перевел доктор филологических наук, профессор Аслан Жамилевич Жаксылыков говорит о том, что казахстанские читатели имеют широкую возможность выбирать язык книги, а это означает – совершенствовать интеллектуальный диапазон о Боге.

Писатель Леонид Андреев показал болезненную чуткость к человеческому страданию и в то же время неверие в способности победить зло, обостренный интерес к интуитивному, подсознательному в человеке и обращение к древнему литературному источнику – Библии.

Заключение

Следует подчеркнуть, что в читательском восприятии, указанные произведения 2-х разных авторов представляют собой целостное явление. Внутреннее единство, органичность художественных творений составляют цель, к которой стремились индивидуально – казахский писатель Смагул Елубай и русский писатель Леонид Андреев.

Литература

- 1 Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – Москва: Советский писатель, 1975. – 406.
- 2 Соколов А.Н. Принципы стилистической характеристики языка литературно-художественного произведения // Вестник высшей школы. Филологические науки, 1962. – №3. – С. 39.
- 3 Смагул Елубай. Век Страшного Суда. – Алматы, 2011.
- 4 История русской литературы конца XIX-начала XX века. В двух томах. –Москва: Академия, 2007. – 285 с.

References

- 1 Khrapchenko M.B. Creative individuality of the writer and development of literature. Moscow: Sovietwriter, 1975. – 406.
- 2 Sokolov A.N. Principles of the stylistic characteristics of the language of literary-artistic work. Herald of the Higher School. Philology, 1962, No. 3, P. 39.
- 3 Smagul Elubai. Age of the Last Judgment. Almaty, 2011.
- 4 The history of Russian literature at the end of the nineteenth and early twentieth centuries. In two volumes. Moscow: Academy, 2007. – 285 p.

Сарбасов Б.С.¹, Ергеш А.²,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ¹доценті, ф. ғ. к., ²магистрант,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail:sarbasov.bolathan@mail.ru, akdidar.ergesh@mail.ru

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ПОЭТИКАСЫ

Мақал-мәтел – халықтың сан ғасырлық көрген-білгенінен, бастан кешкен уақиғаларынан қорытқан ақыл-ойының жиынтығы, анықтамасы, табиғатта, өмірде үнемі қайталап тұратын уақиғалармен, құбылыстармен байланысты туған тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні.

Әр халықтың мақалы мен мәтелі – сол халықтың өзі жасап алған логикалық формуласы, ережесі. Ол кез келген уақиғаның, мәселенің тұсында еске түседі, тілге оралады. Сөйтіп көп ойлануды, ұзақ баяндауды керек ететін қиын нәрсені жеп-жеңіл, оп-оңай, бір-ақ ауыз сөзбен түсіндіреді, ұғындырады.

Мақал мен мәтел – қазақ ауыз әдебиетінің бір саласы, халықтың тұрмысын, кәсібін, салтын, дүниеге көзқарасын бейнелейтін шағын поэтикалық жанр.

Ауыз әдебиетінде мақал-мәтелдің араласпайтын жанры жоқ. Ертегі, аңыз, әңгіме, дастан-жыр, халық өлеңдерінде, тіпті жұмбақтар мен тақпақтарда да сөзді әрлеу, ойды өткірлеу үшін мақал-мәтелдер дәлел, айшық ретінде қолданылады.

Мақал-мәтелдер – ықшамды түрде айтылатын, көп жағдайды аңғартатын, өмірдегі құбылыстарды тапқырлықпен түйіндеп, шеберлікпен жеткізетін сөз нақышы.

Түйін сөздер: халық оқулығы, фольклор жанры, сөз нақышы, нақыл сөз.

Sarbasov B.S.¹, Ergesh A.²

¹ PhD, A/Professor, ²graduate student of Kazakh state teacher training pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: sarbasov.bolathan@mail.ru; akdidar.ergesh@mail.ru

Poetics of kazakh proverbs and sayings

Proverbs and Sayings – is the property of the people who created by the centuries under the ancient society, when there was no means of the material thought.

Proverbs and Sayings is a genre of folklore, aphoristic concise, imaginative, grammatically and logically complete utterance instructive sense of rhythm organized form.

Proverb is property of the whole people, or a large part of it, and contains a general judgment or counsel on any occasion.

Proverb – the most interesting genre of folklore. The fruits of centuries-old observation and reflection of the people, his hopes and dreams embodied in songs, fairy tales. So people had been creating his art, his poetry. Proverb lives in speech, but only capacious proverb acquires its specific meaning.

Key words: textbook of nation, specific meaning, speechutlerance, genre of follclore.

Сарбасов Б.С.¹, Ергеш А.²,

¹к. ф. н. доцент, ²магистрант Казахского Государственного женского педагогического университета,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: sarbasov.bolathan@mail.ru, e-mail: akdidar.ergesh@mail.ru

Поэтика казахских пословиц и поговорок

Пословицы и поговорки – это достояние народа, прошедшее испытания веков в условиях древнего общества, когда не существовали средства материального закрепления мысли.

Пословицы и поговорки – жанр фольклора, афористически сжатое, образное, грамматически и логически законченное изречение с поучительным смыслом в ритмически организованной форме.

Пословицы составляют достояние целого народа или в значительной части его и заключает в себе общее суждение или наставление на какой-нибудь случай жизни.

Пословица – самый любопытный жанр фольклора. Плоды многовековых наблюдений и раздумий народа, его мечты и надежды воплощались в песнях, сказках. Так народ создавал свое искусство, свою поэзию. Пословицы живут в речи, только в ней емкая пословица приобретает свой конкретный смысл.

Ключевые слова: учебник народа, конкретный смысл, речевые изречения, жанр фольклора.

Кіріспе

Қазақ – сөз қадірін біліп, қасиетті сөзді қас-терлеп, аузынан тастамай, данышпандығын өнеге ретінде өлеңмен өрнектеп, терең мағыналы сөздермен зерлеп келе жатқан халық. Сөз зергерлерінің аузынан шыққанды үздіксіз үлгі етіп, ұрпақ тәрбиесіне парық таппай далану дәстүрге айналған. Әсіресе қариялар мақалдап, маңызды сөйлеуді борышым деп санайды, онсыз қарт адамның сөзінің қадірі болмайды.

Мақал-мәтелдердің табиғатының күрделілігі, оның көнелігі мен қолдану аясының кеңдігінде. Белгілі бір жағдайға, тақырыпқа байланысты шебер айтылған ұтымды, тиісті нақыл сөздер ауыздан-ауызға көшіп, ел арасына анау айтқандай, мынау айтқандай деп шешеннің есімімен қосарлана жүрген еді. Ал, кейін шығарушының есімі ұмытылып, ұтымды, орынды қолданылған сөздер халық сынынан өтіп, өңделіп, мақал-мәтелдерге айналып кеткен.

Мақал – мәтелдер үнемі туып, өңделіп, ұстартылып отырады. Ұрпақтан ұрпаққа ауысып, халық жадында жылдар, ғасырлар бойы сақталып, бірден бірге шыңдала береді. Өңделіп, жылдан – жыл өткен сайын өткірлене түседі. Үнемі туып, толысып, молайып отырады.

Мақалдардың негізгі айтар идеялық түйініне, ой желісіне, оны жеткізудегі қолданылатын көркемдік кестелеріне көз жіберер болсақ, халық ой-қиялының ұшқырлығы мен тіл шеберлігіне, шешендік өнеріне, ақылдылығына еріксіз қайран қаласың. Мақалдар тақырыбы өте ауқымды, тіпті ол қамтымаған сала, ол көтермеген мәселе жоқ десе де болғандай. Қандай мәселеге арналып айтылса да мақал-мәтел жақсылықты дәріптейді, жамандықтан сақтандырады. Оның мазмұны ата-бабаларымыздың бүкіл өмір тәжірибесін қамти отырып, ел болашағы болып табылатын жас ұрпақтың санасын, әсемдік сезімін, талғамын, өмірге деген көзқарасын дамытып, ой-өрісін кеңейтіп, тіл байлығын молайтуды мақсат етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мақал-мәтелдердің тағылымдық, тәлім-тәрбиелік,

өсиет-өнегелік маңызы зор. «Мақал-мәтелдер әлеуметтік өмірдің қым-қиғаш қайшылықтарын айқын елестететін өткір сын, мысал, ажуаға да толы. Оларда халықтың болашаққа деген зор сенімі, үміті, не бір асқақ қиялы да көркем сипатталған» [1, 20].

Қазақ мақалдарының көпшілігі еңбек, шаруашылық тақырыптарын қамтиды. Еңбек жайындағы мақалдар еңбекші бұқараның жүздеген жылдар бойындағы еңбек тәжірибесін қорытып, алуан – алуан кәсіп түрлеріне халық көзқарасын білдіреді. Халық мақалы: «Еңбек етсең – емерсің», «Істесең – тістерсің», «Қолы қимылдағанның аузы қимылдар», «Еңбек түбі – мереке, көптің түбі – береке», «Еңбегіне қарай өнбегі», «Бейнетің қатты болса, татқаның тәтті болар» деп тұрмыс негізі еңбек екенін көрсетеді. Енді бір топ мақалдар: «Жалқау жатып бұйырады», «Еріншекке ошақтың екі бұты айшылық жер» деп, жатып ішер жалқау, керенауларды сынайды. «Еңбегі ештің күні кеш» деп жұмыс істемейтін керенау, жалқаулар өмірінің мағынасыздығын аңғартады. Еңбек тақырыбына арналған мақалдарда жас ұрпақты аянбай адал еңбек етуге, елге, халыққа қызмет етуге шақыру идеясы үлкен орын алады [2, 45].

Халқымыз бала тәрбиесіне де ерекше көңіл бөліп, көпті көріп, көп жасаған ата мен әжелеріміз балаға тілі шыққаннан бастап қысқаша әңгіме, ертегі, әртүрлі өсиет-өнеге сөздерді, әңгімелерді, мақал-мәтелдерді айтып берген. Осылардың көпшілігі балалардың өздері күнделікті көріп жүрген жануарлар дүниесімен байланысты болғандығын білеміз. Балаға жақсы таныс мәселені ала отырып оның қабылдауына жеңіл, ұғынуына ауырлық тигізбейтін ақыл-кеңес бере білген. «Енесі тепкен құлынның еті ауырмайды», «Ойнақтаған бота от басар», «Соңғы түйенің жүгі ауыр», «Жуас түйе жүндеуге жақсы», «Аттан тай озады, Атадан бала озады», «Сиыр сипағанды білмейді, жаман силағанды білмейді», «Әңгіме бұзау емізер, бұзау таяқ жегізер». Осы сияқты мағынадағы мақалдардың бала тәрбиесіндегі мәні зор.

Эксперимент

Қазақ мақалдарының көп қолданылатын көрнекті тақырыптарының бірі – бірлік, ынтымақ, ұйымшылдық мәселесі екені анықталды. Бұл тақырыптағы мақалдардың негізіне ақыл-ойы сергек халықтың осы туралы даналық көзқарасы, өмірлік тәжірибесі жатады. Тұрмыс талқысынан туып, әрбір тарихи кезеңнің сындарынан өткен түсініктерін мақал арқылы көрсетпек болады. Бүкіл қоғамның бүтіндігі бірлік пен татулықта деп білген халық «Бірлік болмай тірлік болмас», «Ырыс алды – ынтымақ», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас», «Көп ісінде – береке», «Көппен көрген ұлы той», «Көп түкірсе – көл» деген мақалдарымен барлық күш-қуат ынтымақ бар жерде екендігін дәлелдейді.

Қазақ ауыз әдебиетінде халықтың сүйе тыңдап, сүйсіне тыңдағаны – көпшілік үшін жасалған ерлік, батырлық істер, ел қорғаған ерлер туралы болғаны бізге мәлім. Бұл тақырыпта қаншама аңыз, әңгіме, ертегі, өлең, жыр туғызып, халықтың ерен ерлікті ардақтағанын білеміз. Осы бір тақырып халық мақалдарынан да өз орнын алған.

Ел қорғау, батырлық, ерлік істер жайында туған халық мақалдары оның ой-арманын, елжандылық қасиетін, туған жерге деген ыстық ықыласын танытып тұрады. Бұл тәріздес мақалдардың ұрпақ тәрбиесіндегі мәні мен маңызы ерекше екендігін жақсы білеміз. Қазақ халқының туған жерге деген перзенттік сезімін көрсететін мақалдары өте көп. Соның кейбіріне тоқталып кетейік: «Ел іші алтын бесік», «Отан оттан да ыстық», «Өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Өз елінің басы болмасам да сайының тасы болайын», «Елінен безген ер оңбас, көлінен безген қаз оңбас» т.б.

Өз мақалдарында туған жерін ерекше құрмет тұтқан халық оны қорғау, елінің болашағына қызмет ету әрбір азаматтың басты борышы деп санайды. «Ер елі үшін туып, елі үшін өледі», «Ел үмітін ер ақтар, ер атағын ел сақтар», «Батыр туса ел ырысы, жаңбыр жауса жер ырысы», «Ел ауырын ер көтереді» т.б. мақалдардың негізгі түйіні осы болып табылады.

Мақалдарда халық елі үшін ерлікке баырып, ештеңеден тайынбайтын айбынды ерлерін ардақтап, олардың ел сүйсінген істерін жастарға, кейінгі ұрпаққа үлгі етуді мақсат етеді. Осы орайда нағыз ерді қорқақпен салыстыра отырып, аз сөзбен екеуінің де бейнесін жасайды. Ерлік,

батырлық жасау тек елін, жерін, халқын шын сүйетін адамның қолынан ғана келеді, осындай жандардың қолынан кез-келген ерлік іс келеді деп сипаттайды. Мысалы, «Ердің екі сөйлегені – өлгені, еменнің иілгені – сынғаны», «Ер жігіт – етек жеңі кең жігіт», «Батырда бақастық болмас», «Қоянды қамыс, ерді намыс өлтіреді», «Ер бір рет өледі, қорқақ мың рет өледі» деген мақалдар бұған мысал бола алады [3,30].

Халық мақалдарының мәнін еш уақытта жоймайтын қоғамдық маңызы зор саласының бірі – оқу-білім, өнер, ғылым және мінез – құлық туралы.

Олардың басты сарыны – елді өнер-білімге шақыру, оқудың, ғылымның пайдасын насихаттау. Жақсы нәрсені үлгі ету, жаманнан жирендіру аталмыш тақырыптағы мақалдардың басты мақсаты. Мысалы, «Өнерліге өріс кең», «Өнерлі өрге жүзеді», «Білегі күшті бірді жығады, білімі күшті мыңды жығады», «Ақыл – тозбас тон, білім – таусылмас кен», «Оқу – білім бұлағы, білім – өмір шырағы», «Білек сүріндіре алмағанды – білім сүріндіреді», «Білімдіге дүние жарық, білімсіздің күні ғаріп» деп тізе берсек таусылмастай мол мақалдардан артық жас ұрпаққа айтылар насихат, өсиет, үлгі-өнеге бар ма екен, сірә. Бұл мақал үлгілерінен жастарды өнер-білімге, ғылымға барынша насихаттау мақсаты да айқын көрініс тапқан.

Мақалда адамның жақсы қасиеттерін қас-терлеу, арлы болуға, адалдық, кішіпейілділікке, төзімділікке шақыру сарыны да үлкен орын алады. «Мал сақтама, ар сақта», «Өтірікші алдымен өзін алдар», «Өзін өзі мақтаған өліммен тең», «Өлімнен ұят күшті», «Сабыр түбі – сары алтын» деген халық даналығы адамгершілік қасиеттерді уағыздайды. Халық тәлім-тәрбиеге үлкен мән берген болса, осы мақсатты жүзеге асырудағы елеулі үлес мақал-мәтелдердікі десек қателеспейміз.

Адамның мінез-құлқы, халықтың әдет-ғұрпы да мақалдардан елеулі орын алады. Халық адалдық, шыншылдық, әділдік, досқа адал болу, кішіпейілдік сияқты қасиеттерді насихаттап, үлгі етеді. Халық ұғымында не жақсы болса мақалдар соны құптап отырады.

Нәтиже мен талқы

Қазақ мақал-мәтелдерінің өзіне тән негізгі бір ерекшелігі – аз сөзбен көп мағына беретіндігі айқындалды. «Аз сөз – алтын, көп сөз – көмір» дей отырып, халық өзінің мақалдарында мазмұнды әңгіменің «тобықтай

түйінін береді», ой-пікірін, көзқарасын әрі терең, әрі ашық айтады.

Мақалдың сөз саралауы олпы-солпы болмайды, етек-жеңі жинақы, ықшам келеді. Айтылатын пікір, жасалатын қорытынды, берілетін баға толық дәлелденген, шыңдалып, шынайы-ланып, жонылып, өткірленіп келеді. Сондықтан да мақал оралымды, өткір болады. Мақалда дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей жүріп отырады.

Ішкі құрылысы жағынан алғанда, мақалдар екі түрлі: бірінші –айтайын деген ойын ашық етіп бірден, тұрасынан білдіреді. «Жауды аяған жаралы қалады», «Бірлігі жоқтың – тірлігі жоқ» т.б. Екіншісі – негізгі ойды астарлап айтатын, ишаратпен білдіретін мақалдар. Қазақ мақалдарының біразы осы түрге енеді. Мұның мысалдарына «Жығылсаң нардан жығыл», «Сырын білмейтін аттың сыртынан жүрме» деген мақалдарды жатқызуға болады. Сырт қарағанда бұл мақалдарда айтылатын ой айқын, әрқайсысы өз орнында тұрған сияқты. Бірақ олардың астарында терең мағына тұрады. Мәселен: «Жығылсаң нардан жығыл» дегенде нардан жығылып құлауды айтып тұрған жоқ, нардай үлкен іске ұмтылып мақсатына жете алмасаң айып емес деген ой айтылып тұр. Осындай астарлы мағынадағы мақалдарда терең ой, қазақ халқының табиғатына тән даналық, парасаттылық сезімдері кеңінен байқалады. Осындай үлгідегі мақалдардың біразына көз жүгіртейік: «Қасықтап жинағанды, шөміштеп төкпе», «Жылы-жылы сөйлесең жылан інінен шығады», «Екі кеме құйрығын ұстаған суға кетеді», «Кісідегінің кілті аспанда» т.б.

«Мақалдың тілі өте көркем және мейлінше қарапайым, сөз құрамы бай, халық тілінің суреттеу, бейнелеу мүмкіншіліктері мақалда жан-жақты, мол көрінісін тапқан. Ұлы жазушылардың халық тілін үйрену, меңгеру үшін мақал-мәтелдерді жете білу керек деген көзқарас та осыдан туған. Мақал-мәтел ұшқыр, тілге орамды, көңілге қонымды, құлаққа жағымды келеді. Орнын тауып айтса сөзге оң беріп, құлпыртып жібереді» [4, 54].

Мақалдарға тән ерекшеліктің бірі – оның құрылысында. Сөйлем құру, әсіресе, құрмалас сөйлем жүйесін үйлестіру, қисындыру жағынан алғанда мақалдан алуан түрлі үлгі өрнек, әдемі сөз кестесі табылады. Мақалдардың сөйлем құрудағы бір ерекшелігі, онда бастауыш, баяндауыш түгел бола бермейді. Кейде мақалда баяндауыш түсіп қалады. Мысалы, «Еңбек түбі – береке, көптің түбі мереке», «Бейнет, бейнет

түбі – зейнет», «Еңбегі аздың – өнбегі аз» деген мақалдарда баяндауыш жоқ, ол тек ойша ғана ұғылатын «болады» деген сөз. Егер мақалды толық айтсақ, «Еңбек түбі берке болады, көптің түбі мереке болады» дер едік, онда сөйлем шұбалаңқы болып, келісті ырғағынан айырылады. Бұл құбылыс айшықтау тәсілінің эллипсис деген түрінің мақалдардағы көрінісі, яғни сөз тастап кету. Бұл тәсіл мақалдарда жиі кездеседі.

«Мақалда сөзді мүсіндеп, сұлулау үшін сан алуан теңеу, эпитет, метафора, метонимия сияқты көркемдік құралдар шеберлікпен қолданылған. Мысалы:

Жақсы жігіт-жағадағы құндыз,
Жақсы қыз – көктегі жұлдыз.
Ақылды ердің ішінде
Алтын ерлі ат жатар,
Асыл әйел ішінде
Алтын бесікті ұл жатар.

Осындай мақалдарда орынды, қисынды салыстыру мен шендестіру арқылы екі нәрсе, екі құбылыс бірін бірі толықтырып, бейнелі мүсін жасайды» [5, 27].

Сондай-ақ мақалда әсірелеу, күшейте суреттеу әдісі жиі қолданылады. Мысалы: «Айдағаның бес ешкі, ысқырығың жер жарады», «Тамшыдан тама берсе дария болар», «Қолымен қосаяқ соққан, аузымен орақ орады», «Көрмес түйені де көрмес», «Көп түкірсе көл» деген мақалдарда шамадан тыс ұлғайта суреттеу байқалып тұр.

Мақал-мәтелдердің өзіндік жасалу жолдары, сан қилы шеберлік әдістері бар. Мақал көбіне бір-бірімен ұйқасы бар екі бөлімнен құралады. Сол екі бөлімнің бірінде айтылуға тиісті ойдың шарты айтылса, екіншісінде қорытынды түйін беріледі: «Жасыңда қылжың болсаң, қартайғанда мылжың боларсың», «Күлме досқа, келер басқа», «Ексең егін, ішерсің тегін», «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей», «Жақсының өзі өлгенмен, сөзі өлмейді» т.б.

Ата-бабаларымыз не сөйлесең де, не істесең де, алдымен ойланып алу керектігін ескертіп отырған. Тіпті ойнап сөйлесең де, ойлап сөйлеудің тәлімі де тереңде жатыр. Ойламай сөйлеген бірауыз сөз еттен сүйекке жетіп, жүректі қалай жаралайтынын дана түркі халқы «Оқ жарасы бітсе де, тіл жарасы бітпес» деп ұғындырады.

Қазақта «Ер қазынасы – ескісөз, ел қазынасы – ескісөз, тіл қазынасы – ескісөз» деген бұрынғылардан қалған мақал бар. Адамның ойын жарыққа шығаратын күшті құрал –

тіл. Ал, тіл – ойдың көрінісі екендігі мәлім. Олай болатын болсам әнді, мағыналы ойды жеткізетін, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін берер мақал-мәтелдердің тіл мен әдебиеттің дамуындағы, жалпыхалықтық, қоғамдық өмірдегі, ұлт мәдениетінің өркендеуіндегі, жас ұрпақ тәрбиесіндегі, тілді өркендету мен сөз байлығын қалыптастырудағы, тілді меңгертудегі орны айрықша.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, мақал-мәтелдер тақырыбы ауқымды, мазмұны терең, тілі өткір, кестелі айшығы мол, тағылымдық мәні аса зор халық пен бірге ғасырлар көкжиегінен асып келе жатқан мәңгі сарқылмас қымбат қазынамыз, қанша ұрпақ қазса да таусылмас кеніміз.

Әдебиеттер

- 1 Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Ғылым, 1976. – 187 б. – Б. 20.
- 2 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1958. – 225 б. – Б. 45.
- 3 Жарықбаев Қ. Аталар сөзі – ақылдың көзі. – Алматы: Білім, 1980. – 195 б. – Б. 30.
- 4 Әлімбаев М. Өрнекті сөз – ортақ қазына. – Алматы: Жазушы, 1967. – 185 б. – Б. 54.
- 5 Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 206б. – Б. 27.

References

- 1 Adambaev B. Halyk danalygy. [Folk wisdom] Almaty: Gylym, 1976. 187 b. B. 20.
- 2 Gabdullin M. Kazakh halkynyn auz adebietiy. [The oral literature of the Kazakh people.] Almaty: Gylym, 1958. 225 b. B. 45.
- 3 Zharykbayev K. Atalarseazy – akyldynkeazy. [Fathers' words are the source of the mind.] Almaty: Bilim, 1980. 195 b. B. 30.
- 4 Alimbayev M. Urnekti seaz – ortak kazyna. [Orthodox is a common treasure.] Almaty: Zhazushy, 1967. 185 b. B. 54.
- 5 Baitursynuly A. Adebiettanytkysh. [Literature Demonstration.] Алматы: Атамұра, 2003. 206 b. B. 27.

Тукбаев А.Қ.¹, Садақбаев Т.Т.²,

Қайнар академиясының ¹филология магистрі, ²доценті, ф. ф. к.,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: azattk@mail.ru

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІГІ МЕН ТІЛІ

Мақалада Қазақстанның әйгілі жазушысы Әбіш Кекілбаев шығармашылығының көркемдігі мен тілі жөнінде жазылған.

Шығармаларының тіл байлығы, сөз баптауы, қазақ тіліне тән сөз орамдары – Ә. Кекілбаев туындыларының аса бір құнды қырлары болып табылады. Қаламгер шығармашылығының негізгі арқауы – тарихи тақырыпқа арналған. Қазақ әдебиетінде айтарлықтай із қалдырған халық жазушысының кейбір шығармалары мен аудармаларын талдау арқылы мақала авторы қоғам қайраткері, халық жазушысы, жазушылардың бірегейі Әбіш Кекілбаевтың қайталанбас еңбектеріне баға беруге тырысқан.

Әбіш Кекілбаевтың әр туындысы – халық мұрасы болып танылғаны белгілі. Қазақ тіліміз – мемлекеттік тіліміз, рухани байлығымыз. Тіл байлығын барынша ашып, тарих сырларын, өз ойларын толық танытып, оны оқырманға ерекше көркемдікпен жеткізе білген Әбіш Кекілбаев екені сөзсіз.

Түйін сөздер: шығарма көркемдігі, тарихи тақырып, қазақ әдебиеті.

Tukbaev A.K.¹, Sadakbaev T.T.²,

¹Master of Philology, ²PhD, A/Professor of Academy of Kainar,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: azattk@mail.ru

Artistry and language of works by Abish Kekilbayev

In this article the artistry and language of the works of the famous writer of Kazakhstan Abish Kekilbayev are considered.

The copious vocabulary, elegant manner of presentation and verbal expressions of the Kazakh language are one of the most valuable aspects of Kekilbayev's works. The main part of the writer's work is devoted to the historical theme. The author of the article tried to evaluate the works of the famous writer Abish Kekilbayev, who left a significant mark in Kazakh literature, having analyzed some of his works and translations. It is known that each masterpiece of Abish Kekilbayev is known as a national heritage. Kazakh language is a state language, our spiritual wealth. Undoubtedly, Abish Kekilbayev, who has a great deal of language proficiency, has been able to fully present his thoughts and historical truth to the reader.

Key words: artistry of the work, historical theme, Kazakh literature.

Тукбаев А.Қ.¹, Садақбаев Т.Т.²,

¹магистр филологии, ²к. ф. н. доцент академии Кайнар,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: azattk@mail.ru

Художественность и язык произведений Абиша Кекилбаева

В статье речь идет о художественности и языке произведений известного писателя Казахстана Абиша Кекилбаева.

Богатый словарный запас, изящная манера изложения и словесные обороты казахского языка являются одним из самых ценных аспектов произведений А.Кекильбаева. Основная часть работы писателя посвящена исторической теме. Автор статьи попытался оценить работы

известного писателя А. Кекілбаева, оставившего значительный след в казахской литературе, проанализировав некоторые его труды и переводы. Известно, что каждое произведение Абиша Кекілбаева считается национальным достоянием. Казахский язык – это государственный язык, наше духовное богатство. Несомненно, Абиш Кекілбаев, раскрывая многообразие словарного запаса казахского языка, смог полностью представить свои мысли и историческую действительность своему читателю.

Ключевые слова: художественность произведения, историческая тема, казахская литература.

Кіріспе

Әбіш Кекілбайұлының алғашқы өлеңдер жинағы «Алтын шуақ» 1962 жылы және «Бір шөкім бұлт» 1965 жылы жарық көрді.

Ауыл өмірінен жазылған повесть, әңгімелер жинағы «Дала балладалары» деп аталып, оның жазушылық болашағын танытқан. 1974 жылы «Дәуірмен бетпе-бет» сын мақалалар жинағы, «Бір уыс топырақ», 1979 жылы «Тырау-тырау тырналар» атты әңгімелері, Маңғыстау түбегінің өткені, бүгіні, болашағы туралы «Ұйқыдағы арудың оянуы» тарихи танымдық баян, 1982 жылы «Шыңырау» повестер жинағы, 1992-1993 жылдары «Таңдамалы екі томдық», 1995 жылы «Заманмен сұхбат», 1998 жылы «Азаттықтың ақ таңы», публицистикалық мақалалары, толғамдары, 1999 жылы 12 томдық шығармалар жинағы жарыққа шыққан.

Әбіш Кекілбайұлының 1981 жылғы «Үркер» және 1984 жылғы «Елең-алаң» романдары қазақ әдебиетінің үлкен табысы ретінде бағаланып, Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығын алды.

2001 жылы шыққан «Талайғы Тараз», 2002 жылы шыққан «Шандоз» атты тарихи тақырыпты, ғылыми деректі еңбегі, 2009 жылы «Сыр десте» деп аталатын автордың көп жылдық ой-толғаулары, эссе, естелік, сөйлеген сөздерінің 5 томдық жинағы сөз қадірін білетін, жүрек сырын түсінетін әдебиет сүйер қауымға жол тартты.

«Аш бөрі», «Ең бақытты күн», «Ажар», «Жүнді барақ», «Ақ қайың», «Ор теке», «Ауыз», «Көлденең көк атты», «Есболай», «Тасбақаның шөбі», «Керек адам», «Міне, керемет!», «Ақырғы аялдама», «Галстук сатушы қыз», «Абылай хан», «Белая береза», «Встречный-поперечный», «Ну и чудеса!», «После встречи» сияқты әңгімелері, «Бір шөкім бұлт», «Күй», «Бәйгеторы», «Шыңырау», «Бәсеке», «Ханша дария хикаясы», «Құс қанаты», «Бір шок жиде», «Шеткері үй» повесттері, «Үркер» мен «Елең-Алаңнан» басқа «Шандоз», «Аңыздың ақыры», «Конец легенды», «Плеяды – созвездие надежды», «Всполохи» атты романдары, сонымен қоса: К. Гоццидің «Туранбике ханшайым»,

А.П. Чеховтың «Ваня ағай», Вальехо Антонио Буэроның «Бүгін мейрам, бүгін той», Генрик Ибсеннің «Үрей», Л. Дарконың «Сүйіктім менің, Электра!», У. Шекспирдің «Ромео мен Джульетта», «Кориолан», «Король Лир», М. Фриштің «Ғылым қуған Дон-Жуан» атты аудармалары да қазақ әдебиетіне қосылды.

Тәжірибе

Бұл мақала бүгінгі заман талабына, мәселесіне десе де болғандай қажет тақырыптардың бірі. Тілдің өткені-кеткені болмайды. Тілді пайдаланып біз ата-бабамыздың тарихын да біле аламыз. Ал халық жазушысы Әбіш Кекілбаевтың туындыларының айшығы – тарихи романдар.

Тілдің әлеуметтік мәні бар болғандықтан, тіл құндылығына арналған тәжірибелер, талқылаулар, нәтижелер, қорытындылар, көркемдікті пайдалану сияқты әдістік зерттеулер жүргізіліп жатады. Ал осы тәсілдерді жоғарыда аталған бес беттік мақала авторына толықтай пайдалануға мақала көлемі мүмкіндік тудырмағаны байқалады.

Ә. Кекілбаевтың осындай мол шығармашылығының көркемдігі мен тілін сөз етсек, алдымен қазақ тілінің лексикалық құрамын, фонетикалық жүйесін, грамматикалық құрылысын білу маңызды. Ол үшін лексика, фонетика, грамматика, орфография, стилистиканы білген жөн. Тіл білімінің осы салаларына байланысты ұғымдар мен грамматикалық құбылыстар жалаң баяндалмайды. Оларды талдаудың: морфологиялық талдау, фонетикалық талдау, сөйлем мүшелеріне, сөз тіркестеріне талдаудың үлгілері бар.

Тіл – жазушы үшін қажет құрал. Тіл құдіреті шексіз. Ол көркемдікті, ал көркемдік шеберлікті қалайды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Көркем шығармаларда тіл ерекше эстетикалық сезім тудырады. Оқырманға әсерлі болу үшін, ойды образды түрде жеткізеді. Көркем шығармада сөздер көбінесе тура мағынада

емес, астарлы түрде қолданылады. Сол себептен де көркем әдебиет тілі – түрлі-түсті бояулы, бейнелі, мәнерлі болып келеді. Алайда, тілдің де тілі бар. Әркім әрқалай сөйлейтіндіктен, тіл де бірде қарапайым, бірде түсініксіздеу, бірде қай жағынан болсын құйылып, жанынды баурай бастайды. Ал оқырман көңілін жаулау үшін әр автор көркем тілімен қоса шығармасының мазмұн жүйесіне көңіл бөліп, образдарға тән сөз, суреттеу, келбеттеу, сипаттау т.б тәсілдерді пайдаланып, дыбыс үндестігіне, тенеулер, айқындаулар, айшықтаулар секілді ережелерді сақтауға тиіс. Сонда ғана жазушылық кәсіпті сүйіп, көңілмен жазған жазушының сөйлемдері сөйлеп, қуанып, реңжіп, кейде саясаттанып, назданып, идея тастап, кейде билеп дегендей оқырмандар жүрегін жаулап жатады. Мәселен, Әбіш Кекілбаевтың «Үркер» романындағы мына бір эпизодтарды алайық: «...Итжеместей олпы-солпы адамдардың дүниедегі сухандары сүймейтін екі нәрсесінің бірі – көз де, екіншісі – сөз... Екеуі де – анау от басында. ...Дүниеде не көп десе, білмейтіні көп екен. Манағы көргені башқұрттың да, жоңғардың да қолы емес, кәдімгі қашқан құланның шаңы боп шыққаны. Құғыншыдан үркіп жөңкіле қашқан тағы үйір жолында не тұрса да, қарамапты. Айдалада жалғыз жайылып тұрған бурыл байталды да қақпайлап әкеп, өздерімен бірге аранға жығыпты. Енді болмағанда Итжеместің өзін де тұяқтарының астына сап, тапап кететін түрлері бар екен. Байтал түгіл бас қайғы деп безе жөнелгені мұндай абырой болар ма! Өкшесі күнге шағылысып зытып бермесе, Итжемеске қазір мынандай ылжырап піскен тәтті тамақ бұйырар ма еді, бұйырмас па еді...». Осы үзіндінің өзінде қаншама үрей мен қаншама қуаныш бар. Ал мына бір сөйлемдерде қаншама үміт, сезімдер мен жан таңғалысы шектен асып жатыр: «...Мұндай ұлы дүрмек саятшылыққа кейде ел басы, ру басылардың өзі бастап шығатын көрінеді. Манағы Итжеместің қақ алдында көк ат мініп тұра қалған ақ сұр кісі хан дейді. Кәдімгі Әбілқайыр хан сол көрінеді.

Мұны естігенде Итжемес түйіліп қала жаздады. Ол білетін қазақта не көп – сұлтан көп, би көп, батыр көп, – әйтеуір ел үстіндегі ұлық көп. Бұрын-соңды ондайлармен табақтас болмақ түгілі, ондай дәурен ойына кіріп көрмеген Итжемес ханның қосынан бір-ақ шыққанын білгенде қақалмағанда қайтсін! Қолындағы кәрі жілікті ауызына апара алмай біраз отырды. Тек құрсағына кіріп алған әлдебір аш тышқан: «Ау, неге кідірдің?» – дегендей, тағы да шиық ете қалғанда барып, жалма-жан апыл-құпыл асай ба-

стады. Асаған сайын қарыны ғана емес, көңілі де тоғая түсті». Хан ордадағы қаңқасапқа тап болып жатқан қазақ көп қой дейсің бе? Ондай нәпақа да бұйыратын кісісіне ғана бұйыратын шығар. Итжемеске құдай берудей-ақ берген екен...».

Ия, көркем сөз – образ жасаудың сырлы бояуы. Көркем сөз арқылы әдемі образ, әсерлі көрініс, жақсы мінез-құлық, әсем өмірді т.б. сипаттауға, бейнелеуге, әсерлеуге болады. Осы көркем сөз арқасында әдеби тіліміз көркем де көрікті әрі сұлу тіл болып қабылданады.

Әдеби көркем тіл – әр түрлі әдебиет жанрлары арқылы халықтың қоғамдық өмірін, саясатын, тұрмысын, мәдениетін, әдеби-рухани дамуын суреттейді.

Әдеби тілмен оқиғаларды оқырманға ашып қана қоймай, оның көңіл-күйіне әсер етуге де болады. Ондай көңіл-күй көркем шығарманың тілінен байқалады. Туынды көркем шығу үшін, онда тіл саласының барлық заңдылықтары қолданылып жатады. Тілді шешендікпен пайдалану әр автордың туа біткен шеберлігіне, дүниетанымына, сезіну қабілетіне байланысты. Әбіш Кекілбаевте осы тіл ережелерінің бәрі сақталғандықтан, шығармашылығының тілі шұрайлы да сипаттауға жеңіл, әрі бейнелі де көркем. Мәселен, Әбіш Кекілбаевтың «Шыңырау» повестіндегі Еңсептің: «Бақыт қуған адамның тапқан бақытынан – жоғалтқан бақыты көп болса керек... Шыңыраудың табанында тұрып: «Су көзіне жетем!» – дегізуіндегі леп белгі қойылатын пафостық сөздер де айтқан тілді бейнелеп мәнін аша түскен. «Тізгін біліксізге емес – біліктіге, парықсызға емес – парықтыға бұйырса ғана әділдік аяққа басылмайды, тәртіп тәрк болмайды. Тәртіп пен әділдік жоқ жерде елдің де бағы ашылмайды» – деп ой тастауы да қауымға жағатын философиялық тіл.

Жазушының «Есболай» атты әңгімесін алайық: «...Осы күні жұрт аузын ашса – «бірлік-тірлік» деп қақсайды да, іс істесе – барлығын тентек балалардың ойынындағыдай «шілдік-білдік» қылып жіберуге шебер боп апты... Әншейінде көлеңкеде отырып пыш-пыштағанда – жұрттың бәрі де мәтіби. Ал, бетке айтуға келгенде – жан табылмай қалады!.. Олар сүйтіп жыбырлап-сыбырлап жүргенде – жаман Дүйімбайлардың бөркі дағарадай боп, бетіне қаратпай кетеді!..» дегендегі «шілдік-білдік», мәтіби деген сөздер мен жазушының «Бәйгеторысындағы»: «... Көк-теңбіл қарақшыға қара үзіп келді. Бұл жолы Бәйгеторының қасында бәйге бала мен Сейістен басқа жан қалмады... Бұрын ду көргенде – тықыршып тұра алмайтын, ағын судай асып-та-

сатын көңілі енді жиын көрсе – жан шыдатпай шамырқанатын мәңгілік шор жара түйіп кетті» деген сөйлемдерде: шор жара, түйіп кетті дегендей сөздер баршылық. мұндай сөздер ата-бабамыздан қалған көне сөздер болар. Тарихи көркем шығармаларда бұлардың болуы да керек. Осындай сөздер әр оқырманға тіл білімін жоғарылатуына тиек болып, оларға «Қазақ тілі диалектологиялық сөздігін», «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігін» немесе «Қазақ тілінің синонимдері» атты кітаптарды қарап шығуына әсерін тигізеді.

Ал енді автордың поэзия жанрына келсек:

Гүл дүкені
Қыз бен жігіт, сәби, жасы, кәрісі –
Бәрі осында ертелі – кеш келеді.
Қызыл, ағы, көгілдірі, сарысы –
Туған жердің гүлі неткен көп еді.
Албырт жігіт алабұртып қарайды,
Ару күтіп тұрған болар бақшада... –

деп төгілген өлеңі шаттыққа толы сезіммен жеткізіліп, дүниедегі ең көркем өсімдікті көркем тілмен өрнектей білген. Ә.Кекілбаев еңбектерінің көбі оптимистік рухта жазылып, адамның адамгершілігін ту етеді. Тіптен монологтары, диалогтары, одағай сөздері т.б. текстке көркемдік беріп, тілді әрлендіре түсіп, жазу стилінің ерекшелігі арқылы кейіпкерлердің ішкі әлемін, қылығын, әрекетін т.б. көркем тілмен шебер аша алады.

И.М. Қосқұлақтегінің «Бекет Ата» кітабына жазылған жазушының алғы сөзіне көңіл аударайық:

...Адалдықтан асқан құдіреттіліктің, әділеттіліктен асқан әулиеліктің болуы мүмкін бе?!

Мейірімнен асқан кие, Парасаттан асқан қасиет болушы ма еді, тәйірі?!

Ендеше, сондай асыл перзент таба алған, тауып қана қоймай, асылдығы мен абзалдығына бола Өз Перзентін өзі Пір тұтқан халқыңнан қалай айналмассың!

Ондай ұлдарын өлімге қимайтын Елдің өзі де өлмейді.

Өткендегілерінің өсиетін, тірідегілерінің арман-ниетін айырықша қастерлеп, өмірлік мұрат еткен Өнегелі Ел өліге бас игенмен, өлімге бас июші ме еді?!

Ендеше, сондай асқақ жұртының ақар-шақардың басындай тәкаппар жүрегінен мәңгілік жәннат тапқан Әлсізге Медет, Күштіге Айбар, Зарыққанға Жебеу, Тарыққанға Демеу, Асқанға Тосқан, Сасқанға Сая, Ұрпаққа Ұстаз, Ұлысқа

Ұран, Ел Иесі, Жер Киесі Пір Атаға қанша тағзым қылсаң да, артық емес деп білеміз... – деп жүрекжарды сөздер айтқан жазушының осындай ойларынан кейін киелі Бекет Ата туралы кім қандай ой жазар екен? Мұндай философиялық түйіндеу тіпті алғы сөз жанрын тудыратын керемет текст бола алады! Тіл құдіретіне бас иесін. Жай ғана онша көркемделмеген сөздердің өзінен-ақ сұрақ тудыра отырып, пафостық сезімге толтырған. Екі беттік осы алғы сөздің өзінде қаншама ой, тарих, логика жатыр. Әр көркемдік стилі әр сөйлеммен қабысып, бір-бірін толықтырып, әйгілі жазушының жазу шеберлігін айқындап тұр. Ал енді Әбіш Кекілбаевтың аудармаларына келсек ол да бір төбе. У.Шекспирдің «Ромео мен Джульетта» атты трагедиясынан үзінді алайық:

Джульетта:

- Дұшпаныма ғашық боп, өз сорыма,
Бір тағдырдың түстім ақыры торына.
Енді қайдан ашылады маңдайым
Бал орнына у аңсаса таңдайым?!

(Капулеттидің бағы. Ромео кіреді). Ромео:

- Менің қайғым оларға күлкі, әрине!
Балкондағы ағарандаған анау сәуле не болар?
Түн ауғанда шығушы еді күн қалай?
Ә, Джульетта ғой, күн емес.
Шық бері, шық
Қараң дүниеге нұрынды құй, жадыра.
Ай шұғыласы қалсын мына адыра.

Жүректі баурай бастайтын ғажап әрі түсінікті аударма. Кейіпкерлердің жан-дүниесін аша түсетін жағымды тіл! Дәп, У.Шекспирдің өзі біздің тілде жазғандай. Оқылуы да жеп-жеңіл. Содан болар, Ә.Кекілбаевтың қазақ сахналарында қойылып жатқан У.Шекспирдің «Ромео мен Джульетта» және «Король Лир» драмасына қатысқан әртістердің қуанышын, қойған режиссерлердің бақытын, сүйсініп тамашалаған көрермендердің нұрлы жүзін көрудің өзі бір ғажап. Бұл жазушының аудармада көркемдікті қалай шебер сақтап қалғанының куәсі десе де болғандай.

Қорытынды

Қазақтың әсем тілін гүлдей өріп, өзінің білімі мен ой тереңдігін әсіресе әдебиетке арнаған көрнекті жазушымыз Әбіш Кекілбаевтың әр туындысы- халық мұрасы. Қазақ тіліміз

– мемлекеттік тіліміз, рухани байлығымыз. Сондықтан да тілді жүйелі түрде пайдаланып, айтар ойларын, тарих құпияларын, заман лебін қалың оқырмандар қауымына ерекше көркемдікпен жеткізе білген, тіл байлығын аша түскен авторлардың бірі – қоғам қайраткері әрі әйгілі халық жазушысы Әбіш Кекілбаев екені сөзсіз...

Әдебиеттер

- 1 Уикипедия ашық энциклопедиясы.
- 2 КекілбаевӘ. Ханша-Дария оқиғасы. – Атамұра. 2003.

References

- 1 Wikipedia, the free encyclopedia. (In Kazakh)
- 2 KekilbaevA. Hansha-Daria okihasi. [The tale of Hansha-Daria.] Atamura, 2003. (In Kazakh)

2-бөлім
ТІЛ БІЛІМІ

Раздел 2
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Section 2
LINGUISTICS

Ақымбек С.Ш.¹, Ахмет А.Н.²,

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, ф. ф. к., ²2 курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: sezd.akymbek@kaznu.kz, akbope.akhmet@kaznu.kz

БАЛАМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЖАСАУДАҒЫ ИНТОНАЦИЯНЫҢ МАҢЫЗЫ

Мақалада баламен қарым-қатынас жасаудағы интонацияның маңызы талданған. Мектеп жасына дейінгі балалардың анық сөйлеуін интонация арқылы дамыту баланың ойлау қабілетінің даму ерекшелігімен, психологиялық күйімен тығыз байланысты.

Баланың мектеп жасына дейінгі кезеңі оның сөздік қорының кең көлемде дамуына себеп болатын маңызды кезеңдердің бірі. Бұл уақытта бала жеке сөздерден бастап сөйлемге дейінгі тілдік бірліктерді меңгере бастайды. Дәл осы уақытта баланың ауызекі сөйлеу тілінің дамуына интонация бейвербалды амал ретінде ықпал етеді. Сонымен қатар, мұндағы негізгі фактор баланың әлеуметтік ортасы екенін де жоққа шығаруға болмайды. Баланың өзгелермен әлеуметтік қарым-қатынасының нәтижесі оның тілінде де көрініс тауып отырады. Бала тілінің дамуы интонациядан бастау алады. Баланың сөздік қоры қалыптасқанға дейінгі кезеңде ол сөздің мағынасын түсінбегенімен, оның интонациялық жағын қабылдай алады. Ондағы «мағынаның өзегін» интонация, темп, дауыс тембрі, мелодика атқарады.

Зерттеу нәтижелері ата-ананың сөйлеудегі интонациялық ерекшеліктері бала тілінің интонациялық қырын дұрыс жетілдіруде және болашақта оның өзгелермен қарым-қатынасының дұрыс болуына, өз эмоциясын басқара алуына зор ықпал ететінін көрсетті.

Түйін сөздер: интонация, бала тілінің интонациялық ерекшеліктері, қарым-қатынас, онтогенез, мектеп жасына дейінгі кезең.

Akymbek S.Sh.¹, Akhmet A.N.²,

¹PhD, A/Professor, ²master student 2 courses
of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: sezd.akymbek@kaznu.kz, akbope.akhmet@kaznu.kz

Intonation role in communication with the child

This article is devoted the intonation role in communication with the child. Development of the speech of children of preschool age by means of intonation are closely connected with features of development of thinking, psychological state of the child. The children's preschool age is one of the most important stages of development of his lexicon. At this time the child begins to study language units from separate words to phrases. At the same time the intonation as nonverbal means of language influences development of oral speech of children. Moreover it is impossible to deny that here a major factor is the social circle of the child. The result of social interaction of the child with others is reflected in his language. The speech of the child also begins with intonation. During the before verbal period which is considered preparatory to speech activity for the child initially the floor isn't given to the semantic importance, and the carrier of «sense» is the intonation, speed, a voice timbre, a melodics.

Results of a research show that intonational features of the speech of parents exert a great influence on intonational aspect of children's language and play an important role in ability to communicate with other people and to control the emotions.

Key words: intonation, intonational features of language of children, communication, ontogenesis, preschool age.

Ақымбек С.Ш.¹, Ахмет А.Н.²,

¹к. ф. н. доцент, ²магистрант 2 курса

Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: sezd.akymbek@kaznu.kz, akbope.akhmet@kaznu.kz

Роль интонации в общении с ребенком

В статье анализируется роль интонации в общении с ребенком. Развитие речи детей дошкольного возраста с помощью интонации тесно связано с особенностями развития мышления, психологическим состоянием ребенка. Детский дошкольный возраст является одним из важнейших этапов развития его словарного запаса. В это время ребенок начинает изучать языковые единицы от отдельных слов до фраз. В то же время интонация как невербальное средство языка влияет на развитие устной речи детей. Более того нельзя отрицать, что здесь основным фактором является социальная среда ребенка. Результат социального взаимодействия ребенка с другими отражается на его языке. С интонации начинается и речь ребенка. В дословесный период, который считается подготовительным к речевой деятельности, для ребенка изначально слово не представляет смысловой значимости, а носителем «смысла» является интонация, тембр голоса, мелодика.

Результаты исследования показывают, что интонационные особенности речи родителей оказывают большое влияние на интонационный аспект детского языка и играют важную роль в способности общаться с другими людьми и контролировать свои эмоции.

Ключевые слова: интонация, интонационные особенности языка детей, коммуникация, онтогенез, дошкольный возраст.

Кіріспе

Интонация – сөйлеу үрдісінің ұйымдасуы мен мағыналық тұтастығын қамтамасыз ететін паралингвистикалық амал. Сөйлеудің просодикалық элементтерінің жиынтығы (мелодика, ритм, темп, тембр, интенсивтілік және т.б.) интонацияны құрайды. Қарым-қатынастың ауызша түрінде интонацияның анық болуы тұлғаның сөйлеу мәдениетінің маңызды көрсеткіші ретінде танылады.

Ауызекі сөйлеу тілінің ерекшелігі адамның коммуникативтік әрекетіндегі вербалды және бейвербалды амалдардың өзара байланысының нәтижесінде анықталады. Ақпаратты жеткізудің осы арналарының үйлесімді жұмысы ауызша лебіздің және мәтіннің астарлы семантикалық фонын құрайды. Вербалды және бейвербалды амалдардың комбинаторлығын зерттеу интонацияның біріншіден, тілдік құбылыс ретіндегі функционалдық мүмкіндіктерінің кеңдігін көрсетсе, екінші жағынан интонацияны бейвербалды амалдың просодикалық құрылымының бөлшегі ретінде танытты.

Адамның жас ерекшелігіне қарамастан оның интонациялық мүмкіндіктерін дамытуға болады. Бұл үрдісті, әсіресе бала кезде жүзеге асыру – аса маңызды кезеңдердің бірі. Тіпті мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамытуда да интонация бейвербалды амал ретінде маңызды қызмет атқарады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың анық сөйлеуін интонация арқылы дамыту баланың ойлау қабілетінің даму ерекшелігімен, психологиялық күйімен тығыз байланысты.

Мектеп жасына дейінгі кезең – баланың интонациялық мүмкіндіктерін дамыту мен жүзеге асуының маңызды кезеңі. Бала тілінің интонациялық анықтығы бала 5 жасқа толғанда толық көрініс табады. Ал 6-7 жасқа толғанда ол дауыс ырғағын жоғары не төмен алу арқылы интонацияны басқара алады [1].

Бала тілінің интонациялық қырын дамытуда баланың дауыс ырғағын жоғары не төмен алу арқылы өзгерту мен сөйлеудің мазмұнына байланысты логикалық екпінді, кідірісті, сөйлеудің шапшаңдығы мен ырғағын басқару және өзінің ойы мен көңіл-күйін, сезімін білдіре алу қабілетін өздігінен жетілдіруі көзделеді.

Бала тілін интонация арқылы дамыту кезінде балада интонацияны қабылдай алу дағдысын қалыптастыру аса маңызды. Бір қарағанда бұл үрдіс қарым-қатынас кезінде өздігінен көрініс табатын табиғи құбылысқа жатады. Мәселен, тілі анық шықпаған мектеп жасына дейінгі баланың өзгелердің сөзін түсініп, ұғынуына интонация тікелей себеп болады. Алайда, интонация сөйлеудің маңызды элементі ретінде күрделі жүйені құрайды.

Интонацияны меңгеру – тілдің дыбыстық қырын меңгеру аспектілерінің бірі. Сөйлеу үдерісінің интонациялық жағын дамыту мәселесін

қарастыру барысында балалардағы интонацияның жетілу деңгейін талдау қажет. Бұл тұрғыда ең көп талқыға түсетін сұрақтардың бірі – «баладағы просодикалық мүмкіндіктердің қалыптасу уақыты» туралы. Онтогенездік зерттеу нәтижелері балалардағы интонациялық құралдардың оларда сөйлеу тілі қалыптасқанға дейінгі мерзімде қабылданатынын және меңгерілетінін көрсетіп отыр.

Баламен қарым-қатынас жасауда интонация маңызды қызмет атқарады. Бала тілінің интонациялық қырын дамытуда ата-ананың да атқаратын рөлі зор. Бала тілінің дұрыс дамуы оның эмоциялық тұрғыдан да дұрыс қалыптасуына ықпал етеді.

Бала тілінің дамуы интонациядан бастау алады. Баланың сөздік қоры қалыптасқанға дейінгі кезеңде ол сөздің мағынасын түсінбегенімен, оның интонациялық жағын қабылдай алады. Ондағы «мағынаның өзегін» интонация, темп, дауыс тембрі, мелодика атқарады. Бұған Т.Бевердің мына пікірі де дәлел бола алса керек: «It is widely accepted that the child effectively masters the intonation pattern of his language before he has learnt any words at all» [2, 469].

Ғалымдардың дәлелдеуінше бала сөз мағынасын толық түсінгенге дейін ересектердің айтқанын сөздің айтылу әуені арқылы түсінеді. Ал эксперимент нәтижесінде бала анасының дауысын оның қай тілде сөйлегеніне қарамастан түсінетіні анықталған. Мұндағы басты шарт сөздің бірқалыпты әуенін сақтау болған.

Мектеп жасына дейінгі балалардың есту қабілеті толық жетілгенде ғана олар ана тілінің интонациялық жүйесін меңгере алады. Интонацияны бейвербалды амал ретінде пайдалану арқылы баланың эмоциялық күйін бақылауға және тілін жетілдіруге болады. Ал интонациялық компоненттер арқылы адамның көңіл-күйі мен сезімін жеткізуі өмір бойы жалғасатын құбылыс.

Әрбір адам баламен қарым-қатынас жасау кезінде әуелі сөздің интонациялық жағына мән беру қажет. Себебі бала алдымен үлкендердің сөйлеуі барысында интонацияға мән береді. Мәселен, «Жарайсың!» сөзін екі түрлі интонациямен айтуға болады. Бірі баланы жетістігі үшін мақтау кезінде айтылатын «жарайсың» болса, екіншісі оның қателігін немесе бұзықтығын түсіндіру мақсатымен айтылатын «жарайсың» сөзі.

Демек күнделікті өмірде баламен қарым-қатынас жасау барысында біріншіден, лебіздің интонациялық жағын ескеру керек.

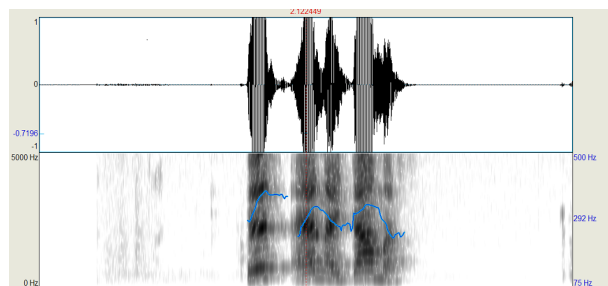
Эксперимент

№1 зерттеу. Зерттеудің мақсаты: импрессиивті сөйлеу барысындағы интонациялық құрылымның әртүрлілігін балалардың (5-6 жас) қабылдау, ажырату ерекшелігін анықтау.

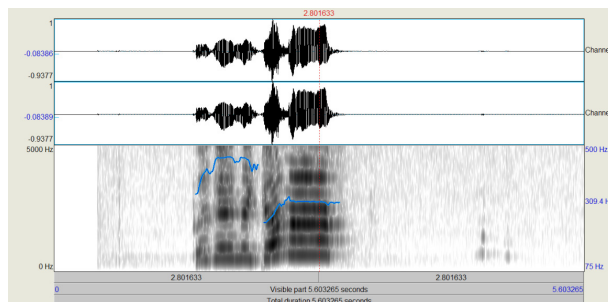
Зерттеудің материалдары: хабарлы, сұраулы, лепті сөйлемдердің интонациялық ерекшеліктері мен графикалық бейнеленуі.

Зерттеудің жүзеге асуы: Балаларға әртүрлі интонациямен айтылатын, бірақ бірыңғай дыбысталатын (хабарлы, сұраулы, лепті) бірнеше сөйлем беріледі. Тапсырманы орындаудың алдында олармен алдын-ала сөйлемдердің айтылу ерекшелігіне байланысты кеңес жүргізіледі.

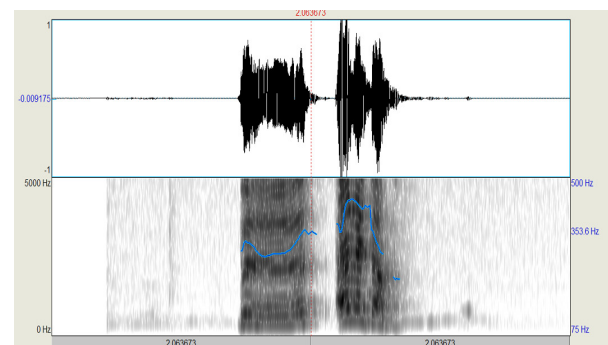
1. Хабарлы сөйлемдердің интонациясы. *Біз бүгін ән айтамыз.*

2. Сұраулы сөйлемнің интонациясы. *Біз бүгін ән айтамыз? (ба)*

3. Лепті сөйлем интонациясы. *Біз бүгін ән айтамыз!*

Зерттеу нәтижесі. Экспериментке қатысқан 2 ұл бала да, 2 қыз бала да хабарлы, лепті сөйлемдердің интонациясын дұрыс ажырата алды. Ал сұраулы сөйлемдердің интонациялық ерекшелігін қабылдау бұл балаларда өзгеше екендігі анықталды.

Қазақ тілінде сұраулы сөйлемдер сұраулық шылаулар арқылы жасалады. Мәселен, балаға қатысты алатын болсақ, «Тамақтанып болдың ба?», «Далаға шығамыз ба?» және т.б. Ал біздің зерттеуіміздегі сұрау мәніндегі сөйлемдерге балалар басын изеп немесе сұраулық шылауларды түсіріп айтып отыр. Бұл құбылыс әсіресе, ата-анасының сұрау мәнінде айтқан сөйлемін баланың сұраулық шылаусыз өзіне қайтара сұрақ қоюы арқылы жауап беруінен көрінеді. Мұны түсіндіріп көрелік. Қарапайым сұраулы сөйлемдерге, яғни балада ешқандай эмоция туғызбайтын сұраулы сөйлемдерге бала көбінде басын изеп жауап береді. Ал балада қандай да бір эмоция (таңғалу, қуану) туғызған сұраулы сөйлемді бала сұраулық шылауды түсіріп, қайталайды. Содан кейін ғана «иә», «жоқ» деп жауап беруі мүмкін.

№2 зерттеу. Зерттеудің мақсаты. Мектеп жасына дейінгі балалардың ауызекі сөйлеу барысындағы интонациясына мән беріп қарайтын болсақ, сөйлеу барысындағы дәл сол интонацияның қалыптасуына оның отбасында кімнің (анасының, әкесінің, әжесінің және т.б.) ықпал еткенін анықтауға болады. Біздің зерттеудің мақсаты да осы.

Зерттеудің материалдары: баланың ата-анасына арналған арнайы сұрақтар

Зерттеудің әдісі: бақылау

Зерттеудің жүзеге асуы: Мектеп жасына дейінгі балабақшаға баратын 5 жасар ұл баланың ойын үстіндегі сөйлеу мәнері мен интонациялық ерекшелігі бақыланады.

Баланың есімі: Бауыржан.

Жынысы: ұл.

Жасы: 5 жаста

Бақылау кезінде ойын барысында баланың өз қатарластарына көбіне бұйрықты тонмен сөйлейтіні және эмоцияға (ашуға) тез берілетіні байқалды. Мұның себебін анықтау үшін ата-анасымен сұхбат жүргізілді. Баланың ата-анасымен әңгімелесу барысында мына нәрселерді анықтадық: баланың әкесі үйде отбасы мүшелеріне бұйыра, дауыс қарқынын жоғары ала отырып сөйлейді.

Зерттеу нәтижесі. Біз әдетте бір-бірімізбен қарым-қатынас жасау барысында сөйлеудің интонациялық жағын ескереміз де, балалармен

қарым-қатынаста мұны көбінде ескермей жатамыз. Сол себепті әрбір ата-ана әуелі өзінің сөйлеу мәнеріне мән бергені жөн. Өйткені ата-ананың сөйлеудегі интонациялық ерекшеліктері бала тілінің интонациялық қырын дұрыс жетілдіруде және болашақта оның өзгелермен қарым-қатынасының дұрыс болуына, өз эмоциясын басқара алуына зор ықпал етеді.

Нәтиже мен талқы. Бірінші зерттеудегі басты талдау – спектрограмма, бұдан сөйлеудің резонансы мен басқа да акустикалық компоненттерді көруге болады.

Сонымен, интонация сөйлеудің маңызды элементтерін ажырата отырып, оның ақпараттық құрылымынан көрініс береді [3].

Эксперимент нәтижелерін талдай келе, мынадай қорытынды жасауға болады:

1) мектеп жасына дейінгі балалар сөйлемнің коммуникативтік түрлерін интонация арқылы ажырата алады (тек сұраулы сөйлемдердің интонациялық ерекшелігін қабылдауда өзгешелік бар);

2) бала үшін интонация эмоцияны жеткізудің басты құралы;

3) бала тілінің интонациялық қырын әуелі оның ата-анасы, отбасы мүшелері қалыптастырады.

Бала тілінің интонациялық анықтығын жетілдіру оның сөйлеу дағдысының атап айтсақ, сөйлеу коммуникациясы базалық компоненттерінің (дауыс ырғағы, тыныс, интонация) бұзылуының алдын алады. Сондықтан бала тілінің интонациялық қырын дамытуды мектеп жасына дейінгі кезеңнен бастаған жөн.

Бала тілінің интонациялық қырын дамытудағы жұмыстар сөйлеудің бірқалыптылығынан арылтып, оған эмоционалдық реңк үстеп, балаларда қарым-қатынастық дағдылардың дұрыс қалыптасуына ықпал етеді [4, 31]. Мұндай жұмыстардың қатарына дамытушы ойындар, өлең, тақпақ, жаңылтпаштар жаттату, спектакль қойылымын ұйымдастырып, рөлдерді сомдау және т.б. жатады.

Интонация элементтері өзара бірлікте танылғанымен, ғылыми мақсатта оларды бір-бірінен ажыратып алуға болады. Интонация табиғатынан суперсегментті амалға жатады. Сондай-ақ ол сөйлеу үрдісімен тығыз байланысты әрі оның құрылымдық ерекшелігін ажыратады. Л. Блумфилд: «Лебіздің мазмұны анық болмағанда немесе оны қабылдау барысында лебіз мазмұны түсініксіз болған жағдайда интонацияны «таза күйінде» бақылауға болады. Мәселен, бөтен тілдегі сөйлеу үрдісін

бақылап тұрған тыңдаушы олардың не жайлы айтып тұрғанын тек интонациясы әрі эмоциясы арқылы ажырата алуы мүмкін. Сонымен қатар, қабырға артындағы сөйлеушілердің сөзі түсініксіз жағдайда біз олардың тек интонациясын ғана байқай аламыз», – дейді [5]. Демек тілі анық шықпағаннемесе сөйлеу деңгейі толық жетілмеген баланың сөйлеу барысындағы айтқысы келген ойын сөйлеу жағдаятына қарай интонация арқылы ажыратуға болады.

Лебіздің мазмұнын толық бере алатын интонацияны үйренуге бола ма деген сұраққа психолог ғалымдар әрқалай деп жауап береді. Лебіздің мазмұнының толық ашатын интонацияны меңгеруге үйрену күнделікті өмірдегі күлу, жылау, қуану, қайғыру және т.б. сынды жағдайларды үйренумен тең. Яғни, интонация – табиғи құбылыс. Ол күнделікті сөйлеу барысында өздігінен пайда болатын табиғи амалға жатады. ... Бірақ сөйлеушінің тарапынан әзірленбеген мәтіндердің интонациясын анықтау тәсілдерін жокқа шығаруға болмайды. Демек, интонация адамның сөйлеу прагматикасын анықтап қана қоймай, оның сөйлеуінде бейвербалды амал ретінде көрініс табатын тәсілге жатады.

Баланың мектеп жасына дейінгі кезеңі оның сөздік қорының кең көлемде дамуына себеп болатын маңызды кезеңдердің бірі. Бұл уақытта бала жеке сөздерден бастап сөйлемге дейінгі тілдік бірліктерді меңгере бастайды. Дәл осы уақытта баланың ауызекі сөйлеу тілінің дамуына интонация бейвербалды амал ретінде ықпал етеді. Сонымен қатар, мұндағы негізгі фактор – баланың әлеуметтік ортасы екенін де жокқа шығаруға болмайды. Баланың өзгелермен әлеуметтік қарым-қатынасының нәтижесі оның

тілінде де көрініс тауып отырады. Интонация күрделі құрылымы бар, түрлі қызметтерді атқаратын, сөйлеу барысының суперсегментті деңгейін құрайтын маңызды амал болғандықтан, сөйлеу дағдысын қалыптастыратын да негізгі құралға жатады. Бұл зерттеуде 5 және 6 жастағы балалардың сөйлеу дағдысын қалыптастырудағы интонацияның маңызын айқындау көзделді.

Сонымен қатар, зерттеудің негізгі мақсаты – бала тілін жетілдіруде оның интонациялық мүмкіндіктерін дамытудың ерекшеліктері мен интонациялық дағдының қалыптасу деңгейін анықтау.

Интонацияның қабылдануына байланысты зерттеулер адамның сөйлеу кезінде интонацияны түрлендіре алатыны туралы баладағы түсініктің бар-жоғын анықтау үшін жүргізіледі.

Қорытынды

Сонымен интонация баламен қарым-қатынас жасауда маңызды қызмет атқарады. Лебіздің интонациялық жағын дұрыс меңгеру баланың мектеп жасына деңгейінгі даму кезеңінде орын алуы қажет. Бала тілінің интонациялық жағын дамыту біздің халқымыздың дүниетанымында бұрыннан бар құбылыс. Айталық, бала бесікте жатқанда-ақ оған бесік жырын айту, жүре келе мақал-мәтел, жаңылтпаш, өлең жаттату, тіпті ертеректе үлкен кісілердің 7-8 жасар балаларға көлемді жырларды, толғауларды үйретуі және т.б. бала тілін жаттықтырумен қатар, оның сөйлеу барысындағы интонациялық ерекшеліктерін қалыптастырады. Ал балаға тілдік тұрғыдан дұрыс берілген тәрбие оның алдағы өмірінде де маңызды рөл атқарса керек.

Әдебиеттер

- 1 Гордеева Н. М. Интонационная выразительность речи как средство коммуникации детей с речевой патологией. Из опыта работы. – Томск: ТОИПКРО, 2011. – 24 с.
- 2 Bever T.G., Fodor J.A. & Weksel, W. (1965). On the acquisition of syntax: a critique of 'contextual generalisation'. *PsychRev* 72. 467-82.
- 3 Cruttenden A. An experiment involving comprehension of intonation in children from 7 to 10. // *Journal of Child Language* 1. – 2008. – Pp. 221-231.
- 4 Кочетова М.Г. Новый подход в лингвистике: биологические основы формирования языковых навыков // Сборник научных и научно-методических трудов. Англ.яз.нагум. ф-тах. Вып. 2. М: МАКС-Пресс. 2008. – С. 30-34.
- 5 Блумфильд Л. Язык. – М., 1968. – 323 с.

References

- 1 Gordeeva N. M. Intonacionnaya vyrazitel'nost' rechi kak sredstvo kommunikacii detei s rechevoi patologiei. Izopytaraboty. Tomsk: TOIPKRO, 2011. 24 C.
- 2 Bever T.G., Fodor J.A. & Weksel W. (1965). On the acquisition of syntax: a critique of 'contextual generalisation'. PsychRev72. 467-82.
- 3 Cruttenden A. An experiment involving comprehension of intonation in children from 7 to 10. Journal of Child Language 1. 2008. Pp. 221-231.
- 4 Kochetova M.G. Novyi podhod v lingvistike: biologicheskie osnovy formirovaniya yazykovykh navykov // Sbornik nauchnyh i nauchno-metodicheskikh trudov. Angl. yaz. nagum. F-tah. Vyp.2. M.: MAKS-Press. 2008. C. 30-34.
- 5 Blumfil'd L. Yazyk. M., 1968. 323 c.

Айсұлтанова Қ.Ә.¹, Абдрахманова Ж.Ә.²,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

¹доценті, ф. ғ. к., ²доценті, ф. ғ. к.,

Алматы қ., Қазақстан, e-mail:aisultanova95@mail.ru; zhaz_abd@mail.ru.

ТЕРМИН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ САТЫЛАРЫ

Бұл мақалада қазақ терминологиясының өзекті мәселесінің бірі – терминжасам және оны біріздендіру туралы айтылады. Салалық терминологиялық сөздіктер жасауда кездесетін олқылықтар туралы айта келе ғалымдар көзқарасы мен оқырманның сөз қолдану ерекшеліктеріндегі алшақтықтар жайында сөз болады. Ғылыми теориялық тұрғыдан сәтсіз термин жасаудың себептері мен оларды болдырмау жолдары көрсетіледі. Жаратылыстану ғылымдары терминдерінің аударылмауын «халықаралық терминдер» деген сөзге сүйеніп дұрыс жүйеленбеуден деп түсіндіреді. Қазақ лексикасының да терминдену мүмкіндігі зор екенін талдау арқылы қарастырады.

Түйін сөздер: терминология, қолданыс, аударма, қалыптасу, дыбыстық жүйе, қоғамдық пікір.

Aisultanova K.A.¹, Abdrakhmanova Zh.A.²,

¹ PhD, A/Professor, ² PhD, A/Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail:aisultanova95@mail.ru; zhaz_abd@mail.ru.

Stages of termwork

The global theme of Kazakh terminology – the role of the Latin elements in the world of terminology and term formation in the Kazakh language, unification of terms in an official language has been considered in the article. Errors are taken into account at creation of branches in the Kazakh language terminology, reference to the ideas of scientists and opinions of readers of Kazakh-language audience. The reasons for the creation of unsuccessful terms and ways of creating quality terms from the point of view of scientific theories. The author of the article explains why the terms of natural science do not have the translation, and with reference to the phrase «international terms. Kazakh vocabulary has been analyzed, considered and also has a chance for term formation.

Key words: terminology, use, formation, translation, sound system, public opinion.

Айсұлтанова К.А.¹, Абдрахманова Ж.А.²,

¹к. ғ. н. доцент, ²к. ғ. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail:aisultanova95@mail.ru; zhaz_abd@mail.ru.

Стадии терминотворчества

В данной статье исследуется глобальная тема казахской терминологии и терминообразования в казахском языке, унификация терминов на государственном языке. Учитываются ошибки при создании отраслевой терминологии в казахском языке, делается ссылка на мысли ученых и мнения казахоязычной аудитории. Указываются причины создания неудачных терминов и пути создания качественных терминов с точки зрения научной теории. Автором статьи объясняется, почему термины естественных наук не имеют переводов со ссылкой на словосочетание «международные термины». Казахская лексика проанализирована, рассмотрена, а также имеет шансы на терминообразование.

Ключевые слова: терминология, применение, перевод, формирование, звуковая система, общественное мнение.

Кіріспе

Соңғы жылдары терминжасам жолдары, оны бір жолға түсіру мәселелері өзекті болып отыр. Термин шығармашылығының алғашқы сатысында қажетті жаңа ұғымға байланысты термин жасалады. Мысалы, көптен бері саясаттану ғылымында қолданылып жүрген *терроризм*, *террорист* терминдерінің орнына соңғы кезеңдерде барлық бұқаралық ақпарат құралдары *лаңгер*, *лаңгершілік* терминдері қолданылып, жаңа термин жасалды. Бұл терминдер қазір қалыптасу үрдісінде. Осыған байланысты тілдің ішінен алынған тілдік бірлік дайын күйінде алынатындай болуы немесе термин тікелей калькалау жолымен, аударма тәсілімен аударылып беріледі. Болмаған жағдайда әр түрлі лексика-грамматикалық тәсілдерді пайдалана отырып, тілдің ішкі сөздерінен, тілдік бөлшектерінен термин жасалады. Ал тіпті, болмаған жағдайда ғана термин дайын күйінде термин ретінде дыбыстық жүйесі мен айтылуы тілдің ішкі заңдылықтарына сәйкестендіріліп өзгертіліп алынуы тиісті. Яғни осы сияқты терминжасам шығармашылығындағы ерекшеліктер бірінші сатыда жүзеге асады. Ұғымға сәйкес терминдік тұлға беріледі, ұғым терминдік тұлғаға ие болады. Алғашқы саты – осындай тікелей термин жасау бағытындағы шығармашылық кезеңді қамтиды.

Екінші сатыда термин айналымға түседі. Бірақ оның қолданысқа түсуі де, қабылданып-қабылданбауы да қазіргі таңда күрделі мәселелерге толы болып отыр. Себебі кейбір жасалған терминдер жөнінде алғашқы сатыда әр түрлі пікірлерге ұшырайды. Бір топ оларды қабылдап жатса, екінші топ оларды қабылдауға қарсы пікір білдіріп, қате термин ретінде бағалап жатады. Мысалы, әлеуметтану саласында, соңғы кезде *отбасы* және *жанұя* терминдерінің қатар қолданылғаны белгілі. Немесе, *қоныс аудару* – *миграция*, *мұнай кеніші* – *мұнай кен орны*, *аномалия* – *қалыпсыздық* сияқты терминдерді де мысал ретінде келтіруге болады. Байқасақ, кейбір терминдердің аударма нұсқасы мен өзге тілдегі нұсқасы да жарыспалы қолданылатын жағдайлар кездеседі. Аталған *қоныс аудару*, *қалыпсыздық* терминдері мен олардың өзге тілдегі *миграция*, *аномалия* терминдері қатар қолданылып жүр. Міне, осы сатыда осығанұқсас терминдер қатар қолданылып, сұрыпталудан өтеді. Яғни, жарыспалы терминдерді көрініс беретін тұсы да осы екінші сатыда өтеді. Мұндай жарыспалы қолданылған терминдердің қатарына

торкөз – жасуша – клетка, бақталастық – бәсеке, айырбастау пункті – алмастыру орны сияқты т.б. терминдерді көрсетуге болады.

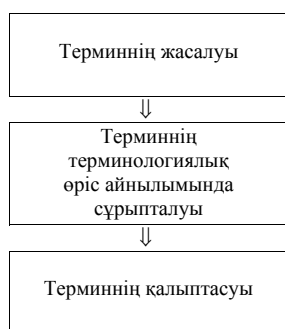
Сондай-ақ, соңғы кезеңде қолданылып жүрген *акт-кесім-перде*, *сынып-класс*, *диета-емдем-емдәм*, *персона-кісі-тұлға*, *юбилей-мүшелтой-мерейтой* терминдері мен жаңа сөздерін де осындай жарыспалы түрде қолданылып жүрген терминдердің қатарына жатқызуға болады.

Терминжасамның үшінші сатысы – терминдердің бір нұсқасының қалыптасуы. Мейлі өзге тілдегі нұсқасы болсын, мейлі аударма, яғни, ана тілдің негізіндегі нұсқасы болсын тілде қолданыста сұрыпталып, қалыптасады.

Ғылыми тәжірибе

Қазіргі қазақ терминологиясының термин жасап, термин қалыптастыру ісі өзіндік ерешеліктерге толы болып отыр. Атап өтсек, қазақ терминологиясы бірнеше жылдар бойы қалыптасқан кірме терминдерге толы. Қазіргі кезеңде сол қалыптасқан терминдердің өзі қазақшаға аударылып, қазақ тіліндегі нұсқасын қалыптастыру ісі қарқынды түрде жүргізіліп жатыр. Бұл әрекет бір пікірлер тұрғысынан қолдану тауып жатса, екінші жағынан, сынға ұшырап, терминдердің қолданысындағы жарыспалылықты тудырып отырған фактор ретінде, әрі тілді бүлдіруші әрекет ретінде бағаланып жатыр. Екінші бағыттағы пікірлердің туындауына дұрыс аударылмаған терминдердің себеп болып отырғандығын айтып өту керек. Дегенмен, осындай қарама-қайшылықтарына қарамастан, соңғы кезеңде қазақ тілінің термин жасау жүйесі қолға алынып, қазақ терминологиясында бірқатар сөздер жаңа ұғымдарға ие болып, жаңа сөздер мен терминдер жасалды. Бұл қазақ тілінің сөздік қорын, әрі терминологиялық қорын байыта түсіп, терминологиялық қордағы кірме терминдердің санын азайтуға қалыптасқан қазақ тіліндегі терминдер аз да болса үлес қосып отыр деген сөз. Демек, қазақ тіліне барлық терминдерді жаппай аударудың қажеті жоқ. Тек сәтті балама, аударма табылған терминдерді, икемге келген терминдерді мүмкіндігінше аударып, сөзжасам жүйесі негізінде терминжасам шығармашылығын да дамытып отыру қажет. [1, 73]. Өйткені, терминологияның бүгінгі күйі қиын жағдайда деген қоғамдық пікірлер айтылып жүрсе де, қазақ тілі де термин жасауға қабілетті тілдердің бірі екендігін дәлелдей алды.

Сонымен, термин шығармашылығының белгіленген сатылары төмендегідей:

1-кесте

Бұл қазақ тіліндегі ғана емес, жалпы тілдердің қай-қайсысына да тән терминжасам механизмі деп те көрсетуге болады. Өйткені кез-келген терминжасам үрдісінде осындай психологиялық сатыларды қалыптастыру барысында басынан өткеретіндігі шындық.

Аталған терминжасам шығармашылығының өзіміз бөліп көрсетуге тырысқан сатыларына кеңірек тоқталып өтуге болады. Алғашқы сатыда терминжасам жүйесіне сәйкес, тілдің сөзжасам жүйесін негізге ала отырып, термин жасалады. Бұл бағытта ең алдымен ішкі терминжасам көздері негізгі материал ретінде қарастырылуы керек. Тек болмаған жағдайда ғана сыртқы терминжасам жүйесіненемесе дайын терминдік тұлғаны өзгертіп қолдануға ден қою қажет. Мұның өзі ішкі дыбыстық жүйеге сәйкестендіріліп алынуы керек. Сондықтан аталған өзге тілдің сөзін қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына икемдеу жүйесін немесе қазақшалауға бағытталған, соған қызмет ететін жұрнақтары да ішкі терминжасам көздері ретінде қарастыруға болады. Осыған дейін бұл жұрнақтар тек орыс тіліндегі терминдерді боямалап қазақшалау ретінде бағаланды. Ішкі терминжасам көзі ретінде қарастырылмады. Оған негіз болған белгі – терминнің түбір тұлғасының өзге тілдің тілдік бірлігі болуы еді.

Аталған жұрнақтарды бұлай бағалау да орынды болып есептеледі. Өйткені біздің қазақ терминологиясында, терминжасам жүйесінде бұл жұрнақтарды жоғарыда айтып өткендей шексіз пайдаланылды. Оны тек терминдерді беруге қажетті тілдік бірлік болмағанда ғана жаңа термин жасау мүмкін болмаған жағдайда ғана пайдалану қажеттілігі ескерілмеді. Ал шындығында, бұл да қажетті тәсіл. Бірақ ол терминологиядағы, термин шығармашылығындағы амалсыз жағдайда ғана қолданылуы керек. Сондай-ақ, кірме

терминдердің дыбыстық жүйесін өзгертіп, өз тілімізге икемдеп термин қалыптастыру тәсілі жөнінде де осыны айтуға болады. Бұл да ішкі терминжасам көздерінің негізін құрайды.

Әрине, мүмкіндігінше терминнің мұндай пікірлерге ұшырамайтындай дәрежеде барлық талаптарға жауап беретіндей болып сәтті жасалуы қажет. Негізгі механизм – сол сөздердің қолданысына деген дұрыс көзқарас, сол сөздерінің табиғатын түсінуге ұмтылатын ұлттық психология қажет.

Нәтижелері мен талқылау

Қазіргі таңда қалыптасып отырған орыс тілді психология қазақ терминологиясының ғана емес, сөздік қорының да баюына көмектеспейді. Өйткені кейбір сәтті жасалып жатқан терминдерді қабылдаудың өзіне кейде ұлттық түсінігіміз жетпейтін сияқты. Оның арғы жағындағы негізгі себеп – орыс тілді сөздерге бойы үйреніп кеткендігіміз соншалықты, кейде оның өзі де байқалмай кетеді. Сондықтан жаңа жасалған сөздерді, аудармаларды немесе терминдерді қолданысқа енгеннен кейін үнемі сынап жатады. Оның да өз қажеті, өз реті бар. Бірақ орыс тілді сөздер мен терминдерге бойымыздың соншалықты үйреніп кеткендігімізді, қазақ тілінде қалыптасып, жасалып жатқан терминдерді орыс тілді терминдермен, сөздермен салыстыра қарайтынымызды елей бермейді. Ол біздің психологиямыздағы елеулі кемшіліктердің бірі екендігі белгілі. Өйткені, тіл мен психологияның бірлігі дәлдеп, түсіндіруді қажет етпейтін жайт. Оны тіл білімінде классикалық тіл білімінің негізін салушылар дер кезінде «тіл мен ұлттың бірлігі» қағидасы тұрғысынан нақтылап кеткен болатын. Бұл мәселе жөнінде төмнде жан-жақты тоқталатын боламыз.

Сондай-ақ, терминдердің қалыптасуындағы екінші сатыда бұқаралық ақпарат құралдарының да орны ерекше. Мейлі дайын тұлғасында алынған сөз болсын, мейлі жаңа жасалған термин ретінде қалыптасуына ықпал ететін бірден-бір күшті құрал – ақпарат құралдары болып табылады [2, 82]. Әсіресе жаңа терминдердің қалыптасуына газет-журнал беттері мен телевизияның, яғни бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалы үлкен. Бұған мысал жеткілікті дәрежеде келтіруге болады.

Мысалы, қазіргі таңда қалыптасып, қолданылып жүрген *медбике*, *бейнетаспа*, *үлдір*, *бейнефильм*, *таспа*, *сұлулық салоны*, *дәрісхана*,

зертхана, перзентхана, ЖШС (Жауапкершілігі шектеулі серіктестік), үнемілдік, тәжірибе алмасу, кешен, сүйретпе тырма (тракторға тіркейтін тырма), жолсапар (командировка), т.б. көптеген соңғы кезеңдердегі қолданыстағы терминдердің қалыптасып, терминологиялық өрісте орнығуы бұқаралық ақпарат құралдарының қызметінің нәтижесі.

Бұдан өзге терминдердің қалыптасуына өзге де әртүрлі факторлар әсер етеді. Мұның барлығы да осы екінші сатының құрамына кіреді. Дегенмен, мұндай факторлар қатары термин қалыптастыру ісінде маңызды қызмет атқаратындығы белгілі.

Қорытынды

Ендігі кезекте қазіргі кездегі қалыптасып жатқан терминдер болсын немесе бұрын қалыптасып, терминологиялық қорымызда әбден орныққан терминдер болсын терминологияда қалай жасалады? Ғалымдар қандай негіздерге, қандай сөздік қорға, лексикалық қабаттарға сүйене отырып термин жасайды? деген сияқты орынды сұрақтар туындайды. Бұл – жалпы терминжасам жүйесіне ғана емес, жалпы терминологияға қатысты өзекті де

қызығушылық тудыратын сұрақтардың бірі болып есептеледі. Алайда, терминжасам барысында қандай негіздерге, қандай лексикалық қабаттарға сүйенетіндігі жөнінде осыған дейін айтылмады емес. Бұл әрі термин сөздерінің табиғатын айқындау мақсатына байланысты да айтылып жүрген мәселенің бірі.

Термин сөздің дефинициялық мағынасының семалық бөлшегі мен оның жасалуына негіз болып тұрған сөздің бастапқы және сол сәттегі мағынасының семалық белгілері арасындағы ұқсастықтың болуы, сол ұқсастықтың термин жасауға негіз болуы, терминологиялық өріс пен лексикалық өрістердің арасындағы бір-бірін толықтырып отыратын айналымдық байланыс, терминдерге қойылатын талаптар сияқты ерекшеліктер айтылып, қарастырылып келген [3, 16].

Дегенмен, біздің қоспағымыз, осы терминдерді қалыптастыру, жасау үстіндегі ғалымның, терминшінің психологиялық жай-күйі, ой-өрісі, сүйенетін негізгі белгілері, терминнің қалыптасып-қалыптаспауына жасайтын болжамы сияқты тұлғасын таңдау барысындағы психологиялық ойлау жүйесіне негіз болатын, сөз тұлғасын таңдауға әсер ететін себептерінде өзіндік орны бар.

Әдебиеттер

- 1 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 160б.
- 2 Володина М.Н. Теория терминологической номинации. – М.: МГУ, 1997. – 220 с.
- 3 Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М.: Наука, 1961. – 180 с.

References

- 1 Kurmanbaiuly Sh. Terminology of the Kazakh lexicon. Almaty: Science, 1998. 160 p.
- 2 Volodina M.N. Theory of terminological nomination. Moscow: Moscow State University, 1997. 220 p.
- 3 Reformatsky A.A. What is the term and terminology? // Questions of terminology. Moscow: Nauka, 1961. 180 p.

Aliyarova L.M., Makhazhanova L.M., Khalenova A.R.,

Senior lecturers of al-Farabi Kazakh National State University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: aliyarova.laura@mail.ru; makhazhanova.leila@mail.ru; khalenova@mail.ru

USE OF PAIRED WORDS IN MULTI-SYSTEM LANGUAGES

This article deals with various scientific approaches and classifications of paired words in multi-system languages. The purpose of this work is a comprehensive study of paired words, their structural features, formation, use and many other related issues. As well as study the language system for the purpose of revealing the semantic, communicative, categorical status of the category of uncertain multiplicity and singularity; classify a subcategory of the quantitative category and analyze the internal structural feature of the category of indefinite multiplicity and singularity; analyze the transmission of uncertain multiplicity in Kazakh, German and English languages by phraseological phrases and consider their use in literary works.

The examined works allowed us to define the main directions, ideas and notions in the study of this conception and to determine the prospects for further research.

Key words: pairing of words, category of indefinite multiplicity, reduplication, language system, semantic structure.

Алиярова Л.М., Махажанова Л.М., Халенова А.Р.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушылары, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: aliyarova.laura@mail.ru; makhazhanova.leila@mail.ru; khalenova@mail.ru

Түрлі тілдік жүйелердегі жұп сөздердің қолданылуы

Мақалада түрлі тілдік жүйелердегі жұп сөздердің ғылыми көзқарастары мен классификациясы қарастырылады. Жұмыстың мақсаты жұптық сөздерді, олардың құрылымдық ерекшеліктерін, жасалуын, қолданылуын және көптеген басқа да мәселелерді кешенді зерттеу болып табылады. Сондай-ақ, белгісіз көптік және жекешелік категориясын семантикалы, коммуникативті мәртебесін анықтау мақсатында тілдік жүйені зерттеу; белгісіз көптік және жекешелік категориясын ішкі құрылымдық ерекшеліктерін талдау және сандық категориясының субкатегориясына топтау; белгісіз көптік және жекешелік категориясының қазақ, неміс және ағылшын тілдерінде фразеологиялық сөз тіркестері арқылы берілуін талдау және әдеби шығармаларда қолданылуын қарастыру.

Қарастырылған жұмыс тұжырымдаманың зерттелуінің негізгі бағыттарын, идеяларын және ұғымдарын одан әрі анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: сөздерді жұптау, белгісіздік көптік категориясы, қайталану, тілдік жүйе, семантикалық құрылым.

Алиярова Л.М., Махажанова Л.М., Халенова А.Р.,

старшие преподаватели Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: aliyarova.laura@mail.ru; makhazhanova.leila@mail.ru; khalenova@mail.ru

Использование спаренных слов в разносистемных языках

В этой статье рассматриваются различные научные подходы и классификации спаренных слов в разных языковых системах.

Целью данной работы является всестороннее исследование спаренных слов, их структурных особенностей, образования, употребления и многих других связанных с ними вопросов. А также ставятся задачи исследовать языковую систему в целях раскрытия семантического, коммуникативного, категориального статуса категории неопределенной множественности и

единичности; классифицировать субкатегорию количественной категории и анализировать внутреннюю структурную особенность категории неопределенной множественности и неопределенной единичности; анализировать передачу неопределенной множественности в казахском, немецком и в английском языках путем фразеологических словосочетаний и рассмотреть их использование в литературных произведениях.

В статье дан обзор отечественной и зарубежной литературы по рассматриваемой проблеме, в том числе рассмотрены отзывы отечественных учёных о грамматических категориях. Рассмотренные работы позволили определить основные направления, идеи и понятия в исследовании данного концепта, определить перспективы дальнейшего исследования.

Ключевые слова: спаривание слов, категории неопределенной множественности, редупликация, языковая система, семантическая структура.

Introduction

Language is a complex, systematized structure, carrying out its diverse, cognitive, epistemic, communicative and pragmatic functions, closely linking to each other a multi-level unit. Its basic units, corresponding to the main categories of thinking are realized by means of grammatical categories. The grammatical category constitutes the structural basis of the language, determines the grammatical meaning and its basis. Any grammatical category reveals the meaning and content of the grammatical structure and properties of linguistic, grammatical abstractions. Formation and development of grammatical categories is a long-term fruit of human knowledge. «Grammatical category, while in dialectical unity with grammatical meaning and view of grammatical phenomenon, and the rest of the individual units and the phenomena of the system are made with these concepts.» [1, 415].

In Kazakh, as in German, the paired words or the meaning of an indefinite multiplicity, formed by the reduplication method, is expressed in some words through pair words and connecting forms. Here, the value of an undefined multiplicity in the semantics of words is recognized by the size, quantity, quality, and other meanings. That is, the reduplication method expresses a repetition of actions at a certain time. Reduplication is one of the synthetic methods.

The method of reduplication in the language is one of the methods of creating phraseological units, forms of describing words, word change, word formation by way of a complete or partial repetition. Reduplication in several languages is one of the methods of expressing quantitative, collective, indefinite-plural, collective meaning.

In the Kazakh language, reduplication is called pair words or the method of word pairing. According to Ahmed Yskakov, in the Kazakh language the repetition of words or the method of pairing is a substantial system with rich features [2]. According to this system, from the repetition and pairing of

words, certain values are formed, as well as various new forms of words are formed, their meanings are changed; but their lexical understanding does not change, that is, a new word is not formed, they are only grammaticalized. In the Kazakh language, method of the word pairing generates a variety of meanings, such as collectivity, predictability, isolation, conjugation, amplification.

G. Musabaev correctly gave the formulation that the paired words «ағыл-тегіл, көл-көсір», similar to the intensifying complex name adjective in the process of analysis – this is not the degree of comparison. They are separate lexical forms, expressing the degree of amplifying quality. [3] For example, *Ақаңның тіліндей ағыл-тегіл бай тіл соңыра Мұхаңда болса болғанды, ал өңде қазақтың бірінде болған жоқ.* (Z. Kabdoll.). 2. *Маңдайынан ағыл-тегіл аққан тер бетімді жуып, иегімнен тамшылап, өңіріме сорғалайды.* (O. Bokey).

In K. Ismetov's phraseological dictionary, the paired words «ағыл-тегіл, көл-көсір» mean wealth, in one word expresses the meaning of an indefinite multiplicity.

The paired words «ағыл-тегіл», combined with the adjective named «бай», expressing a figuratively high degree of linguistic wealth, determine a high degree of dynamics and intensity of the process «ағу». Thus, the paired word «көл-көсір» is used to express the characteristics of the noun name and its high degree. These words retained the semantic state of the first components, while the second components, although subject to changes, turned into indicators of a high degree of comparison in the figurative description of the text; *тегіл* < *төгіл*; *көсір* < *көсіл*. The difference of these words from simple words and words with amplifying syllables lies in the fact that in their internal form lies national knowledge in a metaphorical description [4, 171].

The dual word «ағыл-тегіл» is used in many cases by the action of crying, in the sense of «shedding tears» enhances the degree of action of the coupled form [5, 67]. In such paired amplifying

often used *ұшан-теңіз, ұлан-асыр, ұлан-ғайыр, ұлан-байтақ, телегей-теңіз* и т.д. For example: *1. Мұндай жасқа келген адамның, әрине, көргені, басынан өткізгені ұшан – теңіз* (G. Esimov).

Used for the expressing of a very high degree of joy, «*ұлан-асыр*» is intensified, accurately depicted by the phraseological combination of «*төбесі көкке екі – ақ елі жету*». To their ranks can be attributed «*телегей-теңіз, ұзыннан-ұзақ*», expressing an indefinite plurality. Ways of the formation of such complex words N. Oralbaeva called «method of pairing» [6, 57]. It will be correct to turn this term into an intensifier-functional element by tarnishing the meaning of one of the components of the above-mentioned complex words of words *тегіл (ағыл-тегіл)* and using the real pair words such as *-биік, үлкен-үлкен*, expressing the value of an undefined multiplicity.

In the category of undefined multiplicity, a method of expressing pairs of words of a high degree of quality without comparison is often met. For example, *1. Сол даладан көз алмай, тоя алмай, үнсіз телміріп, ұзақ – ұзақ қарайды* (M. Auezov).

One of the productive methods of the category of undetermined multiplicity in the Kazakh language is the expression of a high degree of quality by pairing the names of adjectives and adverbs. In the sentence, the adverb *ұзақ-ұзақ, ақырын-ақырын*, express the degree of the quality of actions, and the name adjective *су-су* expresses a high degree of quality. In the grammar of the Azerbaijani language, the degree of quality of the paired adjectives and adverbs as one of the important linguistic indicators is specially indicated [7,205]. A pair of gerunds, *көсіп –көсіп* expresses separately the intensity of the quality of the action.

Combined complex adjectives are often used in the category of indefinite multiplicity and an indefinite minority. According to E. Zhanpeisov, complex adjectives take a big place in the grammar of the Kazakh language [8, 168].

In the opinion of the scientist, such adjective names express the importance of complex quality. Among such common complex adjectives, adjectives that express a high degree of quality are often used, for example, along with such combined adjectives, the adjectives (*ұлан – асырға ұқсас*) often use derivative qualities with suffix-дай as a function of the supporting component» [9, 84]: *түпсіз терең, жардай семіз, еңгезердейүлкен, қаңбақтайжеңіл, абажадайүлкен* and etc. strengthen the value of the supporting component, «the value of quality»

1. Орналасқан күннің ертеңіне есік алдында абажадай күбі шелектің жанында үріп ауызға салғандай бір бойжеткен түр (K. Isabaev).

2. Ал Барақ сұлтан болса, Әбілқайыр айтқандай, хан ордасынан әжептәуір ұзап барып, ымырт үйіріле Церен-Доржи тобынан өзінің сенімді еңгезердей үлкен жігіттерін бөліп алып, кейін қайтқан (I. Esenberlin).

The above-mentioned «derived relative adjectives with the suffix» – «*дай*» E. Zhanpeisov considered it as comparative-competing phraseological units. Constructions with the suffix – «*дай*» Professor T. Konyrov called stable compositative constructions and assigns them to the first three [10, 12].

4) The combination of an adjective with the suffix – дай let from an adjective with reinforcing syllable (*үн-үлкен, жеп-жеңіл*) in the first three examples of high quality shows, in the form of figurative metaphorical, in the opinion of T. Konyrov, «... creates a concrete picture of the similarity of objects and phenomena» [10,43].

According to G. Musabaev by attaching the suffix for nouns and other words and form a qualitative value, expressed a similar value of the determinant function. [10, p.76]. A. Yskakov, S. Isaev believe suffix *-дай* productive derivational affix forming an adjective. In many cases it is, combined with a certain adjective, defining characteristics, degree, higher level of quality (*үн-үлкен – 1, қаңбақтай жеңіл – 2, оттайыстық – 3, удай қымбат – 4.*) The combination of an adjective with the suffix – let from an adjective with reinforcing syllable (*үн-үлкен, жеп-жеңіл*) in the first three examples of high quality shows, in the form of figurative metaphorical, in the opinion of T. Konyrova, «... creates a concrete picture of the similarity of objects and phenomena» [10, 43].

If the combination of *удай ащы* is equal to the poison, it specifically reveals *өте ащы* the value of this from the inner semantic connection, then the original value of the combination is in portable form, that is, it expresses the degree of comparison of a very high undefined multiplicity and indeterminate singularity, as well as its connotative meaning. This form brings to the functional-intensifying degree and through it depicts a figuratively cognitive feature, the spiritual sensation of the owner of this language. Such language applications are competent to convey a clear image of the perceived world.

The suffix *-дай* reveals the possibility of combining the status of the adjective's name with the noun, which defines separately in the combinations of *абажадай күбі, еңгезердей үлкен жігіттері* adjective: *абажадай (кебеженің үлкен түрі* [8, 32] – *даладай, өте үлкен* expresses the meaning of the indefinite plurality, *еңгезердей («ені – кез*

– *ep* ») [8, 72] – indefinite multiplicity өре үлкен is used in meaning of the indistinguishable singularity of the countries of the republic *түймедей кішкене*.

According to E. Zhanpeisov, in the Kazakh language, there are not very many adjectives connected by number of complex adjectives.[9, 168]. However, in the Kazakh language there are adjectives, used in an amplifying meaning, in the use of the category of undetermined multiplicity. For example, *зілмауыр, қара – құрым, тақыркедей, қаратер, қасқағым, құкедей, сіріңке қара, қудала, құмедуен*, etc. In general, these words express the value of integrity, the first components additionally give amplifying values to the last component, therefore they are as joint words, whole words should be written together [6, 83].

The combined complex names of the adjectives of the category of indefinite multiplicity in German in the word-formation system are in sufficient quantity. The amplifying component of the combined complex names of adjectives, being in front of the root of the basic name of the adjective, constitutes one wholeness; it is called the word complement – a composite. In many cases, the amplifying components are nouns, they are called semi-prefixes, because their basic values fade and perform an amplifying function against a background of frequent use, for example: *blutwenig, bitterwenig, himmelangst, himmelhoch, himmelweit, mordsreich*. Confidential: *Heidenarbeit, Heidenlarm, Heidenangst, Heidengeld, Riesenerfolg, Riesensache, Saugeld*.

There is a certain feature of the composites of the German language in expressing the degree of quality: *steinreich*. The performance of the exponent of the first component is directly related to the stress, if the first component falls on the stress, it remains in its main semantic value, and if the stress falls on two components on an equal basis, then the first component performs an amplifying function. This phenomenon was defined in the theory of the German language. Exactly the same function is performed especially by the prefix units *ur-, un-, erz-*,

within word-formation units, close to the structure of composites.

Thus, the combined compound words – the first amplifying component of composites in the main process of metaphorization, making the first value dull, turns into an indicator expressing a high degree of quality. In the category of indefinite multiplicity and indefinite singularity in the internal form of these words, the semantic association between the derived component and the original form is in the direction of the abstract level. For example, *himmelhoch* – high as the sky; *steinreich* – rich; *blutwenig* – very little; *wundergross* – indescribably much; there is a clarification of the semantic connection and a high degree of quality.

In the following combinations of these components, the situation is completely different: *himmelangsthimmel* (небо) + *angst* (страх) – **fearfully** *Himmelhoch* – *himmel* (небо) + *hoch* (высокий) – high
Steinreich – *stein* (камень) + *reich* (богатый) – rich

Blutwenig – *blut* (кровь) + *wenig* (мало) – little
Wundergross – *wunder* (прекрасно) + *gross* (большой) – big

Conclusion

The value of the second component of the combined composite is not combined in terms of content with the value of the first component: *himmelangst* – sky-fear; *himmelhoch* – sky – height; *steinreich* – stone – wealth; *blutwenig* – blood – little; *wundergross* – beautiful – great, the distance is very large. The further the semantic association between them, the more the first component turns into an exponent of the highest degree.

In conclusion, it can be said that the qualitative indefinite multiplicity and the indefinite unitarity of an object is the semantic structure of a functional-semantic field and is expressed by different levels of the language. The work allowed us to determine the main directions, ideas and notions in the study of this conception, to determine the prospects for further research.

Литература

- 1 Linguistics dictionary. – A., 1998. – 540 p.
- 2 Iskakov A. Modern Kazakh language. – A., 1974. – 408 p.
- 3 Kozhakhmetova H.K., Zhaysakova R.E., Kozhakhmetova Sh.O. Kazakh-Russian phraseological dictionary. – Alma-Ata: Mektep, 1978.
- 4 Danyarov A.D. Category Multiplication and its Study in Turkic Languages. Abstract of the diss... Cand. Philol. Science. – A., 1965.

- 5 Frolova L.I. Category Multiplication and its Study in Turkic Languages. Abstract of the diss... Cand. Philol. Science. – M., 1950. – 145 p.
- 6 Oralbaeva N. The structure and meaning of analytical formulas in the Kazakh language. – Almaty: Science, 1979. – 195 p.
- 7 Sokolov S.A. The category of the number in the Turkish literary language and its relationship with adjacent lexico-grammatical categories. – M: Soviet Turkology, 1970. – №4. – 205 p.
- 8 Zhanpayisov E.N. Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language.–Alma-ata, 1989. – 288 p.
- 9 Mamanov I. Kazak Multilanguage Form. Kazakh Language and Literature. – 1973. – 2 edition. – Pp. 31-36.
- 10 Konirov T.K. Structural and semantic nature of comparison in the Kazakh language. – Alma-Ata: Mektep, 1985. – 216 p.
- 11 Musabayev G.G. From the history of the Kazakh language and grammar. – A., 1966.

References

- 1 Linguistics dictionary. A., 1998. 540 p. (in Kazakh)
- 2 Yskakov A. Қазіргі қазақ тили.[Modern Kazakh language] A., 1974. 408 p. (in Kazakh)
- 3 Kozhakhmetova KH.K., Zhajsakova R.E., Kozhakhmetova SH.O. Kazakhsko-russkij frazeologicheskij slovar'. [Kazakh-Russian phraseological dictionary] Alma-Ata, Mektep, 1978. (in Kazakh)
- 4 Daniyarov A.D. Kategoriya mnozhestvennosti i ee izucheniya v tyurkskikh yazykakh.[Category Multiplication and its Study in Turkic Languages]. Avtoreferat na soiskanie uchen. stepeni k.f.n. Alma-Ata, 1965. (in Kazakh)
- 5 Frolova L.I. Kategoriya sobiratel'nosti imen sushhestvitel'nykh v russkom yazyke.[Category Multiplication and its Study in Turkic Languages]. Avtoreferat diss... kand. Filol. Nauk. M., 1950. 145 p. (in Russian)
- 6 Oralbaeva N. Қазақ тилиндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылысы мен мағынасы. [The structure and meaning of analytical formulas in the Kazakh language] Almaty: Fylym, 1979. 195 p. (in Kazakh)
- 7 Sokolov S.A. Kategoriya chisla v turetskom literaturnom yazyke i ee vzaimosvyaz' so smezhnymi leksiko-grammaticheskimi kategoriyami. [The category of the number in the Turkish literary language and its relationship with adjacent lexico-grammatical categories] Sovetskaya tyurkologiya. 1970. No. 4. 205 p. (in Russian)
- 8 Zhanpejisov E.N. Ehtnokul'turnaya leksika kazakhskogo yazyka. [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language]. Alma-ata, 1989. 288 p. (in Kazakh)
- 9 Mamanov Y. Қазақ тилиндегі көптік форма. [Kazak Multilanguage Form]. [Kazakh Language and Literature]. Қазақ тили мен әдебиеті. 1973. 2 шығуы. Pp. 31-36. (in Kazakh)
- 10 Konyrov T.K. Strukturno-semanticheskaya priroda sravneniya v kazakhskom yazyke. [Structural and semantic nature of comparison in the Kazakh language] Alma-Ata: Mektep, 1985. 216 p.(in Kazakh)
- 11 Musabaev F.F. Қазақ тили мен грамматика сытарихынан. [From the history of the Kazakh language and grammar] Alma-Ata, 1966. (in Kazakh)

Әлметова Ә.С.,

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің
п. ф. д., профессоры, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: assipat@mail.ru

ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ СТЕРЕОТИП

Мақалада халықтың ұлттық ділінен туындайтын стереотиптер туралы және олардың әлемнің тілдік бейнесімен тамырластығы туралы айтылады. Стереотиптердің түрлері, өзіндік ерекшеліктері, талдау әдістері баяндала келіп, стереотиптердің әлемнің тілдік бейнесінің қалыптасуында ролінің зор екені сөз болады. Бұл екі категорияға берілген айқындамаларда ортақтық, ұқсастық бар екені дәлелденеді. Қазақ бөлімі мен орыс бөлімінде оқитын студенттер арасында эксперименттер жүргізу арқылы (стереотиптерді талдау әдістері бойынша) студенттердің стереотиптер мағынасын түсінуі, өзінің санасында орнықтыруы, өз сөзінде қолдана алуы анықталады. Эксперимент нәтижесі талданып, жіберілген қателіктердің себептері көрсетіледі. Мақаладағы ой кез келген этностың әлем бейнесі туралы пайымы стереотиптер үшін іргетас ролін атқара алатындығымен және стереотиптерді немесе өзге де лингвокультуремаларды талдау ұлттық мәдениеттің өзіндік айырмашылығы мен ерекшелігін, өзгешелігін түсінуге көмектесе алатындығымен тұжырымдалады.

Түйін сөздер: әлем бейнесі, әлемнің тілдік бейнесі, стереотип, стереотип түрлері, талдау әдістері, ұлттық өзгешелік, ерекшелік, айырмашылық, ұлттық діл, тамырластық, ортақтық, ұқсастық, іргетас.

Almetova A.S.,

Kazakh Abilay khan university of international relations and world languages DSc, Professor,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: assipat@mail.ru

Language view of the world and stereotype

This article deals with types of stereotypes generated from the national mentality of the people and associated with the linguistic view of the world. The article emphasizes that there are similarities in the definition between these two categories. In the theoretical part of the article the author tells about an experiment with students of the Kazakh and Russian branches on the method of analysis of stereotypes. At the request of the experiment, students understand the meanings of stereotypes, use them in speech, and fix stereotypes in linguistic consciousness. The result of the expert is analyzed, as well as the reasons for mistakes made by students. The article concludes that the concepts of the world's linguistic view serve as a foundation for studying stereotypes, and the ability to analyze each linguoculture will help to consolidate the distinctive features and peculiarities of the national culture in the consciousness of the ethnos.

Key words: view of the world, language view of the world, stereotype, types of stereotype, methods of analysis, similarities and national differences, national characteristics, national mentality, language connections, foundation.

Алметова А.С.,

д. п. н. профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан, e-mail: assipat@mail.ru

Языковая картина мира и стереотип

В статье рассматриваются виды стереотипов, порождаемые из национального менталитета народа и связанные с языковой картиной мира. Вместе с тем изложены мысли об огромной роли стереотипов в формировании языковой картины мира, об их особенностях, о методах их анализа. В статье подчеркивается, что есть сходства в определении между этими двумя категориями.

В теоретической части статьи автор рассказывает о проведенном эксперименте со студентами казахского и русского отделений по методу анализа стереотипов. По требованию эксперимента выявляется понимание студентами значений стереотипов, использование их в речи, закрепление стереотипов в языковом сознании. Проанализирован результат эксперимента, а также выявлены причины допускаемых студентами ошибок. В статье делается вывод о том, что понятия о языковой картине мира служат фундаментом для изучения стереотипов, а умение анализировать каждую лингвокультуру поможет закрепить в сознании этноса отличительные черты и особенности национальной культуры.

Ключевые слова: картина мира, языковая картина мира, стереотип, виды стереотипов, методы анализа, сходство и национальные различия, национальные особенности, национальный менталитет, языковые связи, фундамент.

Кіріспе

Халықтың әлемді танып білуі, дүниетанымы ешкімге ұқсамайтынын, өзіндік жекелігімен ерекшеленетінін зерттеулер нәтижесі көрсетіп келеді. Әр халық әлемді өзінше, өзінің табиғатты, әлемді көру, тану деңгейіне қарай түсініп қабылдайды. Әлемді танып білу мен көріп қабылдауға байланысты әр ұлттың мәдениеті басқа мәдениеттен окшауланады. Сондай-ақ әрбір тіл иесінің санасында оның өзіне ғана тән ешкімге ұқсамайтын әлемнің тілдік бейнесі өмір сүреді. Ол сол арқылы әлемді көріп біледі, таниды. Демек, әлемнің тілдік бейнесі – тілдік бірліктер түрінде сақталған білімдер жиынтығы.

Ю.Д. Апресян әлемнің тілдік бейнесін әлемнің балаң, таза бейнесі деп сендіруге тырысады. Оның ойынша, әлемнің тілдік бейнесі шынайылық туралы объективті білімді толықтырады, кейде оны бұрмалап түсіндіреді. Белгілі нәрсе: адамның әлемді танып білуі қателіксіз, шатаусыз болмайды. Ал адамның әлемнің концептуальды бейнесі жөніндегі түсінік-пайымы үнемі өзгеріп отырады, соған қарамастан әлемнің тілдік бейнесі өз жадында адамның әлемді танып білуіндегі қателіктер мен шатасуларды ұзақ уақыт сақтай береді [1].

Адам өзін қоршаған әлемді тану барысында белгілі бір затты не құбылысты немесе сол заттың өзіне тән қасиеттерін ғана елестетіп, не сол елестетулерді ғана жинақтап қоймайды, сонымен бірге сол қасиеттердің өздері туралы да ойланады, оны да көз алдына елестетеді. Себебі ол қасиеттердің де әрқайсысының өздеріне тән ерекшеліктері бар және бір қасиеттің өзі әр затқа телінгенде әрқилы болып өзгеруімен бірге, өзі телінген затқа ғана тән қызметі тағы бар. Мысалы, адам шөп жасыл (қазақша көк), қан қызыл деп қана қоймайды ғой. Жасыл деген не, қызыл деген не, дейтін сұраққа да өзінше жауап беріп, қорытынды да жасайды. Мысалы, қан қызыл, ол адамда да, жануар да солай. Адам да, жа-

нуар да туады және өледі дей келіп, туу мен өлуге арналған образдар, концептілер бұлардың негізінде стереотиптер жасайды. Жалпы алғанда әлем бейнесінде «жүру» деген не, «жүгіру» деген не, «ұшу» деген не, «қону» деген не, «үнемі» деген не, «кенеттен» деген не, «уақыт» деген не, «кеңістік» деген не, тағы да осылар сияқты, басқа да толып жатқан ұғым мен түсініктердің өзіндік образдары болуы тиіс. Егер заттың образы немесе стереотиптің бойына оған тән ерекшеліктер жинақталатын болса, онда оған қатысты әрекеттер мен жағдайлар олардың уақыттық-кеңістіктік сипаттарынан тұратынын байқау қиын емес [2].

«Әлемнің тілдік бейнесі» терминін белгілі бір ұғым төңірегіндегі көптеген топшылаулар мен түсініктердің, жасалған талдаулар мен оларды сұрыптаулардың кешенді жиынтығы, қорытындысы деп қабылдауға болатынын айттық. Этнолингвистикадағы «стереотип» ұғымына берілген интерпретация да белгілі бір зат туралы жинақталған топшылаулар мен пайым-түсініктердің, оларды талдаулардың жиынтығы ретінде түсініледі [2]. Мысалы, «Ай» сөзін алып қарасак: «Ай – Жердің серігі», «Айда өмір бар», «Толған айдай толықсу», «Уақытты ай күнтізбесімен есептеу», «Айдың әрбір жаңасы немесе оның жаңадан тууы, толысуы, батуы адамның көңіл-күйіне әсер етеді» дейтін қалыптасқан топшылаулардан, я болмаса ел арасында айтылатын пайым-түсініктерден адамның әлемді танып білуі, әлемнің тілдік бейнесі келіп шығады. Ал осындай пайымдаулар – белгілі бір сөзді стереотип деңгейінде тануға, мойындауға болатынының дәлелі. Демек, жоғарыдағы мысал «ай» сөзінің стереотип ретінде қалыптасқанын көрсетеді. Сондықтан стереотиптерді белгілі бір деңгейде адамның білімін көрсете алатын құрылым деп санауға немесе өмірлік тәжірибесінен түйген ойы, жасаған тұжырымы деп түсінуге болады, себебі стереотип – тіл иесінің санасында пайда болып,

тілінде көрініс табатын оның ұлттық ділінің көрінісі. Сөзімізге дәлел ретінде ғалым Е. Бартминьскийдің өзінің сөздігінің мазмұнына космостық элементтері (күн, ай, жұлдыз, аспан т.б.) бар, табиғат элементтері (жер, су, тас, металл т.б.) бар мақалалар кіргізгенін айтуға болады. Зерттеушінің айтуынша, осы аттары аталған мәселелер әлемнің тілдік бейнесінің фрагменттеріне сәйкес ұсынылатын көрінеді [3].

Стереотиптер – белгілі әлеуметтік құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар. Әдетте олар эмоциональды бояуға қаныққан, тұрақтылығымен ерекшеленеді. Олар белгілі бір құбылысқа адамның әлеуметтік шарттар мен өмірлік тәжірибесі нәтижесінде көз жеткізген қарым-қатынасын білдіреді. Стереотип тіл-тілде лингвомәдениеттанулық концепт формасы түрінде өмір сүреді. Ал лингвомәдениеттанулық концепт дегеніміз – белгілі бір тілдік қоғамның санасында ұзақ жылдар електен өткен, екшелген, сол қоғам өкілдерінің айрықша тәжірибесі. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде стереотиптерді тіл иесі халықтың санасында пайда болып, тілінде көрініс табатын білім құрылымының көрсеткіші деуге негіз бар. Мәскеу этнолингвистикалық мектебі дәстүрінде стереотиптерге сол тілдің мәдениетін көрсететін өзінше бір құбылыс ретінде қарайды. Осыған байланысты сол тіл мәдениетіндегі семантикалық белгілер зерттеу объектісі деңгейіне көтеріледі. Мұндайда тілдік те, тілдік емес те стереотиптер бой көрсетуі мүмкін. Жалпы әлем бейнесі құрылымында әлемнің мәдени бейнесі дейтін де түсінік бар. Стереотиптердің өзіндік табиғатын зерттеген О.С. Чеснокованың пікіріне сүйенсек, стереотиптер әр адамның ана тілі мен сол халық мәдениетіндегі құндылықтар мен әдептілік нормаларынан, сол адам өсіп-өнген мәдени орта ықпалынан жасалып, қалыптасады. Ал өзге мәдени орта, өзге тіл, басқа ел мәдениетіндегі нормалар мен құндылықтар әлемнің мәдени бейнесінің екінші жағын ұсынады [4].

Этнолингвистикадағы «стереотип» ұғымына берілген интерпретацияға зер салсақ, стереотип – адамның көрген-білгенінен ойға түйгендері, жинақталған топшылаулар мен пайым-түсініктердің, оларды талдаулардың кешенді жиынтығы. Сол сияқты «әлемнің тілдік бейнесі» терминін де белгілі бір ұғым төңірегіндегі көптеген топшылаулар мен түсініктердің, жасалған талдаулар мен оларды сұрыптаулардың сығындысы немесе сол жинақталған ойлардың қорытындысы деп түсінуге болады. Мысалы, әлем халықтары арасында кең тараған, неге

екені белгісіз, ағылшындардың ұстамдылығы, немістердің тәртіп пен тазалықты жақсы көретіні, ұйымдастыру қабылеттерінің күштілігі, бірақ ойлау қабылеттерінің шектеулі болатыны туралы, француздардың жеңілтектіктері, вионы, әйелді және қыдыруды ұнататыны туралы, американдықтардың бай, жомарт, өздеріне сенімді келетіні туралы, жапондықтардың еңбексүйгіштігі, шотландықтардың үнемшілдігі кейде тіпті сараңдығы туралы қалыптасқан түсініктер бар. Бұлар әрбір этностың бойында кездесетін толып жатқан қасиеттердің ішіндегі ең көзге қатты шалынатын басымдыққа ие қасиетін танып байқаудан туындаса керек. Аталған қасиеттер сол халықты ұлт ретінде де ерекшелейді.

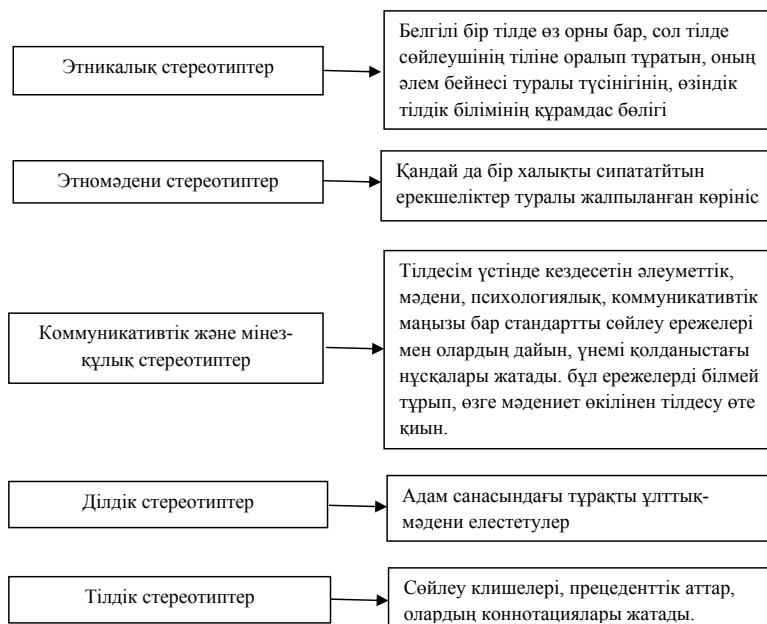
Қазіргі әдістемеде оқытып үйретуге лингвомәдениеттанулық тұрғыдан келу дейтін бағыт бар екені белгілі. Стереотиптерді оқып-үйренуге лингвомәдениеттанулық тұрғыдан келу тілдік материалдарға басқа ракурстан қарауға мүмкіндік береді: жеке тілдік тұлғаны не тілдік ұжымды мәдениет феномені деп тану қажеттігі пайда болады немесе оларды сол тілдің «мәдени-тілдік және қатысымдық-әрекеттік құндылықтарының (білім, ұстанымдар, сол халықтың мінез-құлық реакциялары) иесі» деп түсіну керектігі туындайды. Сонымен бірге, стереотиптерді оқытып-үйрету ісіне лингвомәдениеттанулық тұрғыдан келу тілдік қатынасты айрықша мәдени код деп сипаттауға мүмкіндік береді, себебі ол тілдесімнің ұлттық ерекшелігі бар маркерлерін, сол халықтың тілдесім үстіндегі мінез-құлқын бөліп көрсетуге ықпал етеді. Тілдесім үстінде кездесетін стереотиптерге лингвомәдениеттанулық тұрғыдан келу жеке тұлғаны немесе белгілі бір ұжымды мәдениет феномені ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін болса, онда бұл құбылысты Карасиктің пікіріне сүйене отырып, былай көрсетуге болады: «Жеке тұлғаны немесе ұжымды белгілі бір тілдегі білім мен тілдесім үлгілерін, сол тіл иесі халық түсінігіндегі құндылықтар жүйесі мен мінез-құлық нормаларын мәдени-тілдік және коммуникативтік-әрекеттік тұрғыдан тасымалдаушы деп қарауға болады» [5]. Сонымен бірге лингвомәдениеттанулық көзқарас сұхбаттаса отырып пікір алмасуды немесе тілдесім үстіндегі пікір алмасуларды белгілі бір тілде сөйлеушілердің өзіндік мәдени ерекшелігі бар бояуларына қаныққан сөйлесу, тілдесу үлгілері негізінде орныққан сол халықтың мәдени коды деп түсіндіреді екен. Осыған сәйкес сөйлеу мәдениетін «...өзіндік ішкі заңдылықтары

бар білім» деп қарайтын зерттеушілер де бар екен. [6]. Егер осы пікірге ден қойсақ, онда мұндай заңдылықтарды әрбір халықтың ұлттық ділінен, жан-дүниесінің қатпарларынан, әлеуметтендіру тәсілдерінен, сол тіл иесі халықтың алғашқы сөйлеу тәжірибелерінен іздеу керек деген тоқтамға келуге болады. Кейбір зерттеушілер тілдесім үстіндегі стереотиптерді концептуальдық және әлемнің тілдік бейнесінің фрагменттері деп қарайды да, оларды «әлемнің тілдік бейнесі», «концепт», «аялық білім», «прецеденттік есім», «ұлттық-мәдени

коннотация» ұғымдарымен өзара байланыстыра, біріктіре талдайды. Кез келген халық тіліндегі стереотиптер – сол ұлт мәдениетінің белгісі. Себебі адамның әлемді танып-білуі оны қоршаған мәдени кеңістіктің ықпалымен қалыптасады.

Зерттеушілер стереотиптерді бірнеше түрге бөледі. Олардың қатарында әлеуметтік стереотиптер, этникалық стереотиптер, мәдени стереотиптер, тілдік стереотиптер, ділдік стереотиптер, қарым-қатынас және мінез-құлық стереотиптері дейтін стереотип түрлері бар.

1-кесте – Стереотип түрлері

Этникалық стереотиптер дәстүрлі мәдениет жүйесіндегі фольклор туындылары мен аңыздар негізінде қалыптасқан бейнелер негізінде жасалады. Этникалық стереотиптерді зерттеумен этнографтар, этнологтар, мәдениеттанушылар, фольклористер, этнолингвистер айналысады. Психолог Ю.А. Клейнердің айтуынша этникалық стереотип «... өз ұлты мен өзге ұлттық топтарға байланысты қалыптасқан халық санасындағы бейне. Әдетте мұндай суреттер немесе түсініктер қоғамда кең тарауға бейім, соған сәйкесінше, стереотиптер өте қарапайым және объективті шындыққа сенгіш келеді» [7].

Этномәдени стереотиптер бағыты бойынша этноәлеуметтік стереотиптерге ұқсас, алайда оларға қарағанда неғұрлым жалпы сипатқа ие. Этномәдени стереотиптер кең таралған,

сондықтан жиі қайталанатын және тұрақты. В.А. Маслова: «...этномәдени стереотиптер – бұл қандай да бір халықты сипаттайтын ерекшеліктер туралы жалпыланған көрініс», – дейді [8].

Коммуникативтік және мінез-құлық стереотиптері әлеуметтік, мәдени, психологиялық, коммуникативтік мазмұндағы сөйлеу әрекетінің стандартты ережелерін қамтиды. Бұл ережелерді білмей тұрып өзге мәдениет өкілімен тілдесу қиын. Стереотиптенген мінез-құлыққа сіңген ережелер жеке тұлғалық мінез-құлық пен пайым-түсініктің астарында, әртүрлі қоғамдық мәселелердің қабаттарында, адамның кәсібіне байланысты, адамзаттық деңгейде, жекелеген қоғамдық формацияларда, ұлттық мәдени деңгейлерде әртүрлі қалыпта көріне береді [9].

Ділдік стереотиптер адамды қоршаған әлемнің фрагменттері, жеке тұлға санасында орныққан шынайы өмір елестері нәтижесінің көрінісі немесе оның ділдік «бейнесі», басқаша айтсақ, әлем бейнесінің белгілі бір аймағына ғана тән түсінік немесе ұғым [10].

Тілдік стереотиптер тілді меңгеру деңгейіне қарай айқындалады. Оған қазақ тілінің сөйлеу тіліндегі ерекшеліктерді, сөйлеу клишелерін, прецеденттік аттарды білу, олардың мағыналарын түсіну жатады.

Эксперимент

Ғалымдар пікіріне қарағанда, тілдесім үстінде кездесетін стереотиптердің этномәдени аспектідегі мағынасына көз жүгірту тілдің этномәдени ерекшеліктерін өлшеу әдістеріне жүгінуге мәжбүрлейді. Ондай әдістер қатарына мына төмендегі әдіс түрлерін жатқызуға болады:

а) белгілі бір мәдениетке ғана тән ерекше сөздер мен ұғымдарды суреттеп көрсету және мұндай сөздердің маңайына мағынасы жағынан өзіне жақын сөздер мен айтылыстарды топтастыру;

ә) тұрақты сөз тіркестерін талдау – белгілі бір мәдениеттегі бір тірек сөздің маңайына топтасқан бірнеше тұрақты сөз тіркестерін алып, талдау (мысалы «жүрек» т.б.)

Тілдің этномәдени ерекшеліктерін өлшеу әдістеріне сүйене отырып, стереотиптердің этномәдени аспектідегі мағынасын анықтау үшін берілген арнайы кестені толтырту арқылы студенттердің (қазақ бөлімінде оқитын студенттер мен орыс бөлімі студенттері) арасында эксперимент жұмыстары жүргізілді.

Экспериментке қатысқан студенттердің саны – 40, олардың 20-сы – қазақ тілін еркін меңгерген, қазақ тілін ана тілі деп есептейтіндер. Ал 20-сы – орыс бөлімінде оқитын әр түрлі ұлт өкілдері. Олар қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде үйреніп жүргендер қатарында.

Студенттердің жас мөлшері – 17 жас пен 20 жас аралығы.

Эксперимент жүргізілген уақыт: 2014 – 2016 жылдар аралығы.

Эксперимент материалдары – оқыту бағдарламаларында көрсетілген тақырыптарға сәйкес ұсынылған сөздер мен сөз тіркестері, қазақ тіліндегі мәтіндер. Эксперимент мақсаты – стереотиптердің түрлерін, мағынасын ажыратулары, сөйлемдегі орны мен ролін дәлелдеп көрсете алулары арқылы олардың санасында әлемнің тілдік бейнесінің қалыптасу мүмкіндігін анықтау.

Кестедегі тапсырмалар арқылы студенттердің стереотиптерді түсініп қолдана алу, сөйтіп өзінің тілдік санасында орнықтыру ерекшеліктеріне назар аудару; қазақ тілін ана тілі деп есептейтін, тілді еркін меңгерген студенттер мен қазақ тілін жаңадан үйреніп жүрген студенттердің стереотиптерді орынды пайдалану жиілігі арқылы әлемнің тілдік бейнесі мен стереотиптердің өзара байланысын санасында орнықтыруын бақылау;

Өзге тілді дәрісхана студенттеріне тапсырма төмендегі кесте бойынша берілді:

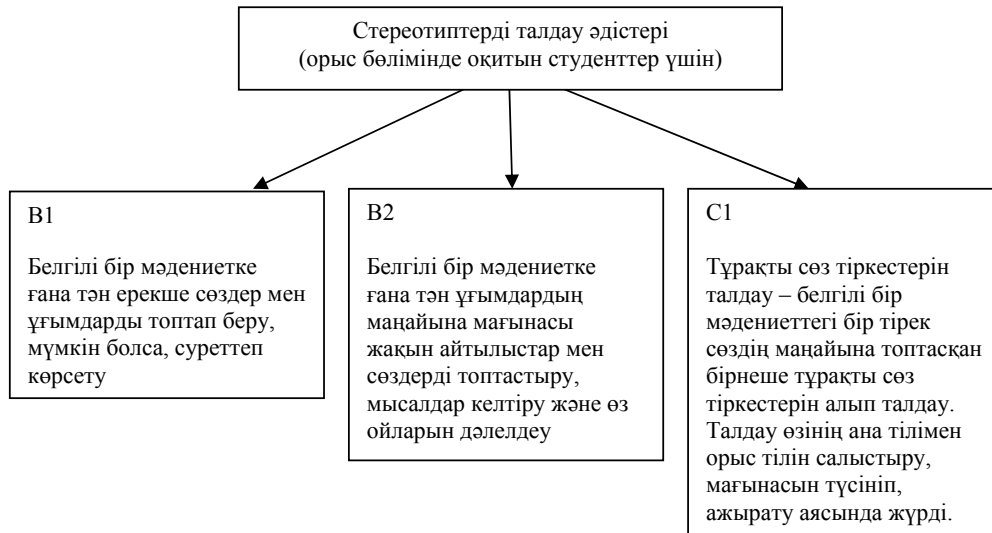
Эксперимент қорытындысы бойынша В1 деңгейінде қазақ мәдениетіне тән ерекше сөздер мен ұғымдарды топтап беруде студенттердің барлығы тапсырманы дұрыс орындаған, яғни 100% нәтиже көрсетті деуге болады. Ал тапқан сөздері мен ұғымдарын суреттеп көрсетуде топтың жартысы ғана тапсырманы дұрыс орындай алған. 50% нәтиже көрсеткен. Қалғандары өздерінің қиналатынын айтқан. Ал В2 деңгейінде қазақ мәдениетіне ғана тән ұғымдардың маңайына мағынасы жақын айтылыстар мен сөздерді топтастыру және оған мысалдар келтіруде студенттердің көпшілігі дерлік тапсырманы дұрыс орындап, 100% нәтиже көрсеткен. Тек үш студент қана келтірілген мысалдарды дәлелдеуде қиналғандарын айтқан. С1 деңгейінде бір тірек сөздің маңайына топтасқан бірнеше тұрақты сөз тіркестерін жазуда студенттер 100% нәтиже көрсетіп, тапсырманы барлығы дұрыс орындаған. Ал талдау жасауда, өзінің ана тілімен не орыс тілімен салыстыруда, 50% көрсеткішпен топтың жартысы ғана тапсырманы дұрыс орындай алған.

Ал қазақ тілді дәрісхана студенттеріне төмендегі тапсырмалар берілді:

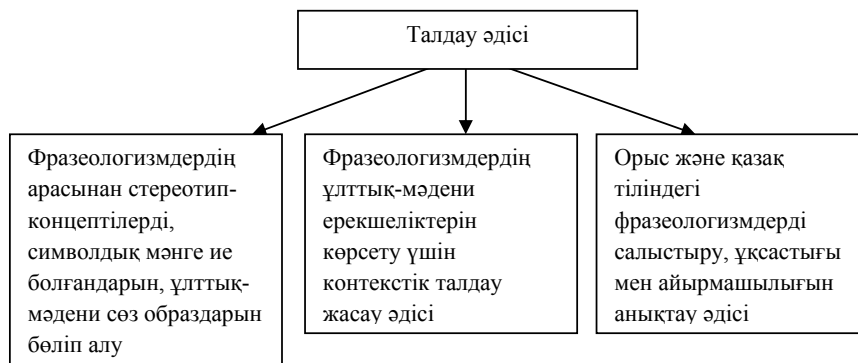
Экспериментке қазақ бөлімінің екінші және үшінші курс студенттері тартылды.

Екінші курстың он студентіне фразеологизмдердің арасынан стереотип-концептілерді, символдық мәнге ие болған стереотиптерді, ұлттық мәдени сөз образдарын теріп, әрқайсысын бөліп жазу тапсырылды. Бұлай бөлу фразеологизмдер табиғатының күрделілігінде болса керек. Тапсырманы орындауда студенттердің жартысынан астамы стереотиптердің арасынан символдық мәнге ие болғандарына мысалдар жазып, мағынасын талдап көрсетуге тырысқан. Бұл жерде олардың ұсынылған әдіс негізінде жасаған талдауы фразеологизмдердің ішкі тілдік табиғатын түсінуге ұмтылғанын, тілдің этнолингвистикалық, психоллингвистикалық портретін ашуға деген талпынысын байқатты.

2-кесте

3-кесте – Стереотиптерді талдау әдістері (қазақ бөлімінде оқитын студенттер үшін)

Бес студент ұлттық-мәдени сөз образдарына қатысты адамдардың өз қалауымен жасап алып, қатысым белгісіне айналдырған және оған белгілі бір мән-мағына беріп, өз сөздерінде пайдаланып жүрген стереотиптерге, басқаша айтқанда, сигнификативтік фразеологизмдерге мысалдар жазып, талдаған. Бұл талдау фразеологиялық бірліктер дифинициясына сөздік талдаулар жүргізуге негізделіп жасалған. Екінші курстың он студенті берілген мәтіндегі фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін көрсету үшін тұрақты сөз тіркестерін контекстік талдау әдісі үлгісінде көрсеткен. Стереотип-концептілерге үш студент қана мысалдар жазып, оларды талдауда фразеологизмдердің семантикалық құрылымын анықтауда қолданылатын функциональды-параметрлік тұрғыдан суреттеу әдісін пай-

даланған. Үшінші курс студенттері орыс және қазақ тіліндегі фразеологизмдерді салыстыру, ұқсастығы мен айырмашылығын анықтау үшін берілген мәтінге фразеологизмдерді салыстыру, ұқсастығы мен айырмашылығын анықтау әдісін пайдаланған. Бұл әдіс негізінде студенттер екі тілдегі ортақ заңдылықтарды тапқан, екі тілдегі фразеологизмдердің сөйлеу үрдісіндегі мағыналарына қарай айырмашылығын анықтаған. Сонымен бірге ұсынылған әдіс бойынша фразеологизмдердің қандай экстралингвистикалық факторларға негізделетініне де болжам жасаған. Алайда студенттердің он төрті ғана тапсырма үдесінен шыға алған. Қалған алтауы екі тілдегі фразеологизмдердің айырмашылығын тапқанымен, оларға тән ортақ заңдылықтарды көрсете алмаған.

Нәтиже мен талқы

Сонымен, эксперимент нәтижелерін қорытындылай келе мынадай тұжырымға келдік:

1) орыс бөлімінің В1 деңгейінде оқитын студенттер қазақ мәдениетіне тән ерекше сөздер мен ұғымдарды топтап бере алған; өздері тапқан сөздер мен ұғымдарды суреттеп көрсетуде қиналған, бұл суреттеп жазуға сөздік қордың жетпегенін көрсетеді;

2) орыс бөлімінің В2 деңгейінде оқитын студенттер қазақ мәдениетіне ғана тән ұғымдардың маңайына мағынасы жақын айтылыстар мен сөздерді топтастыруда тапсырманы толық орындаған. Кейбір студенттер алынған мысалдардың мағынасының жақындығын түсіндіре алмаған. Бұл деңгей студенттері үшін тапсырманың күрделі болғандығын байқатады;

3) орыс бөлімінің С1 деңгейінде оқитын студенттер бір тірек сөздің маңайына топтасқан бірнеше тұрақты сөз тіркестерін жазуда толық дұрыс нәтиже көрсете алған, ал өзінің ана тілімен не орыс тілімен салыстыруда студенттердің жартысы ғана тапсырманы түсінгенін көрсеткен. Бұл қазақ тілін толық меңгере қоймаған студенттердің орыс-қазақ тілдеріндегі тұрақты тіркестерді салыстыруда олардың мағыналық ерекшеліктерінің күрделілігін байқағаны деп бағамдауға болады;

4) қазақ бөлімінің екінші курс студенттері фразеологизмдердің арасынан стереотип-концептілерді, символдық мәнге ие болған стереотиптерді, ұлттық-мәдени сөз образдарын теріп, әрқайсысын бөліп жазған және жартысы ұсынылған әдіс негізінде дұрыс талдау жасай алған. Бұл студенттердің стереотиптердің түрлерін ажыратудың, оларға талдау жасаудың ауырлау екенін аңғарғанын көрсетеді;

5) Үшінші курс студенттері орыс және қазақ тіліндегі фразеологизмдерді салыстыру, ұқсастығы мен айырмашылығын анықтау үшін берілген мәтінге фразеологизмдерді салыстыру, анықтау әдісін пайдалана отырып, екі тілдегі ортақ заңдылықтарды тапқан, ұсынылған әдіс бойынша фразеологизмдердің қандай экстралингвистикалық факторларға негізделетініне де болжам жасаған. Болжам жасау қиындық келтірген студенттер де бар. Демек, экстралингвистикалық факторларды түсінудің студенттер үшін күрделі мәселе екені байқалады.

Фразеологиялық бірліктер құрамындағы лингвомәдениеттанулық мазмұнды талдағанда зерттеушілер ықыласы салыстыра зерттеуге қарай бұрыла беретінін байқауға болады. Осылайша фразеологиялық бірліктерге, мақал-

мәтелдерге, қанатты сөздерге текстологиялық және лингвомәдениеттанулық талдау жасау мысал алынып отырған халық тілінің этнолингвистикалық портретін ашып, сол халық сөйлеу мәдениетінің ерекшеліктерін, онда кездесетін стереотиптердің тілдесім үстіндегі түрлері мен сөйлеу тіліндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктерін ұйымдастыру жолдарын көрсете алады деп қорытуға болады. Сөйлеу тіліндегі стереотиптерге лингвомәдениеттанулық талдау жасау арқылы студенттердің сөйлеу концептілерін оқып-үйрену мүмкіндігі артады. Өйткені олар сөйлеу тілінің ішкі формасынан бастап мақал-мәтелдерге, қанатты сөздерге, сентенцияларға (ойлар, түсініктер мен ұғымдар), прецеденттік аттарға, белгілі көркем шығармалардан алынған сюжеттерге талдау жасайды. Қорыта келе, когнитивтік лингвистика мен этнолингвистикада «стереотип» термині тіл мен мәдениеттің мазмұнын құрастыратын элементке жатады. Демек ұлттық ділден туындайтын мәселе ретінде түсініледі де, әлем бейнесімен байланысты болып келеді. Тілдік стереотиптер мен әлемнің тілдік бейнесінің ара қатынасы кейде бірінбірі толықтырып тұратын сияқты көрінсе, енді бірде бір-бірінің бөлігі сияқты әсер қалдырады, сондықтан тілдік стереотип әлем бейнесінің құрамындағы тілден тыс объектіге қатысты берілген айқындама, соған жасалған талдау сияқты әсер қалдырады [9].

Қорытынды

Әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктер мен ондағы стереотиптердің ролін талдай отырып, мынадай тұжырым жасауға болады: кез келген этностың әлем бейнесі туралы пайымы сол этнос мүшесі қолданған сөздер мен сөйлемдерден, сол этнос өмірі мен тіршілігінен алынған мәтіндердің мазмұнынан ерекше жарқырай көрінеді және ол барлық мәдени стереотиптер үшін іргетас ролін атқара алады. Көптеген зерттеушілер пікірі әлемнің тілдік бейнесінің мифтердің, метафоралардың, коннотативті сөздердің көмегімен пайда болатындығын айтады. Осы аталған тілдік бірліктерді талдау ұлттық мәдениеттің өзіндік айырмашылығы мен ерекшелігін, өзгешелігін түсінуге көмектеседі.

Тілдің қазіргі дамуы кезеңінде мәдениеттегі тірек ұғымдар мен тірек сөздерді, сөз-символдар мен сөз – концептілерді, ділдік түсініктен туған стереотиптерді іріктеп, сұрыптап беру мен суреттеп, талдап жазу лингвомәдениеттанудағы ең бір өзекті міндеттердің бірі болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. I. Лексическая семантика: синонимические средства. 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Языки русской культуры, 1995. – 464 с.
- 2 Толстая С.М. Стереотип и картина мира // Материалы международной научной конференции «Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: Екатеринбург, 8–12 сентября 2009 г. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 2009. – С. 262–264.
- 3 Барминский Е. Базовые стереотипы и их профилирование // Стереотипы в языке, коммуникации, культуре: Сборник статей / Сост. и отв. ред. Л.Л. Федорова. – Москва: РГГУ, 2009. – 598 с.
- 4 Чеснокова О.С. Национально-этнические образы в испанской фразеологии // Стереотипы в языке, коммуникации, культуре: Сборник статей / Сост. и отв. ред. Л.Л. Федорова. – Москва: РГГУ, 2009. – 598 с.
- 5 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
- 6 Рыклин М. Сознание в речевой культуре // Террорологии. – Москва; Тарту: Эйдос, 1992. – С. 5.
- 7 Клейнер Ю.А. Формулы и клише // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии: Материалы международной научной конференции. – С. 374.
- 8 Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
- 9 Прохоров Ю.Е. Русские: коммуникативное поведение / 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Флинта; Наука, 2006. – 326 с.
- 10 Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: лекционный курс – Москва: Гнозис, 2002. – 282 с.

References

- 1 Apresyan Yu.D. [Selected works. T I Lexical semantics: synonymous facilities.] 2 nd ed., Rev. and additional. Moscow: Languages of Russian culture, 1995. 464 p.
- 2 Tolstaya SM [Stereotype and world picture. Materials of the international scientific conference «Ethnolinguistics. Onomastics. Etymology»]. Ekaterinburg, September 8-12, 2009. Ekaterinburg: Publishing house of Uralsk. University, 2009. P. 262-264.
- 3 Bartminsky E. [Base stereotypes and their profiling. Stereotypes in language, communication, culture: collection of articles] Comp. and otv. Ed. L.L. Fedorova. Moscow: RGGU, 2009. 598 p.
- 4 Chesnokova O.C. [National-ethnic images in the Spanish phraseology. Stereotypes in language, communication, culture: a collection of articles] Comp. and otv. Ed. L.L. Fedorova. Moscow: RGGU, 2009. 598 p.
- 5 Karasik VI [Language Circle: Personality, Concepts, Discourse] Moscow: Gnosis, 2004. 390 p.
- 6 Ryklin M. [Consciousness in speech culture] M. Ryklin. Terrorology. Moscow; Tartu: Eidos, 1992. P. 5.
- 7 Kleiner Yu.A. [Formulas and clichés] Speech and mental stereotypes in synchrony and diachrony. Materials of the international scientific conference. P. 374.
- 8 Maslova V.A. [Linguoculturology] Moscow: Academy, 2001. 208 p.
- 9 Prokhorov Yu. E. [Russian: communicative behavior] 2 nd ed., Rev. and additional. Moscow: Flint; Science, 2006. 326 pp.
- 10 Krasnykh V.V. [Ethnopsycholinguistics and linguoculturology: a lecture course] Moscow: Gnosis, 2002. 282 p.

Байтуова А.Н.,

к. ф. н. доцент Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави,
г. Туркестан, Казахстан, e-mail: baituaigul.ru

**К ИЗУЧЕНИЮ СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОГО
ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ
(казахского, турецкого и узбекского)**

В статье рассматривается сравнительное исследование трех аспектов развития казахского, турецкого и узбекского языков, являющихся доминирующими компонентами соответственно трех крупных языковых групп – кыпчакской, огузской и карлукской. Многовековая история развития тюркских языков благоприятствовала их консолидации, приобретению ими групповой общности, вместе с тем история способствовала их дифференциации, размежеванию, разобщению, приобретению множества различных признаков (в данном случае в фонетической структуре). Применяется сравнительно-исторический метод, который отвечает целям и задачам данного исследования. Вместе с тем используются сопоставительный и описательный методы. При этом не только проводится простое сопоставление фактов, но и делается попытка прояснить глубинные причины всевозможных фонетико-фонологических инноваций и закономерностей с учетом их прошлого состояния и последующих этапов эволюционного развития.

Ключевые слова: сравнительное исследование, дифференциация, закономерность, согласные, ассимилятивная, артикуляторная, рекурсия, система, праязык, говор, казахский, турецкий, узбекский, сравнение, заимствование.

Baituova A.N.,

PhD, A/Professor of International Kazakh-Turkish University named after Kh.A. Yasavi,
Turkestan, Kazakhstan, e-mail: baituaigul.ru

**To study the comparative-historical study of the Turkic languages
(Kazakh, Turkish and Uzbek)**

This article describes a comparative study of three aspects of development of the Kazakh, Turkish and Uzbek languages, which are the dominant components, respectively, of three major language groups – Kipchak, Karluk and Oguz. The centuries-old history of the Turkic languages favored the consolidation, the acquisition of a group of community, however, has contributed to the history of their differentiation, demarcation, division, the acquisition of a variety of different signs (in this case, the phonetic structure). It is used comparative-historical method that meets the goals and objectives of this study. However, using descriptive and comparative methods. This involves not only the simple comparison of facts, but also attempts to clarify the root causes of all kinds of phonetic-phonological patterns of innovation and taking into account their previous condition and the subsequent stages of evolutionary development.

Key words: comparative study, differentiation, pattern, consonants, assimilative, articulatory, recursion, system, proto, talk, Kazakh, Turkish, Uzbek, comparison of borrowing.

Байтуова А.Н.,

Х.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, ф. ф. к.,
Түркістан қ., Қазақстан, e-mail: baituaigul.ru

Түркі тілдерінің (қазақ, түрік және өзбек) тарихи-салыстырмалы зерттеулері

Бұл мақалада заманауи түркі тілдерінің әрқайсысы құрылымдық даму, әдеби (жазбаша-орфографиялық, сөйлеу т.б.) нормаларды жасау және әрдайым жетілдірудің ұзақ үдерісі

нәтижесінде қалыптасқаны белгілі. Осы үдерісте олардың сол таңдаған және өңдеген фонетикалық жүйесі тілдің, оның жеке нормалары мен құрылымдық элементтерінің қалыптасуының басты факторларының бірі болып табылады.

Түркі тілдес қыпшақ, оғыз және қарлұқ тайпаларының басым компоненттері – қазақ, түрік және өзбек тілдерін қалыптастыру мен дамыту үдерісінің жалпы сипаттамасы қарастырылады. Онда мамандардың қолда бар және жарияланған еңбектері негізінде пікірлерге шолу жасалады, салыстырмалы тілдердің ұқсастығының генетикалық байланыстары мен дәрежелері анықталады.

Түйін сөздер: дауыстылар, ассимилятивтік, артикуляторлық, рекурсия, жүйе, арғы тіл, сөйлеу ерекшелігі, қазақ, түрік, өзбек, салыстыру, басқа тілден алу.

Введение

Сравнительно-историческое исследование тюркских языков и диалектов в тюркологии имеет относительно небольшую историю по сравнению с индоевропеистикой. Здесь в первую очередь следует упомянуть работу «Фонетика северных тюркских языков» и другие фундаментальные труды выдающегося лингвиста академика В.В. Радлова [1, 168], являющегося основателем российской тюркологии и представлявшего в ней научное направление, которое отличалось от миссионерского направления, представленного в известной работе «Алтайская грамматика». Следует также отметить, что ценные сведения, необходимые для изучения этого вопроса, имеются в трудах известных ученых-тюркологов таких, как: В.А. Богородицкий, Н.Ф. Катанов, Вл. Котвич, В. Банг, М. Ряснян, Н.К. Дмитриев, С.Е. Малов, Н.А. Баскаков, В. Грэнбек, Э.В. Севортян, Ф.Г. Исхаков, К. Мусаев, Г. Дёрфер, А.М. Щербак, А.Кайдаров и др., а также специалистов по отдельным современным национальным тюркским языкам в национальных республиках: С.К. Кенесбаев, А. Джунисбеков, А. Махмудов, А.А. Ахундов, У.Ш. Байчура, З.Базарбаева, Ж.Манкеева и др.

Данное научное исследование посвящено одной из актуальных, научно теоретически важных вопросов сложной проблемы истории формирования отдельных письменных – литературных языков. В исследовании решается путем сравнительного анализа устанавливаются основные фонетические закономерности трех генетически родственных групп тюркской семьи языков: кыпчакской, огузской и карлукской.

К наиболее значимым историческим событиям, имевшим прямое отношение к народам Средней Азии и Казахстана, ученые относят завоевание и правление Караханидов тюрками-мусульманами государства Саманидов, распространивших в IX в. свое политическое влияние на ряд городов в Южном Казахстане. Проникновение и распространение мусульманской рели-

гии в сфере кочевой аристократии внесли определенные изменения в ее жизнь. С переходом на арабскую письменность, начиная с VIII в., постепенно отходят на задний план устные и письменные традиции древнетюркских письменных языков [2, 126].

Эксперимент

Известно, что каждый из современных тюркских языков формировался в результате длительного процесса структурного развития, отработки и постоянного совершенствования литературных (письменно-орфографических, речевых и др.) норм. В этом процессе, пожалуй, одним из главных факторов становления языка, его собственных норм и строевых элементов становится избранная и выработанная им же фонетическая система.

По мнению авторитетных ученых, в тюркологии самым отсталым звеном считается сравнительное освещение истории формирования и периодизации отдельных тюркских языков и выявление фонетических закономерностей, на которых базируется его звуковая система вообще, и формируются основные строевые элементы в частности.

Проблема эта прежде в таком плане не рассматривалась, и она таит в себе немало ранее нераскрытых и неизученных фонетико-фонологических явлений, сравнительное изучение которых представляет несомненный научно-практический интерес, как для общей тюркологии, так и для каждого из исследуемых языков.

Учеными выявлен и изучен большой круг письменных памятников средневековья, имеющих прямое или косвенное отношение к истории казахского языка, к которым относятся, например, «Тюркско-арабский словарь» (1245г.), [История Казахской ССР; т.2. 232 с.], «Кодекс Куманикус» (конец XIII – начала XIV вв.); «Словарь языка канглы» – «Таби аль-лугат ат-туркия аль-лисан аль-канглы» (начала XIV в.); арабо-кыпчакский словарь Джамал ад-дина ат-

Турки – Булгат аль-муштак фи лугат ат-турк ва аль-кыпчак» (первая половина XV в.) и мн. др. Среди авторов этих трудов многие выходцы из Средней Азии и Казахстана, из городов – Фараби, Сыгнак, Сауран, Ясы, Барчинкент и др. Как считают ученые, язык «Мухаббат-наме» и «Гулистан» Сейфа Сараи (XV в.) является смешанным огузо-кыпчакским» [3, 223].

Фонетическая структура любого языка складывается сообразно скоординированным и тесно связанным между собою фонетическими и фонологическими явлениями, которые постепенно превращаются в устойчивые, стабильные правила и закономерности данного языка.

Именно эти правила и стабилизовавшиеся фонетические закономерности образуют фонетико-фонологическую структуру конкретного языка, регулиующую дальнейшее развитие и определяющую его специфические особенности. Сравнение этих особенностей между собою и сопоставление их с праязыковым состоянием дает картину эволюционного развития этих явлений и показывают закономерные сдвиги в ту или иную сторону.

Привлечение для такого исследования трех – казахского, турецкого и узбекского языков – представителей в соответствующих группах (кыпчакской, огузской и карлукской) имеет особый смысл. Эти языки среди множества (около 50-ти) других тюркских языков имеют глубокие исторические корни и тесные контакты, связанные не только с естественно-географическими условиями развития, но и состоянием территориально-административных, родоплеменных объединений и процессом этнических смешений в регионе Средней Азии и Казахстана до периода образования на этой территории самостоятельных народов.

В этой связи представляет несомненный интерес не только объединяющие и сближающие черты этих языков, но и отличительные их свойства, что выработалось в результате самостоятельного развития этих языков в различных социально-экономических, исторических, административно-государственных и естественно-географических условиях.

«Среди языков тюркской семьи турецкий язык признан одним из наиболее изученных» не только со стороны самих турецких ученых, но и ученых России и ряда зарубежных стран [4, 3-115]. Он «обладает множеством исследованных и документированных памятников письменности, самые ранние из которых относятся к XIV в.» [там, же].

Если же в указанных выше регионах ранее представители трех языков в виде близкородственных родоплеменных объединений или союзов долгие годы жили в тесном контакте (например, будущие представители казахского и узбекского народов до образования самостоятельных государств составляли единую этническую массу, а представители огузской группы – турки находились с казахским в одном огузо-кыпчакском родоплеменном союзе), то после их преобразования в самостоятельные народы произошли серьезные сдвиги в структуре их языков. «История знает периоды, когда племена и роды, образовавшие казахский и узбекский народы, общались на одном общем языке, а письменно литературный язык кыпчакско-огузских племенных объединений (VIII-IX вв.) в Средней Азии в раннем средневековье был общим для представителей этих этнических групп, о чем свидетельствуют письменные памятники этого периода». [5; 32]

В этой связи несомненный интерес представляет история образования каждого из рассматриваемых языков как в плане выяснения объективных (историко-этнических административно-территориальных, демографических и др.) факторов, так и конкретных этнолингвистических и других ситуаций.

Обычно в научные исследования рассматриваются в трех аспектах: 1) в плане выяснения исторического процесса образования и формирования письменно – литературных норм этих языков и их периодизации; 2) в плане формирования и становления вокальной и консонантной системы и 3) в становлении и стабилизации фонетических закономерностей, как основы фонетической структуры изучаемых языков, определяющей тенденции их дальнейшего развития.

В фонетическом плане привлекаются, т.е. на основе анализа фонетико-филологических материалов, позволяющих выявить наиболее общие и характерные отличительные черты в звуковой структуре казахского, турецкого и узбекского языков. Выясняются особенности формирования литературных норм и осветить всевозможные фонетические явления, выяснить регулярные и нерегулярные фонетические соответствия гласных и согласных звуков, определить сформировавшиеся закономерности в области вокализма и консонантизма с последующим объяснением их отличительных особенностей.

В результате исследования выявлено множество фонетических явлений, которые, несомненно, помогут дальнейшему более тонкому

научному освещению и осмыслению как интегрирующих, так и дифференцирующих фонетических и фонологических признаков сравниваемых языков. Й.Вахек настойчиво утверждает, что «все средства разграничения в языке служат для определения различных значимых единиц» и предлагает ряд терминов [6, 193].

Результаты и обсуждение

Данное изучение сложившихся фонетических закономерностей как в структуре слова, так и в звуковой системе языков в целом дает возможность определить близость родственных тюркских языков не только по признакам их общего генетического, гомогенного происхождения, но и по признакам их адекватности.

Естественно, каждый исследователь при изучении структуры того или иного языка имел свой собственный подход к их изучению и интерпретации.

Это порой затрудняет сравнение исследований разных авторов, иногда исследования оказываются противоречивыми. Выработанных научных методов сравнительного изучения крупных представителей разных генетически самостоятельных групп в данном случае – кыпчакской, огузской и карлукской – какими являются казахский, турецкий и узбекский языки, в тюркологии пока еще нет. В ряде существующих в тюркологии сравнительных исследованиях, в том числе в исследованиях фонетической структуры групп близкородственных тюркских языков не всегда присутствует научно разработанный единый методический подход.

Вместе с тем следует подчеркнуть, что опубликованное коллективом известных тюркологов многотомное фундаментальное произведение «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков», в котором на современном уровне применен сравнительно-исторический метод для реконструкции пратюркской системы фонетики, морфологии, синтаксиса, лексики, а также проведена региональная реконструкция пракапчакского, праогузского, пракарлукского и других групп тюркских языков, дает для сравнительно-исторического изучения тюркских языков надежную методическую и научно-теоретическую базу. Для разработки нашей темы большую помощь оказали тома «Фонетика» и «Региональные реконструкции» данного труда, где проведены реконструкции пратюркской фо-

нетики и фонетики региональных групп, в том числе исследуемых автором кыпчакской, огузской и карлукско-уйгурской.

Й. Вахек настойчиво утверждает, что «все средства разграничения в языке служат для определения различных значимых единиц» и предлагает ряд терминов [там же; 189].

За основу исследования приняты методы и приемы указанной выше работы «Сравнительно-исторической грамматики тюркских языков». [7, 47]. Главное – применяется сравнительно-исторический метод, который отвечает целям и задачам данного исследования. Вместе с тем используются сопоставительный и описательный методы. При этом проводится не только простое сопоставление фактов, но и делается попытка прояснить глубинные причины всевозможных фонетико-фонологических инноваций и закономерностей с учетом их прошлого состояния и последующих этапов эволюционного развития.

Ими могли быть выше перечисленные исторические факторы, особенно факторы смешения или консолидация гомогенных и гетерогенных этнических групп и их длительные культурно-экономические, административно-территориальные контакты на уровне родоплеменных союзов и объединений и т.д.

Заключение

Таким образом, исследование данной темы продиктована тем, что до сих пор в тюркологии не предпринята ни одна попытка сопоставить основные фонетические закономерности представителей кыпчакской, огузской и карлукской групп на уровне их литературных норм. Используя принципы сравнительно-исторического метода изучения основных фонетических закономерностей развития трех – казахского, турецкого и узбекского языков, относящихся соответственно к кыпчакской, огузской и карлукской группам, целесообразно обратиться к более широкому подходу исторических фактов. Выясняется, что каждый из сравниваемых языков, имея глубокие исторические корни родства с другими на стадии праязыкового состояния, в дальнейшем приобретает свою, присущую только ему собственную историю развития и пути формирования литературных норм, которые характеризуют его как самостоятельный национальный язык.

Литература

- 1 Радлов В.В. Фонетика северных тюркских языков. – Лейпциг, 1882. (На немец. яз.)
- 2 Бартольд В.В. Собр. соч. т, III, ч. I. – М., 1963. – 126 с.
- 3 Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М., Л., 1962. – 223 с.
- 4 Кононов А.Н. Очерк истории изучения турецкого языка. – Л., 1976. – 115 с.
- 5 Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI – XIV вв. – М., 1989. – 32 с.
- 6 Вахек Й. Лингвистический словарь пражской школы. – М., 1964. – 193 с.
- 7 Сравнительно–историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – М., 1984. – 47 с.

References

- 1 Radlov V.V. Phonetics of northern Turkic languages. Leipzig, 1882. (in German)
- 2 Bartold V.V. Coll. op. t, III, h. M., 1963. 126 p.
- 3 Shcherbak A.M. Grammar of Old Uzbek language. M., L., 1962. 223 p.
- 4 Kononov A.N. Essay on the history of studying the Turkish language. L., 1976. 115 c.
- 5 Nadjip E.N. Studies on the history of the Turkic languages of the XI – XIV centuries. M., 1989. 32 p.
- 6 Vahek J. Linguistic dictionary of the Prague school. M., 1964. 193 with.
- 7 Comparative-historical grammar of the Turkic languages. Phonetics. M., 1984. 47 p.

МРНТИ 16.21.31

Бейсембаева С.Б.,

к. ф. н. доцент Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясави,
г. Туркестан, Казахстан, e-mail: saltanat_RB@mail.ru

СТРУКТУРНАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ КИНЕСИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются невербальные компоненты коммуникации в казахском языке. На основе длительного наблюдения за выразительными движениями людей в различных жизненных ситуациях, анализа специальной и художественной литературы составлен алфавит выразительных движений, вошедших в фонд наиболее распространенных и употребительных жестов в казахском языке, а также предпринята попытка их классификации. Основываясь на опыте А.В.Филиппова, Н.В.Глаголева, А.В.Галичева, были объединены в рамках одной классификации разные параметры, поскольку классификация такого типа наиболее полно и разносторонне отражает кинесическую систему казахского языка.

Ключевые слова: кинесика, межъязыковые сопоставления, коммуникация, интерпретация, речь, жест, жестовый язык.

Beissembayeva S.B.,

PhD, A/Professor of the International Kazakh-Turkish University named after H.A. Yasawi,
Turkestan, Kazakstan, e-mail: saltanat_RB@mail.ru

Structural classification of kinesic elements in the Kazakh language

The article deals with non-verbal components of communication in the Kazakh language. On the basis of a long observation of the expressive movements of people in various life situations, analysis of special and fiction, an alphabet of expressive movements composed of the most common and common gestures in the Kazakh language was compiled, and an attempt was made to classify them. Based on the experience of A.V. Filippov, N.V. Glagolev, A.V. Galichev, different parameters were combined within the same classification, since the classification of this type most fully and diversely reflects the kinesic system of the Kazakh language.

Key words: kinesics, cross-language comparisons, communication, interpretation, speech, sign, sign language.

Бейсембаева С.Б.,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, ф. ф. к.,
Түркістан қ., Қазақстан, e-mail: saltanat_RB@mail.ru

Қазақ тіліндегі кинесикалық элементтердің құрылымдық классификациясы

Мақалада қазақ тіліндегі қарым-қатынастың бейвербалды компоненттері қарастырылады. Адамдардың әр түрлі өмірлік жағдайлардағы бейнелі қимылдардың ұзақ мерзімді бақылау негізінде, арнайы және көркем әдебиетті талдау нәтижесінде қазақ тіліндегі ең кең тараған және жиі қолданылатын ым-ишаралардың қорына енетін бейнелі қимыл-қозғалыстардың әліппесі жасалған. Сонымен қатар, оларды жүйелеуге талпыныс жасалған. А.В. Филиппов, Н.В. Глаголев, А.В. Галичевтердің тәжірибесіне сүйеніп бір классификация шеңберінде әр түрлі параметрлер біріктірілді, себебі мұндай түрдегі жүйелеу қазақ тілінің кинесикалық жүйесін анағұрлым толық әрі жан-жақты бейнелейді.

Түйін сөздер: кинесика, тіларалық салыстырулар, арақатынас, түсіндіру, сөйлеу, ым, ым тілі.

Введение

Центральным планом кинесики является жестовая коммуникация. Как гласит одно из наиболее распространенных определений, жест – это «условный кинетический акт, отличающийся коммуникативным характером от других актов безусловного кинетического поведения» [1, 464].

Приняв данное определение жеста в исследовании, можно уточнить статус ряда жестов в отношении к параязыку. Так, очевидно, что кинемы, являющиеся составной частью какого-либо физического действия, не осложненного семиологическим содержанием, не могут быть отнесены к паралингвистическим.

Таким образом, под наше определение нельзя подвести всякие другие движения тела – беспорядочное, неизобразительное махание руками во время устной словесной беседы или монолога, действия типа «закурить», «присесть на стул», «поправить челку», чисто рефлекторные движения (отдернуть руку от горячего, отшатнуться, вздрогнуть от неожиданности), различные нервные движения (нервно барабанить пальцами по столу, грызть ногти, крутить пуговицу на одежде собеседника). Трудно предположить, что данные движения подчеркивают мысли говорящего и помогают их понять собеседнику, это касается также сугубо индивидуальных жестикуляционных движений рук во время беседы. Эти разнообразные ненормированные телодвижения не имеют сколько-нибудь четкой значимости, и их не следует приравнивать к семиотически полноценным жестам и смешивать с ними. Нельзя отнести к семиотическим единицам также обычные движения и передвижения человека, направленные на достижение какой-либо цели, так как это не знаки. В данных случаях нет обозначаемого, и, что следует из этого, нет обозначения, отсутствует сообщение.

Определенные трудности возникают при определении статуса выразительных или импульсивных жестов, которые Е.Д.Поливанов назвал естественными, подчеркивая их биосемиотическую природу, обусловленность эмоциями, настроением [2].

Но употребляясь рядом со словами, они приобретают статус «окультуренных» жестов и поэтому, несомненно, можно рассматривать в ряду других паралингвистических явлений.

Хотелось бы отметить, что, хотя в определении жеста не может быть учтен интонационный фактор, в реальном общении имеет место сложное пластико-мимико-жестово-интонационное сопровождение высказывания.

Особенно показательны в этом отношении ритможесты, которые служат как бы дополнительным суперсегментным средством для организации высказывания, дублируя интонацию. «Ритмические жесты имеют, когда говорящий подчеркивает не отдельные места своей речи, а весь ее ритм. Жест в ритмической функции смыкается с ритмикой слова, звука, речи. Все вместе – звук и жест – могут также быть мощным средством воздействия на слушателей» [3,7]. Ритможесты «определяют речевые синтагмы, отличают их границы, указывают на ускорение или замедление темпа речи, подчеркивают логическое ударение» [1].

Справедливо отмеченное выше высказывание также в отношении эмоциональных жестов, поскольку эмоции проявляются и в жестах, и в интонации одновременно, получая в них «материальную точку опоры» [4, 352]. «Эмоция – это реакция всей личности, включая организм, на те ситуации, к которым она не может адаптироваться, и она имеет преимущественно функциональное значение» [5, 171].

Несмотря на то, что жесты занимают значительное место в акте коммуникации, изучение их недостаточно полно. До сих пор отсутствует общепринятое определение жеста, существуют разногласия в вопросе определения статуса ряда жестов, не разработаны точные и единообразные системы описания жестов, что осложняет ряд процедур, в частности классификацию жестов.

Одна из первых классификаций жестов была предложена Е.Д. Поливановым, который выделял символические, экспрессивные (выражающие эмоции, естественные) и описательные жесты («копирующие действительность», потенциально-естественные) [2].

С тех пор предпринимались попытки классификации жестов по разным признакам: типу значений, структурной организации, знаковой фигуре, переводческому принципу, общей семантике, типу тональности общения, категориям значений, коммуникативной ценности и т.д. [6, 46]. Данные классификации исходят из какого-то одного параметра. Попытку объединить в рамках одной классификации разные параметры предпринимает А.В. Филиппов, Н.В. Глаголев, А.В. Галичев и др.

Эксперимент

В свою очередь, мы, исследовав различные классификации, предприняли собственную попытку классификации жестов в казахском языке.

ке. Основываясь на опыте А.В.Филиппова, Н.В.Глаголева, А.В.Галичева, мы попытались объединить в рамках одной классификации разные параметры, так как считаем, что классификация такого типа наиболее полно разносторонне отражает кинетическую систему казахского языка.

Как известно, существует четыре вида каналов передачи информации: ольфакторный, тактильный, зрительный и слуховой. Поскольку ольфакторный канал совершенно не типичен для нашей национальной системы, то мы сразу исключаем его из параметров классификации. Что касается тактильного канала, то знаковость иногда коренится не только в самом движении, но и в тактильном воздействии посредством его на собеседника. Например:

Москалдау бір әйел	Ее толкнули в бок и
Қаракатынды түртіп қалды.	покосились на Еламана.

Жестикационный воздействие на собеседника происходит, несомненно, через зрительный канал. Например:

– Ассалаумағаләйкум, – деп он қолын кеудесіне қойып сәлем берді.	Подойдя к хозяину приложил руку к сердцу.
	– Ассалаумағаләйкум!

Если телодвижение сочетается со звуком, являющимся его следствием, это тоже жест. Например:

Сол бір жарасымды көрініс кезінде залдағылар ұзақ қол соғып өз сүйсіністерін білдірген болатын.	Зрители в восторге зааплодировали.
---	------------------------------------

Но если движение в сознании воспринимающих менее существенно, чем его результат – звук, то, по-видимому, это уже не жестовый знак, а акустический сигнал (например, звук колокольчика).

Таким образом, по характеру воздействия на воспринимающего мы делим все жесты на жесты визуальные, визуально-акустические, визуально-тактильные.

В зависимости от проксемического компонента, т.е. от пространственного взаиморасположения кинемы могут формироваться дистантно и контактно. Кинемы, использующиеся при определенной дистанции, назовем дистантными, а кинемы, используемые при непосредственном

контакте коммуникантов, – контактными. Для иллюстрации приведем следующие примеры: а) дистантный жест:

– Әй, Әбілқайыр хан! Әй, Барақ сұлтан! – деді сол қолын жоғары көтеріп, – хан мен сұлтан өзара қырқысып жатырсыңдар. Сонда қара халық бізді неге шакырдындар? Соларынды айтындаршы!	– Эй, хан Абулхаир!.. Эй, султан Барақ!.. Зачем же меня, безродного человека, звали вы на свой высокий совет?!
---	--

б) контактный жест:

Шамнан бұрын топырлап кіріп жатқан жұртқа араласа, жасы мен шамалас, кескіні де маған ұқсастау, бірақ бойы менен сұңғағырақ, мұрны менен гөрі қырлырақ бір жас жігіт «кәне, нағашым?» – деп қуана кірді де, ешкім «мынау» демей-ақ, менімен құшақтаса кетті.	И вдруг, расталкивая всех, ко мне подбежал юноша, мой ровесник, чуть повыше меня ростом и посильнее, что я очень хорошо почувствовал, когда он принял меня тискать своими крепкими руками.
--	--

По характеру участия коммуникантов в исполнении кинесического акта, жесты можно дифференцировать на индивидуальные, взаимные, индивидуально-взаимные.

Индивидуальные жесты производятся одним из коммуникантов. Для иллюстрации приведем следующую ситуацию:

Ербол төреші болғандықтан, енді жұрттың бәрі жаттап алған төрелікті өзі тағы бір айтып, аз ойланып, бас шайқады.	Так как Ербол стал судьей, то он так же, как и другие судьи, тоже подтвердил решение, и несколько подумав, замотал головой.
--	---

При исполнении взаимных жестов, оба коммуниканта принимают активное участие. Например:

– Ал, кош, ата! – деп қолдасып жүре беріп едім, аздан кейін Жүмекен: – Әй, бала! – деп дыбыс берді.	– До свидания, Жумабай-ата! – я было попрощался за руки, как Жумекен окликнул меня снова.
---	---

Индивидуально-взаимные жесты отличаются от взаимных тем, что степень активности одного коммуниканта выше, чем у другого. Приведем следующий пример:

– Болады. Әбден болады.
Бұл биік ғажап ақыл.
Мұндай ақылды ақшаға
сатып ала алмайсың,
– Темірке жүзі жайнап
отырды да, – шүші матур...
бик матур жігіт, – деп ол
Тәңірбергенге ырза боп,
арқасынан қағып-қағып
қойды.

– Можно, можно! –
обрадовался Темирке. –
Вполне можно. Это очень
удачная мысль! Такого
совета за деньги не купишь.
Прекрасный джигит! –
хлопал он Танирбергена по
спине. – Очень даже можно.
Теперь все рыбные места
объявим запретной зоной.

Жәнібек хан нөкерлерімен
таяу келіп қол қусырып
іліп сәлем берді:
– Арсың ба, Асан ата!
– Барсың ба, жарқыным?

Хан Белой Орды
Джаныбек, перед которым
трепетали враги, подошел
к холму и, как сын перед
мудрым престарелым
отцом, склонился в
глубоком земном поклоне.
Такого еще никогда не
было в степи, чтобы хан
поклонился народному
певцу!..
– Здравствуйте, дед
Асан!..
– Здоров ли ты, наш
светоч?!..

По параллельности или последовательности выполнения жестов руками, ногами или другими органами кинемы можно разделить на парносоматические и непарносоматические. Жесты при которых используются парные органы (руки, ноги, плечи, соответствующие пальцы обеих рук) назовем парносоматическими. Для иллюстрации приведем следующий пример:

Қарғыс атсын ол күнді! –
деді Бұқар жырау екі қолын
жоғары көтеріп. – Қайта
оралмасын, өшсін қарасы
сол қалпымен!

– Будь проклят этот день!
– вскричал старый жырау,
потрясая сухим кулаком.

Перевод данного примера не соответствует оригиналу. В оригинале приводится жест «*екі қолын жоғары көтеру*», что в переводе обозначает «поднять руки вверх». Данный жест является парносоматическим. Жест, данный в языке перевода, является непарносоматическим. Изменение внешней формы кинемы приводит к изменению семантики жеста. В данном случае жест, описанный в языке перевода обозначает угрозу определенному лицу, а не акт проклятия.

По составу кинесических элементов в одном значимом жесте можно различать простые и составные кинемы. Простые кинемы – это кинемы, состоящие из одного кинесического элемента. Например:

Ебейсін басын төмен
салып, сазарып отыр.
Сүйеу картта оған назар
аудармады.

Ебейсын сидел, опустив
голову. Старик тоже не
обращал на него внимания.

Составные кинемы – это двойные или тройные пантомимы, причем один из входящих кинесических элементов является в данном случае определяющим, главным, а второй (или остальные) лишь оттеняет значение основного, или усиливая его, или, наоборот, ослабляя. Например:

В переводе данного примера также допущена неточность, что, лишняя раз доказывает актуальность проблемы, поднятой нами. Жест, данный в оригинале «қол қусырып іліп сәлем беру», является составным, парносоматическим и переводится как «поклониться, скрестив руки на груди».

В зависимости от количества повторений кинемы подразделяются на однократные и редуцированные. Жесты последней группы для выражения определенного содержания требуют повторного выполнения. Например:

Ата-анасының қолында
қалған соңғы алданышы
оныншы бала да бір айдан
бері ауру. Есбол кәрия
Мөңкенің сынық жүзіне көз
салып отырып: «Пұсырдан
қалған бұл да жалғыз із,
соңғы зурият! Ойдәйт
десейші!» – деп, басын
изеп-изеп қойды.

Есбол был стар и мудр,
и многое ему было дано
– он смотрел не грустное
темное лицо Мунке и все
понимал. «И ты зурият, –
едкой печалью думал он.
– Единственная плоть от
Пусыра! Горе, горе... Ой-
дайт десейше!»

В данном примере присутствует кинема «*бас изеу*» – «*кивнуть головой*». При однократном исполнении данный жест может обозначать согласие, приветствие, может использоваться при прощании. При повторении несколько раз обозначает «*сокрушаться по поводу чего-либо*». При переводе кинесический компонент остается без внимания.

С точки зрения топологических характеристик, жесты, в зависимости от того, какой район тела участвует главным образом в их производстве, можно разделить на мануальные, мимические, головные, плечевые, ножные, же-

сты, выполняемые всем корпусом. Мануальные (движения руками), плечевые (движения плечами), ножные (движения ногами) жесты могут быть, в свою очередь, парносоматическими и непарносоматическими.

Мимические жесты можно подразделить на глазные (*көзін қысу, көзін алақтату*), бровные (*қабағын шыту*), носовые (*мұрнын шүйіру*), губные (*ернін тістеу, ернін сылп еткізу*), языковые (*тілін шығару*), движение щек (*ұртын томпайту*).

В казахской культуре существуют жесты, выполнение которых предусматривает привлечение определенных предметов.

Бөгенбай қамшысын алдына тастай салды да, енді Абылайға бұрылды. – Шүршіт көгенінде қан жылап жатқан Шығыс Түркістандағы бауырымызды құтқаруға біз неге аттанбадық, Абылай сұлтан? Соған жауап берші.	Помолившись, старый, посевший в боях легендарный батыр Богембай – левая рука султана Аблая – бросил перед собой плеть и повернулся к Аблаю: – О мой султан, почему не пришли мы на помощь нашим братьям из Большого жуза, которые истекают кровью на шуршутском аркане?
---	---

Такие жесты можно назвать комбинированными. Жесты же, выполняемые автономно – цельносоматическими.

По гендерному признаку, то есть по употреблению в речевом общении преимущественно коммуникантами женского или преимущественно коммуникантами мужского пола, жесты можно разделить на мужские, женские и смешанные. К женским можно отнести, например, жесты «*бетім-ай*», «*бетін шымышу*», «*екі бүйірін таяну*»; к мужским, например, «*төс соғысу*», «*қамшыны алдына тастау*» и др.

По семантическому признаку жесты можно разделить на описательные, символические, экспрессивные.

Описательные или, как их еще называют, изобразительные жесты можно разделить на предметные жесты (форма, размер, число), указательные или дейктические (место, движение, направление), квантитативные (ритможесты). Предметные жесты имеют внешнее сходство с денотатом. Таковы кинесические формы выражения геометрических фигур, размеров, форма поверхности и т.п. Сопровождая речевое высказывание, как эмоциональное, так и нейтральное, предметные жесты влияют на его структуру так, что могут элиминировать определенные части

высказывания. Тесная функциональная связанность со структурой речевого высказывания обуславливает их участие в креолизованных сообщениях (жест + вербальный текст).

Указательные жесты, указывая на что-то, одновременно выделяют пространственные координаты, способствуя адекватному восприятию жеста адресатом, также подчеркивают субъективные параметры ситуации, то есть выделяют участников общения.

Что касается ритможестов, то по свидетельству Д.И.Воронина, «непроизвольный характер движений этого уровня не позволяет причислить их к числу средств общения. Однако их влияние на протекание речевого контакта довольно велико. Являясь дополнительным источником (помимо речи) информации о собеседнике, они влияют как на выбор речевых средств общения, так и формируют специфическую микроситуацию, на фоне и с учетом которой проходит дальнейшее взаимодействие партнеров, обеспечиваемое как вербальными, так и невербальными средствами» [7].

Символические кинемы, в силу чрезвычайно условной связи между означаемым и означающим, отличаются кодифицированностью, непрозрачностью мотивировки, относительной независимостью от контекста. Если изобразительные жесты иллюстрируют признаки предметов, действий, процессов, то символические жесты представляют сами предметы, действия процессы.

Результаты и обсуждение

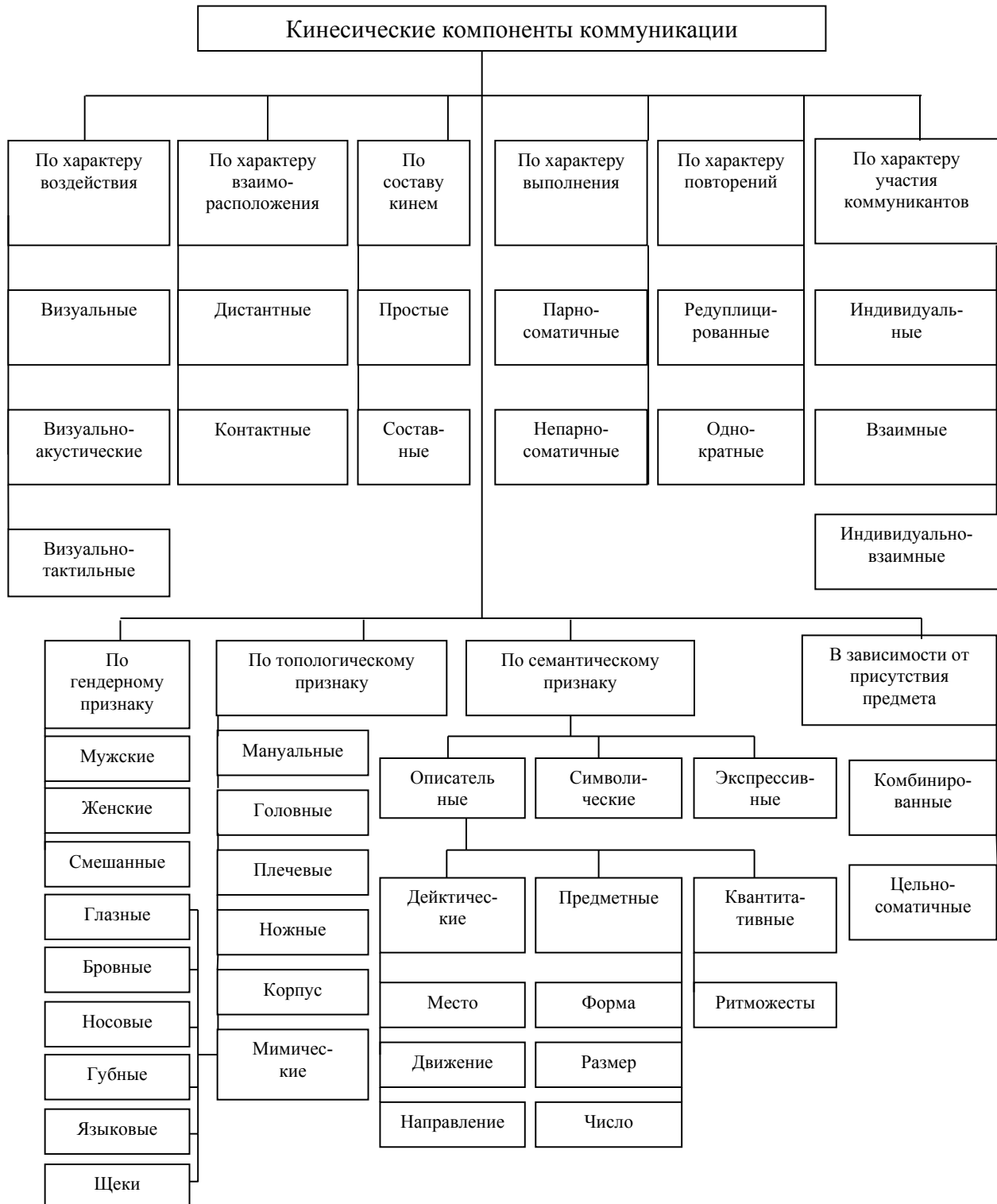
Таким образом, казахский язык очень богат примерами использования кинесических элементов как в художественных произведениях, так и в повседневной разговорной речи.

Из всего многообразия выразительных движений можно выделить набор достаточно постоянных, очевидных и однородных жестов, употребляемых в данном обществе и передаваемых средствами коммуникации. На основе длительного наблюдения за выразительными движениями людей в различных жизненных ситуациях, анализа специальной и художественной литературы нами составлен алфавит выразительных движений, вошедших в фонд наиболее распространенных и употребительных жестов в казахском языке, а также предпринята попытка их классификации.

Заключение

Таким образом, представляем структурную классификацию жестов в казахском языке.

Структурная классификация кинесических элементов в казахском языке

Литература

- 1 Капанадзе Л.Н., Красильников Е.В. Роль жеста в разговорной речи // В кн.: Русская разговорная речь. – Ч. 2. – М.: Наука, 1973. – 257 с.
- 2 Поливанов Е.Д. По поводу «звуковых жестов» японского языка // Статьи по общему языкознанию. – М.: Наука, 1968. – С. 295-300.
- 3 Николаева Т.М. Жест и мимика в лекции. – М., 1972. – 37 с.
- 4 Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961. – 394 с.
- 5 Поль Фресс, Жан Пиаже. Экспериментальная психология. – М., 1975. – 284 с.
- 6 Андриянов В.В. Сравнительная характеристика жестов русских и французов // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. – Ч. 2. – С. 260-268.
- 7 Воронин Д.И. Взаимосвязь невербальных и вербальных средств в русском речевом общении. Дисс... канд. филол. наук. – Киев, 1990. – С. 219.

References

- 1 Kapanadze L.N. Krasilnikov E.V. The role of gesture in speaking. In the book: Russian colloquial speech. M.: Science, 1973. 257 p. [In Russian]
- 2 Polivanov E.D. In occasion of «sound gestures» of the Japanese language. Articles on general linguistics. M.: Science, 1968. P. 295-300. [In Russian]
- 3 Nikolaeva T.M. Gesture and facial expressions in the lecture. M., 1972. 37 p.
- 4 Bally Sh. French stylistics. M., 1961. 394 p. [In Russian]
- 5 Paul Fress, Jean Piaget. Experimental psychology. M., 1975. 284 p. [In Russian]
- 6 Andrianov V.V. Comparative characteristics of gestures of Russian and French. National-cultural specificity of speech behavior. M.: Science, 1977. P. 260-268. [In Russian]
- 7 Voronin D.I. Interrelation of non-verbal and verbal means in Russian verbal communication. Diss... Candidate of Philology. Kiev, 1990. P. 219. [In Russian]

Бердалиева Р.Ш.,

к. ф. н. доцент Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясауи,
г. Туркестан, Казахстан, e-mail: familyasha@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ НЕВЕРБАЛЬНОЙ МОДЕЛИ ОБЩЕНИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА

В статье рассматриваются компоненты невербальной модели общения казахского народа. Автором установлена невербальная модель казахского языка, главной особенностью которой является наличие лакунизированного компонента, содержащего в себе этикетные нормы поведения, жесты-табу, а также жесты-реалии, имеющие место только в казахской языковой культуре. На основе анализа невербальных средств русского и казахского языков, включенных в словарь невербальных средств, выявлено, что не существует «международного» языка жестов, невербальный язык всегда национален как вербальная речь. В статье описан целый ряд невербальных компонентов, которые присущи только казахскому языку. Результаты проведенного анализа невербальных средств показали, что в отношении жестов-табу не существуют альтернативные варианты замены.

Ключевые слова: невербальная модель, лакунизированный компонент, жесты-реалии, жесты-табу, национальная культура, словарь невербальных средств, менталитет.

Berdalyeva R.Sh.,

PhD, A/Professor, H.A. Yasau International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan, e-mail: ramilyasha@mail.ru

Features of non-verbal communication models of the Kazakh people

The article examines the components of the non-verbal communication model of the Kazakh people. The author established a non-verbal model of the Kazakh language, the main feature of which is the presence of a lacunized component that contains etiquette norms of behavior, taboo gestures, and gestures-realities that take place only in the Kazakh language culture. Based on the analysis of non-verbal means of Russian and Kazakh languages included in dictionaries of non-verbal means, it is revealed that there is no «international» sign language, it is always national as verbal speech. The article describes a number of non-verbal components that are inherent only in the Kazakh language, which do not exist in Russian at all. The results of the analysis of non-verbal means showed that there are no alternative replacements for taboo gestures.

Key words: non-verbal model, lacunized component, gestures-realities, gestures-taboo, national culture, dictionary of non-verbal means, mentality.

Бердалиева Р.Ш.,

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Түркістан қ., Қазақстан, e-mail: ramilyasha@mail.ru

Қазақ халқының бейвербалды тілдесім моделінің ерекшеліктері

Мақалада қазақ халқының бейвербалды тілдесім моделінің компоненттері қарастырылады. Мақала авторы қазақ халқының бейвербалды тілдесім моделін жасақтап, оның басты ерекшелігі ретінде лакунды компонентін анықтады. Бұл лакунды компоненттің құрамына тек қана қазақ халқына тән мінез-құлықтың этикетті нормалары, тыйым салынған ым-ишараттар, нақты ым-ишараттар жатқызылды. Қазақ және орыс тілінің бейвербалды амалдар сөздіктеріне енген ым-ишараттарды зерттеу нәтижесінде «халықаралық» бейвербалды амалдар тілі болуы мүмкін емес,

бұл амалдар әрдайым ұлттық ерекшеліктерімен танылады. Мақалада тек қазақ тіліне тән бірнеше бейвербалды амалдар қарастырылған. Тыйым салынған ым-ишараттарды зерттеу барысында олардың балама алмасу нұсқаларының жоқтығы анықталды.

Түйін сөздер: бейвербалды моделі, лакунданған компонент, реалды ым-ишарат, ым-табу, ұлттық мәдениет, бейвербалды құралдар сөздігі, менталитет.

Введение

В настоящее время невербальная сторона общения стала предметом изучения как традиционных, так и развивающихся направлений лингвистики, как семиотика, социолингвистика, психолингвистика, сопоставительное языковедение, этнолингвистика и др. (Ч. Пирс, Ч. Моррис, У. Вайнрайх, Л.С. Выготский, Л.В. Щерба, А.А. Леонтьев, И.Н. Горелов, Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, А. Вежбицкая и др.).

В процессе контактирования представителей различных культур в сфере общественной жизни интерес к изучению национально-культурной специфики межкультурной коммуникации заметно возрос (Э. Холл, Л. Самовар, Р. Портер, Ф. Боас, С.Г. Тер-Минасова, Е.Ф. Тарасов, Т.Е. Железанова и др.). Специфические черты в общении проявляются не только на вербальном, но находят отражение и на невербальном уровне. Различные народы по-разному используют невербальные средства как знаковые элементы. Значения этих невербальных средств бывают обусловлены определенной средой, соответственно представители разных народов отличаются друг от друга картиной мимического поведения и характером жестов (А. Пиз, Дж. Трейгер, В.А. Лабунская, И.Н. Горелов, Г.Е. Крейдлин, Л.А. Капанадзе, А.А. Акишина и др.).

Несмотря на то, что жестовые и мимические знаки могут иметь универсальный характер, очень часто их значения могут не совпадать у разных народов, что позволяет говорить об их национальном характере и связаны с этнической, географической, социально-культурной средой. В этом плане в настоящее время особый интерес представляет изучение невербальных компонентов коммуникации казахского и русского языков.

Таким образом, актуальность данного исследования обуславливается, во-первых, отсутствием теоретических исследований национально-культурной специфики невербальных средств общения казахского языка; во-вторых, возрастанием роли межкультурной коммуникации ввиду расширения границ международного сотрудничества; в-третьих, формированием

новых требований к качеству межкультурной коммуникации, направленной на достижение взаимопонимания, основным компонентом которой являются невербальные средства общения. Для автора исследование данных вопросов в комплексе представляет научный интерес, так как такой подход к интерпретации вербальных и невербальных средств общения подсказан самой социальной необходимостью изучения специфики культуры общения и поведения, характерного для многонационального государства Казахстан.

Эксперимент

Невербальное поведение казахского народа имеет свои уникальные особенности, в которых отражается специфика национального характера, национального сознания, менталитета, культуры и быта. Все это в целом способствует изучению невербальных компонентов общения в сопоставительном аспекте.

Межкультурная коммуникация описывается автором как процесс взаимодействия различных культур, а значит и языков, как части культуры любого народа, что позволяет включать в ее состав наряду с вербальными средствами и невербальные средства общения. По этому поводу П.А. Самовар отметил: «Только в процессе коммуникативного акта с представителями иной культуры осознаешь, что его движения – это не что иное, как проявление его культуры» [2, 45].

Несмотря на имеющиеся в науке различные толкования терминов «коммуникация» и «общение», для автора эти понятия обозначают двусторонний процесс взаимодействия вербальных и невербальных средств. Общение на каком-либо языке предполагает обязательное обращение к культуре носителя этого языка. В свою очередь культура сама реализуется в общении, результатом которого является достижение взаимопонимания. Таким образом, культура не только влияет на общение (коммуникацию), но и сама подвергается ее влиянию. Поэтому многие исследователи, подчеркивая их важность, нередко приравнивают культуру к общению (коммуникации). Э. Холл утверждает, что «культура – это

коммуникация, а коммуникация – это культура» [1, 32].

Изучению жестов посвящены научные исследования таких ученых как А.В. Филиппов, А.И. Галичев, Л.А. Капанадзе, Е.В. Красильникова, Л. Кулиш, К. Пшенко, Н. Смирнова, С. Гочева и Г. Гочев, Т.М. Николаева и др. При классификации жестов ученые опирались на следующие основания: 1) физическая природа; 2) план выражения, содержания и употребления; 3) участие жеста в формировании содержания высказывания и т.д. При изучении природы жестов и жестовых образований автор предлагает рассматривать их с точки зрения употребления в речи. Основанием для таких классификаций стала сфера применения жестов, количество употребляющих их членов языковых сообществ, использование выразительного движения в различных ситуациях. В связи с этим наибольший интерес представляет систематизация кинетических знаков, имеющих национально-культурную характеристику (В.В. Андриянов, С.П. Гочева и Г.Н. Гочев). Анализируя различные классификации кинетических знаков, имеющих национальную специфику автором было предложено деление выразительных движений на: 1) жесты-реалии, специфические жестовые образования, которые используются только в одной культуре и не имеют в другой соответствий ни в плане содержания, ни в плане выражения; 2) эквивалентные жесты: кинетические единицы, одинаковые по значению, но не совпадающие в плане выражения. Характер несовпадения определяет, относятся они к жестам, имеющим абсолютно различный план выражения, или входят в группу вариативных жестов, отличающихся только манерой исполнения; 3) ареальные жесты: абсолютно идентичные в сопоставляемых культурах, как в плане выражения, так и в плане содержания.

Автором также делается акцент на коммуникативной функции мимики как особого класса выразительных движений. В отличие от жестов, значения мимических выражений связаны с внутренним эмоциональным состоянием человека. П. Экман считает, что лицевые выражения представляют собой биологически врожденные двигательные акты, а потому являются надежными показателями конкретных эмоций, проявлением внутреннего мира человека, показателем принадлежности к какой-либо культуре. В культурном плане выражение эмоций определяется выработанными правилами поведения в определенном сообществе. Например, в казахской

культуре прослеживается культурно выработанное обществом сдерживание своих эмоций: *қатты күлме, егіліп жылама, үлкендердің алдында мінез көрсетпе* и др.

К акустическим средствам невербальной коммуникации автор кроме голоса, относит интонацию и молчание как наиболее значимые средства в передаче информации и как показатели культуры. О важности акустических средств в коммуникативном процессе свидетельствует тот факт, что наука паралингвистика с самого начала выбрала предметом своего изучения «свойства звуковой фонации...» [3, 73], чем объясняется первостепенная роль звуковой стороны речи в передаче коммуникативной информации (темп речи, громкость, интонация, смех, плач, кашель и др.).

При описательно-функциональной характеристике понятия голос автор опирается на идею множественности значений данного слова, представленной в исследованиях Г.Е. Крейдлина (128 прилагательных, 23 наречий, 53 глагола) [4]. Голосовые характеристики не только социальные, но и национальные. Звуковое оформление речи каждого народа имеет свои специфические особенности, которые и позволяют различать национальность говорящего. Голос тесно взаимосвязан с понятием этикет. Следует отметить громкость голоса как проявление культуры: на громкость голоса, кроме географического местожительства, влияют и условия жизни народа. В общении людей также большое значение имеет и тон речи (интонация), которая по утверждению М.М. Рыбакова может нести до 40% информации. В этой связи нужно отметить труды казахских (К. Жубанов, А. Байтурсинов и др.) и российских ученых (В.А. Лабунская, И.А. Стернин, Тарасов и др.) в области изучения интонации, в которых подводится к общему выводу о том, что каждый человек сначала реагирует на интонацию и, лишь потом усваивает смысл сказанного.

Автор в ряду акустических средств особое место отводит акту молчания (Г. Почепцов, В. Богданов, С. Крестинский, Г.И. Берестнев, Н.Д. Арутюнова, Т. Брюно, Дж. Йенсена, А. Стредье, К. Циммерманна и др.). Молчание выполняет информативную функцию, оно полифункционально и многозначно. Особое внимание необходимо уделить коммуникативной значимости молчания, которая предполагает наличие следующих обязательных условий: 1) осознанное и намеренное использование молчания со стороны отправителя; 2) осведом-

ленность получателя о намеренном характере молчания; 3) обладание отправителем и получателем общим знанием относительно значения молчания [5, 37].

Тактильные средства коммуникации также составляют особую группу невербальных средств. Как известно, люди прикасаются друг к другу по разным причинам, разными способами и в разных местах. В одних культурах прикосновения очень распространены, а в других они совсем отсутствуют, в связи с чем, выделяют контактные и дистантные культуры. Автором выявлено, что казахская культура относится к контактному, так как существует большое количество тактильных жестов казахского народа: *шашын сипау, түртіп қалу, бетінен сую, басынан сипау, қолын ұстау* и др.

Изучение проксемических (пространственных) средств коммуникации в контексте культурных различий коммуникантов, проблема пространственной организации общения были предметом изучения многих зарубежных (Э. Холл, Р. Шатер) и российских (Г.Е. Крейдлин, Г.В. Колшанский) ученых. Исследования в области проксемики в основном касаются изучения влияния территорий, расстояний и дистанций между людьми на характер межличностного общения. Обобщая результаты исследований в данной области невербальной коммуникации автор считает, что любая деятельность человека немислима без пространственной ее организации.

Культура невербального общения требует изучения этикетных норм и табуирования невербального поведения. Установлена тесная взаимосвязь невербальных средств с национальной культурой, в частности со специфическими чертами казахского миропонимания, отраженные в формулах этикета. Так, например, жесты *тізе бұғу, іліп сәлем беру, қамшы тастау, белді таяну, шашын жұлу, бетін шымшу* являются национальными жестами казахского народа.

Специфика взаимодействия двух систем – этикета, как системы коммуникативных запретов и системы жестового поведения – была точно подмечена Т.М. Николаевой, которая подчеркивает, что этикет, накладываясь определенным образом на речь, «членит совокупность неречевых элементов по новому основанию – допустимости /недопустимости употребления» [6, 78].

В результате накладываемых ограничений автором выделены жесты предписанные этикетом, т.е. допустимые и этикетно-недопустимые, т.е. жесты-табу.

Результаты и обсуждение

На сегодняшний день в казахстанской науке существуют различные классификации жестов-табу (А. Маргулан, А. Кайдаров, Х. Аргынбаев, А. Ахметов, С.Б. Бейсембаева, Ж. Нурсултанкызы и др.). А. Сейдимбек делит этнокультурные запреты казахского народа на три группы: 1) запреты, касающиеся отдельного человека; 2) запреты, касающиеся общества; 3) запреты, касающиеся окружающего мира, природы. Аналогичное разделение жестов-табу мы находим в работах других исследователей, которые к жестам первого типа относят *тісіңді қайрама, аузыңды керме, басыңды шайқама*, второго типа: *үлкен кісінің алдынан өтпе, қонағыңа ашуланба, молага қарай жүгірме*, а к третьему типу относятся такие, как *жұлдызды санама, айды қолыңмен көрсетпе*. Такое разделение является ярким свидетельством национальной культуры народа, где в центре внимания оказывается сам человек. К примеру жесты-табу *басыңды салбыратпа, бетіңді баспа, бүйіріңді таянба, бетіңді тырнама, жағыңды таянба, қолыңды айқастырма, қолыңды құсырып отырма, қолыңды төбеге қойма, қолыңды таянба, табаныңды тартпа, тізеңді қушақтама, таңдайыңды қақпа, шашыңды жұлма* прямо или косвенно относятся к человеку. Подобная тенденция прослеживается и в жестях-табу, указанных С.Б. Бейсембаевой: *адамға қарай керілмейді, біреуге қарап ерін шығармайды, үлкен адам алдында аяқты созып отырмайды, адамға қарап қолды шошайтпайды, саусақты, қолды орынсыз ауызға салмайды, үлкен кісінің жолын кесіп өтуге болмайды, тілді шығармайды*.

Интересны запреты, наложенные на некоторые акты поведения или непосредственно на тело или иные жесты, касающиеся религиозных традиций. Эти установки казахской культуры выработались в процессе исторического развития, зафиксировались в общественной жизни народа. В результате изучения жестов-табу религиозного характера автор делит запреты на: 1) запреты, налагаемые религиозными традициями; 2) табу в повседневном быту. К примеру, запреты: не пересекай дорогу старшим (*үлкен адамның жолын кеспе*); не распускай волосы (*шашыңды жайма*); не рви волосы на голове (*шашыңды жұлма*); не стой на пороге (*босағада тұрма*); не опирайся на палку (*таяққа сүйенбе*); не качай пустую колыбель (*бос бесікті тербетпе*); не ложись ногами, направленными в сторону Мекки (*Қыблага қарай аяғыңды берме*), не потягивайся у порога

(*босағада керілме*) носят религиозный характер. Религиозные традиции запрещали женщинам смотреть прямо в глаза мужчинам, распускать волосы, стоять на пороге, которые продиктованы религиозным мировоззрением казахского народа. Приведем пример толкования значения некоторых жестов-табу:

Беліңді таянба. Только женщине, оплакивающей умершего мужа, отца или брата дозволялось использовать этот жест. У казахов этим жестом никогда не пользовались мужчины, а у киргизов его не могли применять ни мужчины, ни женщины.

Төбеңе қолыңды қойма. Человек, который решил отречься от всего земного, от всех своих родных и близких, выходил в середину толпы, поднимал руки и ставил их на голову, тем самым старался сказать окружающим: «*Енді сендерді желкемнің шұқыры көрсін*», т.е. «пусть теперь вас видит только мой затылок».

Автор большое внимание уделяет также ряд запретов, касающихся жестового поведения в быту, которые ярко отражают склад жизни казаха-кочевника: нельзя зевать (*есінбе*); задирать ноги в юрте (*аяғыңды аспанға көтерме*); не следует подавать пиалу левой рукой (*шәйді сол қолыңмен берме*); смотреть в упор на собеседника (*адамға тесіліп қарама*); нельзя заходить в дом левой ногой (*сол аяғыңмен үйге кірме*), нельзя упираться руками о пол (*жерге таянба*); не следует поворачиваться спиной к собеседнику (*адамға арт қарама*); нельзя подтягиваться перед человеком (*адамның алдында керілме*); скрипеть зубами (*тісіңді қышырлатпа*); бить кнутом по голове коня (*қамшымен аттың басын ұрма*); пинать домашних животных (*малды теппе*).

Таким образом, обобщая результаты анализа невербальных средств общения, автор делает вывод о том, что особенности жестикюляции и мимических выражений казахского народа во-первых, связаны с традициями кочевого образа жизни, а, во-вторых, с обрядами шаманства и ислама.

С древнейших времен у казахского народа особое значение придавалось движениям головы, как наиболее важной части тела: казахские жесты «*бас изеу, бас шұлғау, бас шайқау, бас көтеру, басын салбырату*» имеют аналогии в жестовой культуре многих народов, например русские «*кивать головой, покачивать головой из стороны в сторону, поднимать голову вверх, опустить голову*». «Как память о покойном все эти дни не разбиралась траурная юрта. Там со-

хранялась вся прежняя обстановка. И всякий, кто приезжал почтить память Болен, слезал с коня и *склонял голову* перед опустевшим жилищем некогда властительного степного султана» (А. Шарипов. Дочь степей. с. 41).

Несомненно роль и мимических выражений в передаче не только эмоциональной информации, но и характера отношения собеседников друг другу: «Жена соседа *выпятила мне нижнюю губу*, насмехалась! Вон опять у наших ворот вывалила золу, – сказав это, жена Олжабая, залакала» (А. Шарипов. Дочь степей. с. 46).

О роли проксемических средств в выражении национальных традиций казахского народа ярко свидетельствуют следующие эпизоды: «Уния в растерянности остановилась на пороге. Айман сразу заметила, что ее молоденькая свояченица чем-то взволнована. Она увела Унию на *женскую половину дома*». (А. Шарипов. Дочь степей. с.66).

В казахской юрте самым почетным местом был «*торь (төр)*»: «Испуганная Куникей встретила важных гостей у самого порога и от волнения не могла вымолвить ни слова. Она лишь *кланялась и показывала, чтобы гости проходили на торь*» (А. Шарипов. Дочь степей. с. 142).

Поклоны часто использовались в культуре казахского народа как средство выражения уважения старших и почитания высокопоставленных представителей власти: Бесперывно *кланяясь*, Куникей что-то бормотала. Она стояла перед важными гостями, словно служанка, ожидавшая строгого выговора» (А. Шарипов. Дочь степей. с. 143).

Тактильные средства, включающие в себя самые разнообразные по форме и содержанию невербальные движения, также являются частью культуры казахского народа: «Абай *распростер широко объятия, принял Абиша к груди*. Отец и сын не промолвили ни слова» (М. Ауэзов. Путь Абая).

Акустические невербальные средства, как голос, интонация и молчание, тесно взаимодействуя с другими средствами общения, передают различную информацию о характере взаимоотношений собеседников. Примером могут служить следующие отрывки из произведений: «Расположившись на коврах, Болен и его гости *погрузились в молчание*» (А. Шарипов. Дочь степей. с. 15).

«В ответ толстяк испустил жалобный, многострадальный вздох. Но в душе был рад, что брат раскричался на него. *Хуже было бы, ели бы он молчал*» (А. Шарипов. Дочь степей. с.90).

«Езжай», – говорю сыну, а *голос какой-то чужой, ржавым железом проскрежетал*. Знаю, что поедет сын, не захочет опозорить отца перед другими людьми (Жаксылыков. Белый архар. с. 77).

С целью выявления сходств и различий в употреблении невербальных сигналов тела в казахской и русской языковой общности автором рассмотрены 125 жестовых знаков, включенных в «Толковый словарь мимики и жестов в казахском языке» (Б.К. Момынова, С.Б. Бейсембаева) и «Жесты и мимика в русской речи» (А.А. Акишина). Основопологающим принципом анализа стала классификация невербальных средств по системе В.В. Андриянова. Невербальные средства казахской и русской коммуникативных систем условно были разделены на 3 группы: 1) ареальные жесты; 2) эквивалентные жесты; 3) жесты-реалии. Первую группу автор включил жесты, совпадающие в исполнении, в сфере употребления и в способе передачи их смысла. В нее вошла значительная часть общеупотребительных жестов приветствия, прощания, знакомства, утвердительные и отрицательные покачивания головой, указательные жесты, приглашающие жесты, изобразительные жесты. Например, жесты приветствия: *басын изеу/ кивать головой; қолын көтеру/ поднять руку; бас ию/ склонить голову*; жесты прощания: *қол бұлғау/ помахать рукой; қол көтеру/ поднять руку*; жесты отрицания: *басын шайқау/ качать голову из стороны в сторону; қолын шайқау/ махать рукой из стороны в сторону*; жесты знакомства: *қол алысу/ пожать руку; қолын беру/ подать руку; басын изеу / кивать головой*; указательные жесты: *қолымен көрсету/ указать рукой; қас қабағымен нұсқау/ поднять брови; басымен нұсқау / показать головой; көзімен көрсету/ указать глазами*.

Ареальные жесты заняли в общей картине словаря невербальных средств казахского народа около 50% всех описанных кинетических средств.

Ко второй группе отнесены жесты, совпадающие по смыслу и сфере употребления, но различные в исполнении. Эквивалентные жесты заняли около 15% кинетических средств, входящих в «Толковый словарь мимики и жестов в казахском языке» (Б.К. Момынова, С.Б. Бейсембаева). В качестве примера приведем некоторые из них: *ұртын томпайту* – жест, обозначающий «хорошо» (каз.яз.) /*поднять большой палец* – одобрение, похвала, положительная оценка кого или чего либо (рус.яз.); *ернін тістеу*. Используется как знак «замолчи». (каз.яз.)/ *приложить*

палец к губам. Призыв к молчанию, тишине. (рус. яз.).

Наибольший интерес представила третья группа реальных жестов, присущих только одному культурно-языковому сообществу. Среди рассмотренных невербальных средств автор выявил жесты, отсутствующие в коммуникативном поведении русского народа и присущие только казахской языковой культуре. Именно эта группа жестов наиболее ярко свидетельствует о национальном характере жестовой коммуникации казахского народа. Группа жестов – реалий заняла около 35% из общего числа описанных в словаре жестов и других невербальных средств общения.

Қос қолды кеудеге қою – приложить обе руки к груди. «О, наш жырау!... Воин *склонил голову* перед певцом» (И. Есенберлин. Кочевники). Здесь наблюдается неточный перевод жеста «қос қолын кеудесіне қойып».

Қолды кеудеге апарып, бас ию – приложив руку к груди, склонить голову. «Здравствуйте, почтенные господа генералы, – сказала молодая женщина в саукеле, с длинными прекрасными волосами. Девушка, стоявшая рядом не знала по-русски, поэтому по древнему обычаю приветствуя генералов, *склонила голову, приложив обе руки к груди*» (И. Есенберлин. Кочевники).

Данный жест приветствия имеет яркую национальную окраску: так приветствовали в древности и мужчины и женщины, выражая тем самым глубокое уважение и почтение к старшим или людям из высокого социального слоя общества.

Қол құсырып, иілу – наклониться всем корпусом вперед, приложить, скрестив обе руки к груди. Жест приветствия. «Хан Белой Орды Джаныбек, перед которым трепетали враги, подошел к холму и, как сын перед мудрым престарелым отцом, *склонился в глубоком земном поклоне*» (И. Есенберлин. Кочевники).

Тізерлеп, қол құсырып, тағзым ету – опуститься на одно колено, приложив руки к груди. Жест приветствия. «*Встав на колено, прижав руки к груди*, поздоровался (визирь)» (З. Шашкин. Ұядан ұшқандар).

Тізе бұғу – преклонить колено. Опустить на одно колено. Жест приветствия. «Подошли трое: Аман, Сырым, Торгын. Торгын поздоровалась, *преклонив колено*» (Г. Мусирепов.).

Қол жаю – держать руки на уровне груди, раскрыв ладони вверх. Жест, используемый при чтении молитвы. Жест национальный, связанный с традициями ислама. Данная этнокинема встречается среди религиозных людей,

ее довольно широкое функционирование наблюдается в самых разнообразных ситуациях. «Мулла положил серебряный рубль в карман, раскрыл ладони, прочитал про себя молитву, затем провел ладонями по лицу». (С. Муканов. Школа жизни).

Комплексный анализ невербальных средств общения позволил автору установить специфику невербальных средств. Невербальные средства выполняют те же функции, что и язык. Основными функциями невербальных средств являются снабжение информацией, информация о внутреннем состоянии людей, регулировка межличностных отношений посредством голоса, жеста, мимики, молчания, выражение симпатии, экспрессивная функция, функция социального контроля, которая наиболее четко прослеживается при прямой коммуникации и указывает на социальный статус общающихся. Невербальные средства обладают свойством полифункциональности, способностью выполнять одновременно различные функции в одной и той же ситуации, а также имеют подсознательный и спонтанный характер. Все имеющиеся функции невербальных средств можно свести к двум основным: восприятию и воздействию.

Заключение

В ходе анализа невербальных средств казахской и русской языковых культур автор впервые обобщил сведения о том, что: 1) в казахском языке жесты-реалии занимают большое место, среди рассмотренных 125 жестов, включенных в словарь Б. Момыновой и С. Бейсембаевой, 40 знаков явились чисто национальными, что еще раз подтверждает ментальный характер произвольных кинетических движений человека; 2) остальные знаки жестов эквивалентны, они существуют и в казахской и в русской культуре, однако выражаются по-разному. Следует отметить, что в описании и употреблении этих жестов нет резких разграничений, в зависимости от ситуации могут иметь различные варианты исполнения и употребления; 3) в большинстве

случаев жесты приветствия, прощания, выражения согласия и несогласия идентичны в обеих культурах.

На основе проведенного анализа невербальных средств автор впервые установил невербальную модель общения казахского народа, которая включила в себя кроме обязательных компонентов, как межкультурная коммуникация (культура и общение); каналы невербального общения: визуальный (жесты, мимика, телодвижения), акустический (голос, интонация, молчание), тактильный (прикосновения), проксемический (пространство, дистанция) и их функции; особенности отражения ментальной картины; взаимодействие вербальных и невербальных средств коммуникации, так и лакунизированный компонент (этнокультурный информационный канал: знание, этикет, табу).

Автором определено, что культура невербальной коммуникации в первую очередь содержит в себе этикетные нормы поведения человека. В связи с этим изучение этикетных норм поведения, в том числе и невербального, позволяет понять сущность культуры поведения вообще. Этикетной нормой невербального поведения является знание налагаемых культурой запретов на использование того или иного жеста, т.е. жестов-табу. Национальная специфика ярче выражена в ритуальных жестах-табу, которые имеют смысл только лишь в данной культуре. Что касается системы жестов в казахском языке, то она социально обусловлена и присуща лишь данному языковому сообществу, т.е. язык жестов дается как кинесика людей конкретной нации. Автор выявил, что не существует «международного» языка жестов, он всегда национален как вербальная речь. Так, например, целый ряд невербальных компонентов, присущих казахскому языку либо вообще не существует в русском языке, либо имеют в нем другое значение. В отношении жестов-табу не существуют альтернативных вариантов замены. Таким образом, использование невербальных компонентов коммуникации в казахском языке тесно связано с этикетной нормой казахской национальной культуры.

Литература

- 1 Самовар П.А. Невербальная интеракция. Инокультурная коммуникация. – Бельмонт, 1985.
- 2 Hall E. T. Cultural Misunderstandings: The French, Germans, and Americans. – N.Y.: Anchor, 1984.
- 3 Галичев А.И. Кинесический и проксемический компоненты речевого общения // Дисс. канд. ... фил. наук. – М., 1987. – 189 с.
- 4 Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 584 с.

- 5 Колесов В.В. Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник СПбГУ, Серия 2, История, языкознание, литературоведение. – 1992. – №3. – С. 30-40.
- 6 Туманова А.Б. Языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва // Дис... докт. филол. наук. – Алматы, 2008. – 248 с.
- 7 Капанадзе Л.А., Красильникова Е.В. Роль жеста в разговорной речи // См. прилож. в кн.: Русская разговорная речь. – М.: Наука, 1973. – 257 с.
- 8 Воробьева Е.И. Содержание и структура понятия «лингвострановедческая компетенция учителя иностранного языка». – Л., 1999. – 65 с.

References

- 1 Samovar P.A. Neverbal'naya interaktsiya. Inokul'turnaya kommunikatsiya. [Non-verbal interaction. Inocultural communication.] Bel'mont, 1985.
- 2 Hall E.T. Cultural Misunderstandings: The French, Germans, and Americans. N.Y.:Anchor, 1984.
- 3 Galichev A.I. Kinesicheskiy i proksemicheskiy komponenty rechevogo obshcheniya. [Kinesic and proximal components of verbal communication.] Diss. kand... fil. nauk. M., 1987. 189 p.
- 4 Kreydlin G.Ye. Neverbal'naya semiotika: YAzyk tela i yestestvennyy yazyk. [Nonverbal semiotics: Body language and natural language.] M.: Novoye literaturnoye obozreniye, 2004. 584 p.
- 5 Kolesov V.V. Kontsept kul'tury: obraz-ponyatiye-simvol. [The concept of culture: image-concept-symbol.] Vestnik SPbGU, Seriya 2, Istoriya, yazykoznanie, literaturovedeniye. 1992. №3. P. 30-40.
- 6 Tumanova A.B. YAzykovaya kartina mira v khudozhestvennom diskurse pisatelya-bilingva. [The language picture of the world in the artistic discourse of the writer-bilingual.] Dis... dokt. filol. nauk, Almaty, 2008. 248 p.
- 7 Kapanadze L.A., Krasil'nikova Ye.V. Rol' zhesta v razgovornoy rechi. [The role of gesture in speaking.] Sm. prilozh. v kn.: Russkaya razgovornaya rech'. M.: Nauka, 1973. 257 p.
- 8 Vorobyeva Ye.I. Soderzhaniye i struktura ponyatiya «lingvostranovedcheskaya kompetentsiya uchitelya inostrannogo yazyka». [Content and structure of the concept of «linguistic and cultural competence of a foreign language teacher».] L., 1999. 65 p.

Иманқұлова С.М., Аширова А.Т.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценттері, ф. ф. к.,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: isalta_69@mail.ru

ТІЛДІ ЗЕРТТЕУДЕГІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БАҒЫТТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақала авторлары тілдің табиғатын зерттеуге арналған лингвистикалық бағыттар мен олардың ерекшеліктеріне тоқталады. Бұл мәселені зерттеу туралы пікірлерімен бөліседі.

Лингвистер әрбір адамның басында өз ана тілінің грамматикасы – дұрыс сөйлеуге көмектесетін механизм бар деп түсіндіреді. Әр адамның ана тілінде еркін сөйлегенімен, оны қалай құрғанын түсіндіре алмайтындығы айтылады. Демек, адам жадысында жасырын ұлттық код бар екенін, оны өзі де аңғармайтыны сөз етіледі.

Тілдің осындай жан-жақты қырларын ашу үшін лингвистикадағы бірнеше: құрылымдық, функционалдық, генеративтік, когнитивтік бағыттарға тоқталады. Олардың негізгі зерттеу нысандарын, қызметтерін, ерекшеліктері мен кемшіліктерін саралап шығады. Сол саланы зерттеген ғалымдардың еңбегін талдап, қорытынды шығарады.

Түйін сөздер: лингвистикалық бағыттар, тілдің табиғаты, құрылымдық лингвистика, функционалдық лингвистика, генеративтік лингвистика, когнитивтік лингвистика.

Imankulova S.M.¹, Ashirova A.T.²,

¹PhD, A/Professor, ²PhD, A/Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: isalta_69@mail.ru

Features of linguistic directions are in the study of language

The authors of the article speak about linguistic directions and their peculiarities in studying the nature of language. They share their views about the prospects for researching this problem, if we consider closely related to humans life can be more productive.

Linguists explain that in conscious of each person there is a grammar of his native language – mechanism that helps to speak correctly. They not explain how they made it up. This means that in human memory there is a hidden national code that the speaker doesnt even notice.

To uncover different aspects of studying language, author stops at several language concepts: structural, functional, generative and cognitive. The authors analyze the main research objects, services, functions and shortcomings also the work of scientists who have studied in this area, and make conclusions.

Key words: linguistic directions, the nature of language, structural linguistics, functional linguistics, generative linguistics, cognitive linguistics.

Иманқұлова С.М., Аширова А.Т.,

к. ф. н. доценты Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: isalta_69@mail.ru

Особенности лингвистических направлений в изучении языка

Авторы статьи говорят о лингвистических направлениях и их особенностях в изучении природы языка. Они выражают свое мнение по этой проблеме.

Лингвисты объясняют, что в сознании каждого человека существует грамматика своего родного языка – механизм, который помогает говорить правильно. Хотя все свободно говорят на своем родном языке, они не могут объяснить, как они его воспроизводят. Это означает, что в человеческой памяти есть скрытый национальный код, которого говорящий сам не замечает.

Чтобы раскрыть различные аспекты изучения языка, авторы останавливаются на нескольких языковых понятиях: структурном, функциональном, генеративном и когнитивном. Авторы анализируют основные исследовательские объекты, функции, особенности и недостатки, а также работу ученых, изучавших эту область, и делают выводы.

Ключевые слова: лингвистические направления, природа языка, структурная лингвистика, функциональная лингвистика, генеративная лингвистика, когнитивная лингвистика.

Кіріспе

XXI ғасыр лингвистика ғылымының өркендейтін, дамитын ғасыры болмақ. Себебі тіл – адамның қарым-қатынасында ең үлкен мәнге ие, мәдениеті мен тарихына, салт-дәстүріне тың жол салатын алтын көпір, адам санасы мен парасатын, психикасын зерттеуге қолданылатын кілт болмақ. Тілдің табиғатын зерттеу адамзатқа үлкен пайда әкелмек.

Қазіргі лингвистикада адамзат тілінің табиғатын зерттеу өте өзекті мәселе. Тіл қашан пайда болды? Адам тілді қалай қолданады? Табиғи тілде сөйлеуші сияқты меңгеру үшін нені білу керек? Тілді оңай меңгеру үшін грамматика мен сөздіктерді қалай құрастыру керек? – деген сұрақтардың маңыздылығы күн санап артуда. Тілдің пайда болғаны туралы анық тұжырым, нақты жауап табылған жоқ. Бұл – тілдің күрделі құбылыс екенін танытады.

Әлемде 7 мыңға жуық тіл бар. Оның 3 мыңдай тілінде 1%-ға жетпейтін адамдар сөйлейді. Қазіргі таңдағы өлі тілдердің орташа жылдамдығы – 2 аптада бір тіл өледі. XXII ғасырдың басында өмір сүріп жатқан тілдердің жартысы жойылады екен. Тілді сақтау үшін 100 мыңға жуық сөйлеушісі болу керек екенін лингвистер жазып та, айтып та келеді [1]. Ал біздің қазақ тілімізге әзірге қауіп-қатер төніп тұрған жоқ деп есептесек те, әлем жылдам дамып жатқан заманда болашағымызға күмәнмен қарауымызға тура келеді. Оған түрлі себептер де жеткілікті. Ең негізгісі – 18 млн халықтың 9 миллионы тілді жетік меңгерді ме екен деген сауал.

Лингвистер әрбір адамның басында өз ана тілінің грамматикасы – дұрыс сөйлеуге көмектесетін механизм бар деп түсіндіреді. Әрине, әр тілдің өзіне тән грамматикасы болады, сондықтан бізге шетел тілін үйрену қиындық тудырады: көптеген сөздер мен оның тілдік заңдылықтарын есте сақтау керек, олардың сөз тіркесімділігі мен сөйлем құраудағы ережелерін жаттау керек. Ал ол заңдылықтар біздің өз ана тілімізде білетін ережемен сәйкес келе бермейді және т.с.с. Өз ана тілімізде біз еркін сөйлеп кете бергенімізбен, оны қалай құрағанымызды

түсіндіре алмаймыз. Яғни, біздің жадымызға салынған код бар, автоматты түрде біз сол жасырын кодты пайдаланамыз. Лингвистің мақсаты – осы тереңде жатқан грамматиканы жарыққа шығарып, құпияны жария ету. Бұл оңай жұмыс емес, сондықтан да лингвистиканың көптеген сұрақтарға жауап таба алмай жатқанын осымен байланысты қарастыруға болады.

Ғылыми тәжірибе

Лингвистер тілдің жан-жақты қырларын ашу үшін түрлі амал-тәсілдерді қолданып келеді. Соның ішіндегі бірнеше тілдік бағытқа тоқталайық.

Дәстүрлі лингвистика. XX ғасырдың бірінші жартысында пайда болып, тілді құрылымдық жүйе (автономды) ретінде қарастырды. Бұл бағыттың негізін салушылар швейцар зерттеушісі Фердинанд де Соссюрдің «Жалпы лингвистика курсы» (1916) идеясын негізге алды. Негізгі құрылымдық бағыттары: 1) Прага лингвистикалық мектебі, 2) американдық структурализм, 3) Копенгаген мектебі, 4) Лондон лингвистикалық мектебі болып табылады [2]. Бұл бағыт дәстүрлі құрылымдық жүйені, яғни тілді атқаратын қызметіне қарай нақты және объективті тәсілдермен сипаттау, математикалық модельдермен, терминологиялық қатандықпен жүйелеуге мән берді.

Тілді зерттеудегі дәстүрлі классикалық немесе құрылымдық грамматикада тілдің танымдық және болмыстық қызметінің мәні ескерілмеді. Тілге ықпал ететін факторлар назарға алынбады. Сол себепті жұмсалымдылығы да толық ашылмады.

Қазақ тіл білімі де бұл бағыттан тысқары қала алмады, тілдің салаларын осы құрылымдық жүйе тұрғысынан зерттеу қолға алынды.

Тілді үйретуде де осы жүйе қатаң сақталды. Тіл білімінің салалары (фонетика, лексика, грамматика) қатаң жүйемен оқытылды. Салалық байланыстарға айтарлықтай көңіл бөлінбеді. Тілдік бірліктер бір-бірінен алшақ, жеке оқытылды. Тілге біртұтас жүйе ретінде қаралмады. Тілдің жұмсалымдылығы туралы

айтылғанымен, тілдік бірліктің өз құрамына енетін деңгейдің (фонетика, морфология, синтаксис және т.б.) шеңберіндегі жұмсалымы ғана сөз болды. Мысалы, деңгейлік грамматикада алдымен грамматикалық формалар анықталып алынды да, содан кейін оның мағынасы қарастырылды.

Дәстүрлі грамматикада сөйлем нақты сөйлеу қатынасы жағдайынан тыс қарастырылады. Сөйлесу орны, оның тыңдаушыға қабылдануы есепке алынбады. Бір тілдік бірліктің бір-ақ мағынасы қарастырылды да, басқа қырлары, сөйлеудегі жұмсалымдық мағыналары толық ашылмады.

Құрылымдық лингвистика 50-60 жылға дейін, қазақ тіл білімінде 80-жылдарға дейін өз қызметін ойдағыдай атқарды. Осы уақыт ішінде қазақ тіл білімінің құрылымдық жүйесі қалыптасты. Терминологиясы бірізденді. Алайда тілдің бір орында тұрмайтынын, даму барысында жан-жақты қырлары ашылатынын ескерсек, бұл теория да өз міндетін атқарып (түгесілетін уақыты жетіп), өз орнын жұмсалымдық (функционалдық) лингвистика мен генеративтік лингвистикаға босатты.

Жұмсалымдық (функционалдылық) лингвистика құрылымдық лингвистикадан туындап, құрылымдық әдістердің шектеу шеңберінен шығып, тілдің табиғатына деген көзқарасты жеңілдетті. Функционализмнің негізгі идеясы – тіл белгілі бір міндеттерді шешу үшін адам пайдаланатын құрал ретінде танылды. Тіл автономды құбылыс еместігі, оны адам ойлауының жалпы қасиеттерімен (мысалы, адамның когнитивті жүйесі) және адам қарым-қатынасының ерекшеліктерімен байланысты қарастырды. Тілдік формаларды түсіндіру үшін тілдік емес құбылыстар алынды. Бұл бағыт тілдің семантикасын зерттеуде (мысалы, сөздің мағынасы, құрылымдары, грамматикалық категориялары), тілдік жүйенің тарихи өзгеруі мен тілдік вариативтілік (географиялық, әлеуметтік, дербестік және т.б.), сондай-ақ сипаттамалы лингвистиканың дамуы мен лингвистикалық типологияны зерттеуде (барлық адамзат тілдерінің ұқсастықтары мен ерекшеліктерін зерттеу) үлкен үлес қосты. Лингвистиканың бұл бағытында үлес қосушыларға: Эдвард Сепир, Роман Якобсон, Эмиль Бенвенист, Джозеф Гринберг, Джон Лайонз, Чарльз Филлмор, Игорь Мельчук, Талми Гивон, Джоан Байби, Анна Вежбицкая, Роберт Диксонды және т.б. жатқызуға болады. Орыс тіл білімінде жұмсалымдық бағыттың қалыптасуына академиялық және университеттік қолданбалы

зерттеулер негіз болады. Академиялық бағыттың бір тармағы – Г.А.Золотова, М.В. Всеволодова бастаған коммуникативтік синтаксис мәселелері. Ал университеттік бағыт орыс тілін үйрету курстары ізденістерінің нәтижесінде қалыптасты.

Ал қазақ тіл білімінде тілдің құрылымдық жүйесі негізінде функционалды грамматиканы әр түрлі аспектіде қарастыру А. Байтұрсынұлы, Т. Шонанов, Қ. Кемеңгерұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов еңбектерінде көрініс тапты. Кейін функционалды грамматиканың негізгі түсініктері Е.Н. Жанпейісовтің, З.К. Ахметжанова, С.Құнанбаеваның еңбектерінде берілді. Қ. Рысалды, Б. Қапалбеков, Б. Шалабай, Д. Әлкебаева, Т. Әбдіғалиева, Қ. Рысалды, О. Жұбаева, С. Сәдуақасұлы, А. Жаңабекова, М. Жолшаева т.б. еңбектерінде осы саланың негізгі ұғымдары мен категориялары туралы, функционалды-коммуникативтік табиғаты, жалпы функция атқаратын тілдік бірліктердің сөйлеу кезіндегі мағынасы мен қызметі толығырақ зерттелді.

«Қазақ тілінің функционалды грамматика мәселелерін жүйелеу үшін қазақ тілші ғалымдары бірнеше бағытта зерттеулер жүргізіп, ұлттық тілдің өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес функционалды-семантикалық өрістегі ұғымдар мен категориялардың мазмұн межесі мен тұрпат межесін, функционалды-семантикалық өрістерді құрайтын тілдік құралдардың ұлттық табиғатын, ерекшеліктерін анықтады» [3].

Қазіргі функционалды грамматиканың мақсаты тілді тар шеңберде шектемей, түрлі тілдік құралдар мен амал-тәсілдер арқылы анықтап, ұғымның мәні мен мазмұнын, сөйлеу кезінде жағдаяттармен байланысты қарастырып, олардың басқа да ұғымдық категориялардың аясында көрінетін мағыналық-мазмұндық сипатын ашу болып табылады. Сөйтіп тілдің тілдік құбылыстың табиғатын барынша терең, толық түсінуге жол ашады. «Жұмсалымды грамматика тіл жүйесін «мағынадан құралдық көрсеткішке» қарайғы принцип бойынша қарастырады. Тіл білімінде мұны ономазиологиялық (атаулық) бағыт деп атайды. Бұл бағыт Ю.С.Масловтың аспектологиялық зерттеулерінен бастау алып, оның шәкірті А.В.Бондарконың көп жылғы ізденістерінің нәтижесінде қазіргі тіл білімінде жұмсалымды грамматиканың жетекші мектептерінің біріне айналып отыр». [4, 10].

Бұл бағыт тілді оқытуда да, тиімді нәтиже бере бастады. Мысалы, жаңа бағыттағы қазақ тілі оқулықтарының авторы, профессор З.С. Күзекованың еңбектерінде «мағынадан-тұлға-функцияға» жүйесі арқылы тіл жүйесінің

концентрлік моделі құрылып, тілді түрлі аспектілері бойынша жан-жақты ашу өз жемісін бере бастады. Осы бағытпен бірнеше оқулықтар мен оқу құралдары жарық көрді.

Генеративтік лингвистика XX ғасырдың 50-60 жылдарында Ноам Хомскийдің идеясының ықпалымен пайда болған, тілді белгілі бір жасанды модельдер түрінде сипаттауға негізделген лингвистиканың жасанды бағыттарының бірі. Оның жасанды модельдерінің түрі тасымалданған немесе туындаушы грамматика болып табылады. Генеративтік лингвистикада «күзиреттілік» (competence) – тілдік білім мен «қолдану» (performance) – сөйлеу әрекетінде тілді қолдану нақты ажыратылады. Тасымалданған туындаушы грамматикада алдымен сөйлеушінің күзиреттілігі сипатталады. Бұл грамматиканың құрылымы 3 негізгі: синтаксистік, семантикалық және фонологиялық бөліктен тұрады да, синтаксис негізгі, қалған семантика мен фонология синтаксисті түсіндіруші қызмет атқарады.

Н. Хомскийдің «Лингвистикалық теорияның логикалық құрылымы» деген (1955 ж.) еңбегінде тілді формалды ережелер бойынша көптеген грамматикалық дұрыс құрылымдарды, олардың қызметі мен мәнін тудырушы автономды жүйе ретінде қарастырады. Өзінің тұжырымдамасын негіздеу үшін баланың қоршаған ортадағы өзіне қажетті ақпараттарды қабылдап, ешбір ынталандырусыз-ақ өз ана тілін толық және тез меңгеретінін дәлел ретінде келтіреді. Адамның тілдік қабілетінің негізінде туа бітті биологиялық шартты компонент жатқанын, ол адамзат ойлауының негізгі өлшемдерін, мысалы тілдік білімнің құрылымын анықтайтынын айтады. Ол ЭЕМ көмегімен тіл процестерін автоматтандыруды енгізуге себеп болды. Н. Хомскийдің теориясы қазіргі таңда алғашқы теориясымен сәйкес келе бермейді. 10 жыл сайын өз теориясын жаңартып, толықтырып отырады. Оның «Синтаксис теорияларының аспектілері» (1965) еңбегі шыққан соң, әр түрлі оппозициялық ағымдар туды, мысалы, туындаушы семантика, септік грамматикасы. 70-жылдарда Генеративтік лингвистиканың кейбір әлсіз жақтары ашылып, оның идеяларының ықпалы әлсіреді. Ғалымның жаңа нұсқаларында үстірт және астырт синтаксистік құрылым түсініктері жоққа шығарылды.

Когнитивтік лингвистика. XX ғасырдың 70-жылдары Еуропадан бастау алған, білім мен ойлаудың тіл арқылы танылуын қарастыратын лингвистикалық бағыт. Бұл бағыттың пайда болуы лингвистикалық зерттеулерді әдіснамалық

жағынан дамытты. Когнитивтік лингвистикада құрылым, адам санасындағы үдерістер: фрейм, когнитивті модель, менталды кеңістік тілді зерттеудің модельді құрылымдары ретінде алынды.

Көптеген лингвистердің зерттеулерінде когнитивтік лингвистика өздігінен пайда бола салған ғылыми бағыт емес, оның тамыры тереңде жатқаны айтылады. Ірі тіл ғалымдары В. фон Гумбольдт, А.А. Потебня, И.А. Бодуэн де Куртенэден бастап, ұлттық тіл білімі қалыптаса бастаған кезеңдегі зерттеуші ғалымдардың тұжырымдарында оның алғышарттары, іргелі ұғымдары кездеседі. Яғни, тіл теориясындағы жаңа бағыт емес, лингвистикалық зерттеудің жаңа ғылыми парадигмасы деген тұжырымды алға тартады. Осыған дейінгі лингвистикалық білімнің құрылымдық ғылыми парадигмасының мақсаты тілдік жүйе бірліктерін, олардың өзара қарым-қатынасы мен құрылымын толық сипаттау арқылы ашып көрсететін болса, когнитивтік лингвистика ең алдымен адамның қоршаған ортадағы ақпараттарды сақтау, өңдеу және жеткізу қызметін тіл мүмкіндігіне қарай бағыттайтын когнитологияның бір саласы ретінде танылады.

«Когнитивтік лингвистика сана, ойлау, білім және білімнің табиғаты мен мәнін, ақиқат дүниенің санада қабылдануының нәтижесін, адамдардың танымдық қызметін, белгілі бір білімнің адам санасында жинақталып, ой елегінен өтіп, байыпталып, ақпараттық жүйеге түскен білімін қалыптастырады» [5].

Адам қоғамның бір бөлшегі болып табылады. Қоғам үнемі өзгеріп, дамып отырады. Соған сай адамның қоршаған әлемі туралы түсінігі де өзгеріп, білімі кеңейіп отырады. Адамның әлемді түсінуі мен қабылдауы, норма туралы танымдық стереотиптері, рухани, адамгершілік құндылықтары мен оны бағалауы – тілге үлкен ықпалын тигізеді. Бұл ықпал тілдің құрылымы мен тілдік формалардың мазмұнында, тілдік қызметті жүзеге асыруда көрініс табады. Осы амалдарды зерттеу когнитивтік және тілдік құрылымдардың өзара қатынасы – когнитивтік тәсілге жатады. Бұл амалды жүзеге асыру дәстүрлі (семантикалық, құрылымдық және функционалдық) зерттеулерде де, жаңа теорияларда: тілдік категориялар мен концептуализация да, тілдік білімді таныстыруға мүмкіндік береді.

Қазақ тіл білімінде мұндай теорияның негізін қалаған тілші-ғалым А. Байтұрсынұлы деп танимыз. А. Байтұрсынұлының: «... Тілдің

міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау ... » [6, 343-б.] немесе «Сөзі жоғалған халықтың өзі де жоғалады» [6, 343-б.], «... әр жұрт баласын әуелінде өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды. Бізде өз тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі ана тілімізбен оқытып, содан соң басқаша оқытуға тиіспіз» [6, 333 б], – деген идеялары, тілді когнитивті тұрғыдан, яғни тіл мен ойдың арақатынасы тұрғысынан қарастырғанын көрсетеді. Ғалымның еңбектерінде тіл мен сана, тіл мен таным, ұғым, сөздің лексикалық және грамматикалық мағыналары, грамматикалық мағынаның сипаты туралы түсініктер кездеседі. Ғалымның ұстанымдарын кейінгі авторларының да (Қ. Кеменгерұлы, Қ. Жұбанов, Т. Шонанов т.с.с.) оқулықтарынан көреміз.

В.Ф. Гумбольдт, И. Гендер, Г. Пауль, Г. Штейнталь, А.А. Потебня, Э. Сепир, Б. Уорф зерттеулері мен орыс ғалымдары М. Минский, В.А. Маслова, Е.С. Кубрякова, Ю.Н. Караулов, И.В. Черемисина, т. б., қазақ тіл білімінде Ж.Манкеева, Г.Смағұлова, Қ. Жаманбаева, Б.Тілеубердиев, Э. Оразалиева, А.Б. Әмірбекова еңбектерінде тілді онтологиялық тұрғыдан зерттеп, тілді сол тілде сөйлеуші халықтың рухани дүниесімен бірлікте қарастырып, тілдің табиғатын жүйелі зерттеуге мән береді.

Нәтижелері мен талқылау

Сөйтіп XX ғасырда лингвистиканың түрлі мектептері қалыптасып үлгерді. Осы кезең ғылымда маңызды орын алды. Теориялық лингвистиканың шарықтау шегі құрылымдық лингвистикадан, Соссюрдің есімімен, сондай-ақ Блумфилд, Трубецкой, Якобсоннан бастау алып, қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы, Қ. Кеменгерұлы, Қ. Жұбанов және т.б. еңбектерінде көрініс тапты.

Грамматикалық бағыттың: дәстүрлі, құрылымдық және генеративтік деп аталатын түрлері өзара іштей бірнеше ғылыми мектептер мен әдістемелік бағыттарға бөлінеді. Тілді жұмсалымдық жағынан қарастыру барысында сөйлеу әрекеттері теориялық жағынан қалыптасуына негіз болды. Одан жұмсалымды (функционалды) стилистика, жұмсалымды грамматика, тілді үйрету кезінде жұмсалымдық әдіс сияқты бағыттар өрбіп шықты.

Дәстүрлі немесе құрылымдық бағыттың арқасында қазақ тіл білімі қалыптасып, грамматикасы бір жүйеге түсті; грамматикалық термин ұғымдарының мәні ашылды; зерттеуші ғалымдардың ұстанған бағыттары айқындалды.

Функционалды лингвистика бойынша бірнеше бағытта зерттеулер жүргізілді; тілдің өзіндік ерекшеліктері тұрғысынан функционалды-семантикалық өрістегі ұғымдар мен категориялардың мазмұн межесі мен тұрпат межесі анықталды; функционалды-семантикалық өрістерді құрайтын тілдік құралдардың ұлттық табиғаты, ерекшеліктері зерттелді.

Генеративтік лингвистиканың пайдалы жақтары да, қазіргі күн тұрғысынан кемшіліктері де болды. Мысалы, құрылымдық жүйеде алдымен дыбыстан сөз бөлшектері, содан – сөз, сөзден – сөз тіркестері, сөз тіркестерінен – сөйлем құралады деген түсінік қалыптасса, генеративтік лингвистикада сөйлемді тудырушы синтаксис, одан фонологияға қарай, яғни абстрақтылы синтаксистік құрылымдардан бастап фонологиялық бөлшектерге қарай пайымдайды. Яғни, сөйлем мүшелеріне қарай талдауды еске түсіреді. Алдымен предикативті мүше, сонын оны анықтаушы, толықтаушы, пысықтаушы мүшелер. Алайда компьютерлік бағдарламалар бұл жүйені дұрыс қабылдамады. Хомскийдің кемшілігін кейінгі зерттеушілер түсініп, мәселе синтаксисте емес, семантикада, сөйлем мағынасында екенін анықтады.

Генеративтік лингвистиканың кемшіліктерін түзеу үшін ғалымдар жаңа бағыт – когнитивтік лингвистиканы зерттеуге кірісті. Енді тілді адамның таным мен сана тұрғысынан, технологиялық ойлау тұрғысынан қарастыруды қолға алды. Адам санасындағы тілдік және тілдік емес білім жүйесінің құрылымын, сол ақпараттарды игеру, өңдеу, қолдану әрекеттеріне кірісті. Тілдік таңба, тілдік код деген ұғымдардың мәнін ашудың жолдарын іздестірді.

Қорытынды

Қорыта келгенде, адам тілінің пайда болуы, мағынасы мен қызметі, жұмсалымдылығы лингвистердің тарапынан жан-жақты зерттелуде. Жоғарыда айтылған зерттеулер осы сұрақтың мазмұнын ашу үшін жасалған дүниелер. XX ғасырда алдыңғы ғасырларға қарағанда өте ауқымды жұмыстар жасалды. Лингвистиканың қай бағыты болмасын адам тілін жан-жақсы зерттеуге, тілдің табиғатына бойлай енуге, жақырын құпияларды ашуға бағытталуда.

Лингвистиканың үлкен бір саласы – грамматиканы зерттеу қиын да, қызықты іс. Оның жоғарыда айтылған бағыттары әлі де толығырақ зерттеуді қажет етеді. Қоғамның, қоғамда өмір сүріп жатқан адам санасының өзгеруіне байланысты әлі де зерттеле беретін мәселелер жеткілікті.

Әсіресе, қазіргі әлемдік лингвистика парадигмасы жаңа өріске бағдар алған, оның ішінде тілдің коммуникативтік, прагматикалық және когнитивтік қызметтерін тереңінен ашуға бағытталған салалары қарқынды дамып келеді. Солардың қатарында тілдің жүйелік болмы-

сы – тіл мен оның екінші қыры – сөйлеуді (сөйлеу тілін) біртұтастықта функционалды семантикалық, коммуникативтік тұрғыдан зерделейтін функционалды грамматика теориялық жағынан негізделу үстінде.

Тілді зерттеуде қандай әдіс, қандай бағыт болмасын маңызды, өзекті. ХХІ ғасырда ғылымдардың ішінде лингвистиканың болашағы зор болмақ. Себебі тіл – ғылымдағы ең күрделі де, қиын нысан. Адам санасын түсінудегі ең маңызды құрал. Тілдің табиғатын түсіну – адамзат үшін көп мүмкіндікке жол ашатын көпір.

Әдебиеттер

- 1 Плу́нган В. А. Лингвисты находятся в состоянии паники. Профессор Владимир Плу́нган о прошлом и будущем лингвистики [Электронный ресурс] / В. А. Плу́нган. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/science/2012/09/04_a_4752737.shtml, свободный.
- 2 Плу́нган В.А. Почему языки такие разные [Why languages are so different]. Москва: Аст-Пресс, 2010. – 272 с.
- 3 Құрманбайұлы Ш., Ғалымдық пен ұстаздық азаматты абырой биігіне көтерді. «Ана тілі» газеті. 1-шілде, 2011.
- 4 Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 2-кітап. – 830 б.
- 5 Жұбаева О.А. Байтұрсынұлы – қазақ тіл біліміндегі когнитивті лингвистиканың негізін салушы. www.adebiportal.kz
- 6 «Алаштың» тілдік мұрасы: Мақалалар жинағы / Құрастырған: С. Шүкірұлы, Е. Тілешов. – Алматы, 2006. – 364 б.

References

- 1 Plungyan V. A. Lingvisty nakhodyatsya v sostoyanii paniki. Professor Vladimir Plungyan o proshlom i budushchem lingvistiki [Elektronnyy resurs] / V. A. Plungyan. Rezhim dostupa: http://www.gazeta.ru/science/2012/09/04_a_4752737.shtml, svobodnyy.
- 2 Plungyan V.A. Pochemu yazyki takiye raznyye [Why languages are so different]. Moskva: Ast-Press, 2010. – 272 s.
- 3 Kurmanbaiuly SH., galymydyk pen ustazdyk azamatty abyroy byigine kotardi. [The scientist and the educator raised the dignity of the citizen.] «Ana tili» gazetі. 1-shilde, 2011.
- 4 Kazak tilinin funktsionaldy grammatikasy. [Functional grammar of the Kazakh language.] Almaty: Dayk-Press, 2012. 2-kitap. – 830 b.
- 5 ZHubaeva O. A. Baytursynuly – kazak til bilimindegi kognitivti lingvistikanyn negizin salushy. [Baitursynov is the founder of cognitive linguistics in Kazakh linguistics.] www.adebiportal.kz
- 6 «Alashtyn» tildik murasy: Makalalar zhinagy [Language heritage of «Alash»: Collection of articles] Kurastyrgan: S. Shukiruly, Ye. Tileshov. Almaty, 2006. 364 b.

Nurshaikhova Zh.A.¹, Yekshembeyeva L.V.²,

¹DSc, Professor, ²DSc, Professor, of Kazakh National University Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhanara26n@mail.ru, lvek@inbox.ru

THE DISCOURSE OF THE SITE AS A TOOL OF POSITIONING THE COMPANY IN THE INTERNET SPACE

The annotated article, the authors examines the technology to create a site examination of discourse. For this purpose demonstrates the system of indicators, consisting of sub-strategies nomination, goal-setting, evaluation. The main instrument of this technology becomes information, born on the basis of explicit and implicit meanings of discourse and explicable KPI system.

Key words: expert discourse site, the algorithm for constructing a mental model, the ideological discourse.

Нұршайықова Ж.А.¹, Екшембеева Л.В.²,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

¹профессоры, ф. ф. д., ²профессоры, ф. ф. д.,

Алматы, Қазақстан, e-mail: zhanara26n@mail.ru, lvek@inbox.ru

Сайт дискурсы компаниялардың ғаламтор кеңістігінде өздерін позициялау құралы ретінде

Мақалада ғылыми нәтижелердің тұжырымдануының дискурстық стратегиясы және маркетингтік әсер етуі, сайттың ұстанымы қарастырылады. Әсер етудің дискурстық стратегиялары қайшы емес ментальды модель түзе отырып, реципиенттерге әсер ететін, олардың бағалауын өзгерте отырып, әлеуметтік тәжірибе саласында қарым-қатынас құрайтын дискурстық мәндік жүйелерінің қалыптасу субстратегияларымен жүзеге асады. Анықталған және сипатталған субстратегиялар: оқиғалық тұжырымдамалау және сценарийлік репрезентациялар, номинациялар, мақсатқа сүйену, сайт дискурсындағы бағалар, мәліметтерді басқару және т.б.

Түйін сөздер: дискурс, әсер етудің дискурстық стратегиялары, әсер етудің жүзеге асу субстратегиялары, ұстанымдар, коммерциялау, бедел-бейне, дискредитация.

Нуршаихова Ж.А.¹, Екшембеева Л.В.²,

¹д. ф. н. профессор, ²д. ф. н. профессор

Казахского национального университета им. аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан, e-mail: zhanara26n@mail.ru, lvek@inbox.ru

Дискурс сайта как инструмент позиционирования компании в интернет-пространстве

В аннотируемой статье авторы рассматривают технологию создания экспертизы дискурса сайта. Для этой цели демонстрируется система индикаторов, состоящая из субстратегии номинации, целеполагания, оценки. Основным инструментом такой технологии становится информация, рожденная на базе явных и скрытых смыслов дискурса и эксплицируемая системой КРІ.

Ключевые слова: экспертиза дискурса сайта, алгоритм построения ментальной модели, идеологический дискурс.

Preamble

Nowadays the development of the integrative theory of discourse is carried out taking into account the results of the researches of scientists working in the direction of the discourse analysis, which dominates in the linguistics of the late XX and beginning of the XXI century. In the world practice of the discursive study the most important scientific results have been achieved by the French school of discourse [1-4], by the school of discourse analysis of Denmark, by works done by T.A. Van Dyck [5-7], by the Russian school of discourse analysis. [8-12]

The results of the researches carried out in the framework of modern scientific fields of linguistics: the theory of speech influence [13], the theory of communication [14], cognitive modeling [15] have been used in the development of the integrative theory of discourse as an instrument of social practices.

Gist

The implementation of the strategies for social positioning of the individual companies in the conditions of globalization is most successfully carried out through the website. Since the text is functioning in the content of the site, affecting its visitors, it is more correct to call it the institutional discourse, serving the company itself, ensuring its social identity.

The site of the company is a modern form of the ideological discourse. The main strategy of positioning the company for the purpose of social identification is implemented by substrategies of nomination, goal-setting, evaluation and language.

The most important tool for the analysis of the site is its mental model. For the development of the cognitive model of ideological discourse of the site of the company the system of discourse substrategies has been built, the analysis of language means to assess the effectiveness of the instruments of social identification of the company was made, an algorithm for constructing a mental model was developed.

The algorithm for constructing a mental model of the ideological discourse of the company site has allowed to implement a mental modeling of the content of the presentation in the discourse site and assess the effectiveness of the instruments of social identification.

As a part of the research results presentation discourse proposed technology used to build mental models of discourse: the method of information

retrieval; quantitative research methods; qualitative research methods.

The work started with the primary collection of information in the course of which the terms of relevant sources were defined which included the site content of companies in Kazakhstan. The optimization of the established set of sources was conducted by sampling discourses of the sites of companies based on the results of the research project to study the reputation of companies in Kazakhstan which was held by Reputation Capital Group in accordance with the methodical and methodological approaches used by Reputation Institute in the project Global RepTrak™ Pulse.

In this study we conducted a content analysis of the texts of the sites of companies with an excellent reputation, a strong reputation and an average reputation.

Strategies for creating an attractive image of the company are developed and implemented through the creation of the ideological portrait of the company. The ideological portrait of the company performs the function of its identification in the market and in society.

The system of values of a group of people united by the company; their fundamental interests; the place in the society and business; the relationships within the company; external relations with the authorities, other companies and groups of companies; objectives and programs of activities of the company become the content of the ideological portrait.

The presentation discourse becomes the means of creating the ideological portrait of the company.

The discourse analysis of the sites of the National Welfare Fund «Samruk-Kazyna», the multinational company «Nestle», the company «Kazakhmys» led to the following conclusions.

The basic component of the company's site as an ideological discourse is the system of background (social) knowledge of the company. By creating a discourse, the company presents itself by the system of parameters, characteristics, entities and the relationships between them in order to create an ideological portrait as the means of identification of the company in society. That is what is defined as a discursive strategy. The repository of knowledge and the basic compiler of information is the language.

Language tools represent a body of knowledge about the company in an orderly system of consistent statements. For each statement of discourse, according to F. Johnson-Laird, [16, 284] own mental model is built.

Thus, the main instrument of social identification of the company is the background knowledge about its activities lined up as the mental model of the ideological discourse of the site and transmitted through language tools.

In developing the mental model of the discourse sites the following methods were used: informational (semantic analysis of the text, of the site: a content analysis of the text, of the site); methods of discourse analysis (the analysis of the discursive structures on the local and global level (the sentence and the text), and analysis of discourse as a communicative event, cognitive modeling technology, conceptual analysis, the development of mental models of discourse.

In this paper, we demonstrate the basic techniques of the discourse analysis of the site taking as an example the site of the National Welfare Fund «Samruk-Kazyna».

National Welfare Fund «Samruk-Kazyna» has positioned itself in the society, firstly, through the status characteristics and, secondly, through the role it plays in society.

The status characteristics are determined by the content of its activity (Fund of National Welfare «Samruk-Kazyna»), as well as by the type of its organizational and management model – a strategic holding, the fund and the company.

The site discursive strategy is implemented primarily by substrategies of nomination. The categorization of linguistic resources of company nomination has identified the implementation of the strategy of positioning in the ideological discourse of the site through the implementation of economic and political functions in society. Fund declares its important role in the economic life of the country through the nomination itself in the following system of language tools: a catalyst of development for non-resource companies, the basis of maintaining stable operation of the economy, a member of the investment activity (active, multi-faceted). Its political role is indicated by the nominations: a key partner in implementing the instructions of the President of the Republic of Kazakhstan in the framework of the annual Address to the people of the country and a number of government programs, the guide of the state policy.

The implemented strategy of nomination allows us to formulate the key statement of the mental model of the discourse site of the National Welfare Fund «Samruk-Kazyna» :

National Welfare Fund «Samruk-Kazyna» implements its purpose in the activities organized on the model of the strategic holding company that

defines its leading economic and political role in the country.

The discursive strategy of goal-setting is realized on the site by the description of the objectives of the Fund activity. The categorizing of goals enables to determine their three types.

The first type is represented by the objectives of the Fund, by certain of its status characteristics: improving the performance of companies within the holding company; intensification of work in the regions; strengthening of inter-sectoral and inter-regional relations; full utilization of the advantages and opportunities.

The second type of goals is associated with the priorities of the economic activity: management of the Fund owned stakes in national development institutions, national companies and other legal entities to maximize their long-term value and increase their competitiveness in the world markets; assistance in the modernization and diversification of the national economy; assistance in stabilizing the economy of the country; quick and efficient solution of issues of attracting investments in the real sector of the economy; active investment in priority sectors of the economy.

The political component, identified by us as a result of sub-strategies of nomination and positioning (a key partner in implementing the instructions of the President, the guide of the state policy), is not practically implemented by the substrategies of goal setting. The goal formulated as providing maximum assistance to the Government of the Republic of Kazakhstan, does not support the presentation of the Fund as a conductor of the state policy and as a key partner in implementing the instructions of the President. Hence, some adjustment of linguistic tools used by the developers of the site is required for the implementation of the strategy of the nomination and positioning or specification of the objectives of the company.

The predicate component of the description of the Fund supports the key assertion of the mental model of the discourse site. The most frequently used verbs are the verbs and verbal words with semantics of active physical and mental activities: providing (assistance / support), promotes, facilitates (implementation), provides, creates, builds, operates, increases (competitiveness), communicates, manages, maintains, implements, activates, and others.

These examples as a system of statements formulated by using the above predicates are consistent with the presentation of the problem, the creation of the text forms of influence on people's

minds, and resulting the creation of the content of the image of a strong, vibrant and financially fortified investment Fund.

The usage of the richest vocabulary of verbal nouns that form the cognitive image of the subject of the global economy underlines the full-bodied work of described above predicates to create the ideological portrait of «Samruk-Kazyna». The mere enumeration of verbal nouns used in the discourse works on the image properly: activation, interaction, influence, diversification, achievement, use, upgrade, maintenance, attitude, improvement, support, transformation, attraction, development, expansion, implementation of the decision, compliance, promote, increase, strengthen, management, the statement.

Attention must be drawn to the fact that there is no word in the vocabulary, creating a negative effect of the impact on the mental perception of the proposed presentation material.

The impact of adjectives, nouns and participles used as an instrument of social identification of the company when creating a mental model of the ideological discourse of the site is indisputable. Suffice it to mention some of them to get a clear idea about the successful implementation of the ideological socialization: active investment activity, have reached the best international practices, investment cooperation, innovation, industrial and infrastructure projects, intellectual attraction, a key partner, team spirit, a multiplier effect, the national economy, national wealth; regional, national and international scale, international strategic directions, the rapid innovative development, the sustainable functioning of economy, the effective system, the efficient management of assets.

The same can be said about the adverbs used in the discourse: to carry out effectively, to cooperate closely.

Based on the background of lexical meanings of the content of the site and using them as a tool for social identification of the company, it can be concluded that constructed mental model of the presentation discourse of JSC «National Welfare Fund « Samruk-Kazyna «is the ideological portrait of the company, which requires its partial modification in the formulation of goals, or nomination. On the whole, the basic tools of social identification of the company are used effectively. In the study of the background knowledge, which represents the lexical support of the discourse, as well as designing the cognitive model of the site, we can say that the texts enabling to manipulate the consciousness are considered professionally by the content creators of the site. The discursive components of the site's content are presented by bright allegations.

The analysis of the language means of expressing the site statements provide a conclusion that the basic tools of social identification of the Fund are used professionally and efficiently, the discourse constituents of the site content are a brilliant tool to influence on consciousness.

Inference

Creating similar presentation discourses of companies sites, making the analysis and the definition of communicative-cognitive errors / victories in the process of creating sites with the aim of creating ideological portraits of companies that will have an impact on visitors, of course, it cannot be done without the knowledge of experts in this field. This is confirmed by the integrative theory of discourse.

References

- 1 Foucault M. Formations of strategies. Archaeology of Knowledge. Trans. from Fr. Com. Ed. Br. Levchenko. K.: Nika Center, 1996. 208 St. (series «OPERA APARTA»; Vol. 1). Access: <http://elena.romek.ru/learning/fuko.htm> [10.05.2015 20:50]
- 2 Serio P. The analysis of discourse in the French school (discourse and inter discourse). Semiotics: An Anthology. M., 2001. P. 549-551.
- 3 Pulcinella Orlandi E. To a question about the method and object of discourse analysis. Area sense. The French school of discourse analysis. M.: Publishing group «Progress», 1999. P. 196-213.
- 4 Guillaume J., Maldide D. On new methods of interpretation, or the problem of meaning in terms of discourse analysis. Area sense. The French school of discourse analysis. M.: Publishing group «Progress», 1999. P. 124-133.
- 5 M. Jorgensen, Phillips .. A Discourse analysis. Theory and technique / Trans. from English. – 2nd ed., Rev. – Kharkov: Publishing House of the «Humanitarian Center», 2008. – 352 p.
- 6 Dyck T. van. Discourse and Power: Representation of dominance in language and communication. Moscow: Book house «LIBROKOM», URSS, 2013. 344 p. [Electronic resource: <http://postnauka.ru/longreads/21573>] [12.01.2015 20:50]
- 7 Dyck T. van. Language. Cognition. Communication. Trans. from English. M., 1989. 312 p.
- 8 Yuri Prokhorov. Reality. Text. Discourse. Flint M.: Nauka, 2009. 224 p.

- 9 Sidorov E.V. Ontology of discourse. M., 2007. 232 p.
- 10 Borbotko V.G. Principles of formation of discourse: from psycholinguistics to lingvosinergetics. M.: KomKniga, 2007. 288 p.
- 11 Olyanich A.V. Presentation theory of discourse. M., 2007. 215 p.
- 12 Karasik V.I. Language keys. M.: Gnosis, 2009. 406p.
- 13 Shelestyuk E.V. Speech influence: ontology and methodology. Chelyabinsk, 2008. 234 p.
- 14 Pocheptsov G.G. Communication Theory. M.: Refl-beech Vakler, 2001. 656 p.
- 15 George Lakoff. Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind. 1987. Ch. 1, 17. <http://www.metodolog.ru/00681/00681.html> [29.03.2015 18:40].
- 16 Johnson-Laird F. Procedural semantics and psychology of value. New in foreign linguistics. Vol. XXIII. Cognitive aspects of language. M.: Progress, 1988. P. 134-146.

Одано́ва С.А., Қа́нсейітова Ұ.Р.,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің асс. профессорлары, ф. ф. к.,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: sagira68@mail.ru

ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫ БАҒЫТТАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада дәстүрлі грамматиканың даму тарихы тұрғысынан ғана емес, зерттелу тәсілдері тұрғысынан да құрылымдық грамматикадан ерекшеленетіні сөз болады. Мақала тақырыбының өзектілігі тұлғалық және функционалды бағыттардың басты-басты ерекшеліктерін айқындау болып табылады. Аталған екі бағыттың ең алдымен бастау нүктесі екі түрлі екендігі, тұлғалық грамматика тіл жүйесін «құралдық көрсеткіштен мағынаға» қарайғы бағытта зерттесе, функционалды грамматика «мағынадан құралдық көрсеткішке» қарайғы бағытта қарастыратындығы нақтыланды. Дәстүрлі грамматика сөйлемнің тұлғалық құрылымын талдаса, функционалды грамматика сол құрылымдардың сөйлеу кезіндегі актуализациялануын қарастырады деуге болады. Мақалада тіл білімінде қатар қарастырылып, бірінің дамуына бірі негіз болып келе жатқан тұлғалық және функционалды грамматикалардың өзара ерекшеліктерін санамалап көрсетіп, арнайы кестеге жинақтадық.

Түйін сөздер: дәстүрлі грамматика, құрылымдық грамматика, функционалды грамматика, генеративті грамматика, коммуникативті синтаксис, когнитивті лингвистика, семантикалық синтаксис, септік грамматикасы.

Odanova S.A.¹, Kanseyitova U.R.²,

¹PhD, A/Professor, ²PhD, A/Professor of Kazakh state women's teacher training university,
Almaty, Kazakhstan e-mail: sagira68@mail.ru

Features of structural and functional studies

In the article, the traditional grammar is distinguished from the notion of history, not just in the context of history, but also from point of view structured grammar. Actuality of the theme of the article – is the definition of the fundamental and the functional directions of fundamental accents. It has been revealed that these two directions are based on two separate points of origin and that grammar of a separate grammar is being studied in the direction «from the value to the tool index», and the functional grammar is being studied in the direction «from device to value». If traditional grammar analyzes structural suggestions, functional grammar can be used for the purpose of intelligent structures. In the article, we have differentiated between individual and functional grammar, which is considered in the linguistic aspect as one of the main components of each other's development.

Key words: traditional grammar, structural grammar, functional grammar, generating grammar, communicative syntax, cognitive linguistics, semantic syntax, case grammar.

Одано́ва С.А.¹, Қа́нсейітова Ұ.Р.²,

¹к. ф. н. асс. профессор, ²к. ф. н. асс. профессор Казахского государственного
женского педагогического университета, г. Алматы, Казахстан, e-mail: sagira68@mail.ru

Особенности структурных и функциональных исследований

В статье отмечается, что традиционная грамматика отличается от истории развития не только в контексте истории, но и с точки зрения структурированной грамматики. Актуальность темы статьи – определение основных особенностей личного и функционального направлений. Было выяснено, что эти два направления в основном состоят из двух разных точек происхождения

и что грамматика отдельной грамматики будет изучаться в направлении «из значения в индекс инструмента», а функциональная грамматика изучается в направлении «от устройства к ценности». Если традиционная грамматика анализирует структуру предложения, функциональная грамматика может использоваться для охвата речевого интеллекта этих структур. В статье мы обобщили различия между личной и функциональной грамматикой, которая рассматривается в лингвистическом аспекте как один из основных компонентов развития друг друга.

Ключевые слова: традиционная грамматика, структурная грамматика, функциональная грамматика, генерирующая грамматика, коммуникативный синтаксис, когнитивная лингвистика, семантический синтаксис, падежная грамматика.

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде «құрылымдық грамматика» термині дәстүрлі грамматика, деңгейлік грамматика, тұлғалық грамматика терминдерімен синонимдес келіп, өте кең мағынада қолданылады. Анығында, жалпы тіл білімінде дәстүрлі грамматиканың зерттелу тарихы сонау ерте замандардан басталып, құрылымдық грамматиканың негізін салушы Ф. де Соссюрдің еңбектеріне [1, 86] дейінгі кезенді құрайды. Құрылымдық грамматиканың өкілдері тілді психология мен әлеуметтану сияқты ғылымдарға тәуелсіз дербес жүйе деп дәлелдеуге тырысқандығы белгілі. Яғни дәстүрлі грамматика даму тарихы тұрғысынан ғана емес, зерттелу тәсілдері тұрғысынан да құрылымдық грамматикадан ерекшеленеді. Сондықтан оларды жалпы тіл білімінде бір ұғымда қолдану қате болып саналады. Сан түрлі ұсақ бағыттарға (мектептерге) бөлінетін грамматикалық зерттеулерді (дәстүрлі грамматика, құрылымдық грамматика, функционалды грамматика, генеративті грамматика, коммуникативті синтаксис, когнитивті лингвистика, семантикалық синтаксис, септік грамматикасы және т.б.) дамып, қалыптасу тарихы тұрғысынан сипаттау – өз алдына бөлек әңгіме. Ал қазіргі тақырыбымыздың өзегі тұлғалық және функционалды бағыттардың басты-басты ерекшеліктері болып табылады. Өйткені жоғарыдағыдай ұсақ мектептерге бөлінетін сан түрлі теориялық бағыттар, ең алдымен, зерттелу әдісіне қарай осы екі топқа (тұлғалық және функционалды) жіктеледі. Бұл жерде тұлғалық грамматика термині деңгейлік және дәстүрлі грамматикаларды қамтып, кең ауқымда алынып отыр.

Жоғарыда аталған екі бағыттың ең алдымен бастау нүктесі (точка отчета) екі түрлі болып келеді. Тұлғалық грамматика (ТГ) тіл жүйесін «құралдық көрсеткіштен мағынаға» қарайғы бағытта зерттесе, функционалды грамматика (ФГ) «мағынадан құралдық көрсеткішке» қарайғы бағытта қарастырады.

Тілдің тұлғалық жағы грамматиканың беткі қабатын құрайды да, нысанаға бірден түседі. Сондықтан оны сипаттау ғасырлар бойы тұрақты түрде жүргізіліп келеді. Дәстүрлі грамматикалық зерттеулер тілдің тұлғалық жағын нысан етіп алып, дыбыстардан бастап тілдегі күрделі құралдарға шейін қарастырады. Дыбыстардан бастап күрделі синтаксистік құрылымдарға дейінгі деңгейлік жүйені қамтитын дәстүрлі грамматиканың ізденістері бүгінгі таңда да екі бағытта (тіл жүйесіндегі ең ұсақ бірлікті табу – аллофон немесе тіл жүйесіндегі ең ірі құрылымдық бірлікті табу – мәтін) бірдей жүргізіліп келеді.

Ал «функционалды грамматика» (функциональная грамматика) және «функционалды лингвистика» (функциональная лингвистика) терминдері жалпы тіл білімінде, салыстырмалы түрде алғанда, кейінірек пайда болды.

Грамматиканы, жалпы лингвистиканы функционалды жағынан зерттеу ХХ ғасырдағы бірқатар лингвистикалық концепциялардың негізінде дамыды. Дегенмен функционалды грамматиканың бастауларын әріден іздеген дұрыс.

Қай тілді сипаттауда болмасын, оның функционалды жағы үнемі назарда ұсталып келгендігі анық. Мәселен, орыс тіл білімінде тілді функционалды жағынан қарастырған зерттеулер қатарына Ф.И. Буслаев, К.С. Аксаков, Н.П. Некрасов, А.А. Потебня, И.А. Бодуэн де Куртенэ, А.А. Шахматов және А.М. Пешковскийлердің еңбектерін атауға болады. Орыс сөздерінің грамматикалық тұлғасын функционалды тұрғыда қарастыруда В.В. Винаградовтың еңбегі ерекше. Ал, жалпы алғанда, функционалды грамматиканың теориялық тірегі Л.В. Щерба, И.И. Мещанинов, С.Д. Кацнельсон еңбектерінің негізінде қаланды деуге болады. Функционалды грамматиканың қалыптасуына үлес қосқан батыс ғалымдарының тобына Париж лингвистикалық ұйымы тілшілерінің, А.Мартине бастаған француз лингвистикалық мектебі өкілдерінің, сондай-ақ дат тілінің зерттеушісі О. Есперсеннің,

неміс зерттеушілері В. Шмидт пен В. Бектін және француз тілшілері Г. Гийома, Ф. Брюно және Ш. Баллилердің еңбектерін атауға болады. Бүгінгі таңда А.В.Бондарко мен оның шәкірттері, сондай-ақ Г.А.Золотова, М.А. Шелякин, Н.Ю. Шведова, В.Г. Гак және т.б. орыс ғалымдары тілді функционалды тұрғыдан зерттеумен арнайы, мақсатты түрде айналысуда.

Функционалды грамматиканы бұрын мүлдем болмаған жаңа бағыт деуге болмайды, өйткені ол дәстүрлі зерттеулердің нәтижесін негізге алады. Десек те оның өзінің арнайы зерттеу нысаны (тіл бірліктері мен тіл жүйесінің сөйлеу кезіндегі қызметі (функциясы) мен жұмсалудың (функционирование) зерттейтін) бар ғылымдағы жаңа бағыт екендігі анық. Яғни функционалды грамматика тілді жүйелілік-құрылымдық тұрғыдан зерттеудің әрі қарайғы жалғасы дегенмен, оның әдіс-тәсілі бұрын тіл білімінде қолданылмаған, жаңа болып табылады. Бұнда тіл жүйесі бір-бірімен байланысып жатқан элементтердің тұтастығы ретінде ғана сипатталып қоймайды, сонымен қатар сөйлеу кезінде белгілі бір мақсатқа жұмсалатын элементтердің тұтастығы ретінде де танылады. М.А. Шелякиннің көрсетуінше, тіл бірліктерін функционалды тұрғыдан зерттеуге жүйе мен ондағы элементтердің қоршаған ортадағы «қозғалысы» (жұмсалымы) тұрғысынан қарастырыла бастаған жалпы жүйеге қатысты теорияның өзгеруі мен кибернетиканың дамуы мұрындық болды [2, 6]. Осыған байланысты тіл біліміндегі зерттеулер де өзінің бастау нүктесін (точка отчета) өзгертті. Яғни ондағы бірліктер жұмсалымдық қасиетіне қарай сипатталып, топтастырылатын болды. Сөйтіп бүгінгі таңда функционалды грамматика тілді зерттеудің басты бағыттарының біріне айналды.

Дәстүрлі грамматиканың қарастыратыны қашан да – сөз. Сөз тіл жүйесінің, тіл деңгейлерінің барлығымен де тікелей байланысты. Сөздер лексика-парадигмалық қатынасына қарай әртүрлі топтарға, топтарға жіктелсе, грамматикалық-парадигмалық қатынасына қарай әртүрлі грамматикалық категорияларға еніп, грамматикалық парадигмалар түзеді. Дәстүрлі грамматикада тұлғадан мағынаға қарай тану қағидасы басшылыққа алынатындықтан, сөздер категорияларға жіктелгенде, тұлғасына қарап ажыратылып, мағынасы грамматикалық қатынасына қарай танылады.

Грамматиканың екі деңгейі – морфология сөздің грамматикалық қатынасына түсіп тұрған кездегі тұлғасын жеке бөліп алып тексеретін болса, синтаксис оны ішкі тілдік ортада басқа

тіл бірліктерімен бірге тұтастықта қарастырады. Бұнда тізбектегі сөздер бір-бірімен белгілі бір тәртіп бойынша тіркесе отырып, бір мақсатты жүзеге асыру үшін жұмсалады, яғни сөйлем ішінде қолданылады. Дәстүрлі синтаксис сөйлемнің өзімен қоса (мақсаты, құрылымы, толықтығы), сол сөйлемдегі сөздердің қатар тұрған басқа сөздерге қатысын да қарастырады. Мұнымен қоса тілді зерттейтін түрлі ұсақ мектептерде сөйлемнің тұлғалық модельдері, олардың трансформациялану қатары, сөйлемдердің парадигмасы, деривациясы сияқты мәселелер сөз болады. Бірақ мұнда дәстүр бойынша «тұлғадан мағынаға қарай» тану қағидасы басшылыққа алынады. Ал функционалды грамматикада, жоғарыда айтып өткендей, синтаксистік құрылымдар мағынадан жұмсалымға қарай талдау бағытында қарастырылады да, сөйлемнің сөйлеудегі (речь) кезі зерттеу нысаны етіп алынады. Яғни мұнда зерттеу нысаны болып бір оқиғаға, нақты бір сөйлеу жағдаятына құрылатын және соған қатысты туындайтын грамматикалық мағыналардан тұратын сөйленім қарастырылады.

Нәтиже мен талқы

Сонымен дәстүрлі грамматиканың тұлғалық құрылымын талқылай келе мынадай тұжырым жасауға болады, онда дәстүрлі грамматика сөйлемнің тұлғалық құрылымын талдаса, функционалды грамматика сол құрылымдардың сөйлеу кезіндегі актуализациялануын қарастырады деуге болады. Бұдан дәстүрлі зерттеулердің аясында сөйлем ұйымдасуының синтагмалық ережелері ғана талданады деген түсінік тұмауы керек. Біздің ойымызша, тіл сөйлеуден туындайтыны сияқты сөйлем де сөйленімнен туындайды. Сөйлем – сөйленімнің статикалық түрдегі көрінісі. Ал сөйленім – тілді қолданудың динамикалық көрінісі. Дәстүрлі грамматикада тілді зерттеу оны сипаттап және жүйелеумен ғана шектеледі. Ал тіл білімі үшін бұл жеткіліксіз. Тілдің табиғатын толық ашу үшін оны сипаттап жүйелеумен қоса, оның әрекет ету, жұмсалыу механизмін де қарастыру қажет. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін функционалды грамматика тілдің өзін емес, сөйлеуді зерттеу нысаны етіп алады да, оны адамның ойлау әрекетімен бір ғылыми кең астастықта қарастырады [3, 316 б.].

Грамматикалық бірліктердің, топтар мен категориялардың өзара қатынасын функционалды-семантикалық өріс (ФСӨ) және категориялық жағдаят шеңберінде, лексика-грамматикалық және лексикалық ортада

қарастыру функционалды грамматиканың ауқымын кеңейте түседі. Бұнда грамматикалық жүйе контекст пен сөйлеу жағдаяты кезінде өзара әрекеттесіп, бір бағытта жұмсалады. Грамматиканың жүйелі-құрылымдық жағының сөйлеушінің сөйлеу әрекетімен байланысын грамматикалық тұлғалардың сөйлеушінің мақсатына сай таңдалып, жұмсалуынан көруге болады. Осы жағынан келгенде, грамматикалық жүйені ғана сипаттайтын дәстүрлі грамматикаға қарағанда, жүйені ғана емес, оның жұмсалу ортасын қоса алып қарастыратын функционалды грамматиканың ауқымы әлдеқайда кең деуге әбден болады.

Функционалды грамматиканың екінші бағыты тіл жүйесін «мағынадан құралдық көрсеткішке» қарай бағытталған принцип бойынша қарастырады. Тіл білімінде мұны «ономазиологиялық бағыт» деп атайды. Бұл бағыт Ю.С. Масловтың аспектиологиялық зерттеулерінен бастау алып, оның шәкірті А.В. Бондарконың

көп жылғы ізденістерінің нәтижесінде қазіргі тіл білімінде функционалды грамматиканың жетекші мектептерінің біріне айналып отыр. Функционалды бағыттағы зерттеулерде тілдің құрылымдық-жүйелілік жағы мен функционалды жағы бірлікте қарастырылады. Яғни грамматикалық бірліктерді, топтар мен категорияларды қамтитын тұлғалық жүйелі грамматика мен осы тіл құралдарының сөйлеу кезіндегі жұмсалу заңдылықтарын сипаттайтын функционалды грамматика бір-бірімен тығыз байланысты.

Қорытынды

Сонымен, тұлғалық және функционалды грамматикаларға қатысты жоғарыда келтірілген ең бірінші ерекшелікке (семасиологиялық және ономазиологиялық) қайтып оралып отырмыз. Бұл – біз келтірген жеті ерекшеліктің ішіндегі ең негізгісі, бастау нүктесі. Қалғандары осыдан, осының негізінде келіп шығады.

Грамматика түрі	Тұлғалық грамматика	Функционалды грамматика
Ерекшеліктері		
Бастау нүктесі	Тұлғадан мағынаға (семасиологиялық)	Мағынадан тұлғаға (ономазиологиялық)
Зерттеу нысаны	Тіл (язык)	Сөйлеу (речь)
Құрылымдық бірлігі	Сөйлем (предложения)	Сөйленім (высказывания)
Категориялануы	Грамматикалық категория	Семантикалық (ұғымдық) категория
Категориялардың типтері	Морфологиялық және синтаксистік категориялар	Функционалды мағыналық (категория) өріс ФСӨ
Категориялардың түрлері	Шақ, жак, рай, етіс және т.б.	Модальділік, аспектуальдік, темпоральділік және т.б.
Бөлшектеу әдісі	Деңгейлеп тігінен	Тізбектеп көлденеңінен

Қорыта келгенде, бүгінгі таңда тіл білімінде қатар қарастырылып, бірінің дамуына бірі негіз болып келе жатқан тұлғалық

және функционалды грамматикалардың өзара ерекшеліктерін жоғарыдағы кестеге жинақтадық [4, 346 б.]

Әдебиеттер

- 1 Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – М., 1998. – 296 с.
- 2 Шелякин М.А. Функциональная грамматика русского языка. – М., 2001. – С. 6.
- 3 Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 316-351 б.
- 4 Қазақ тілінің жұмсалым грамматикасы. Монография-оқулық. – Алматы, 2016. – 508 б.

References

- 1 Sossyur F. de. Kurs obshey lingvistiki. [The course is general linguistics.] M., 1998. 296 s.
- 2 Shelyakin M. A. Funkcionalnaya grammatika russkogo yazika. [Functional grammar in Russian language.] Moskva, 2001. S. 6.
- 3 Kazakh grammatikasynyn ozekty maselelery. [Actual problems of Kazakh grammar.] Almaty: Arys, 2007. 316-351 b.
- 4 Kazakh tylynyn zhymсалым grammatikasy. [Grammar of the Kazakh language.] Monograhyia-okylyk. Almaty, 2016. 508 b.

Сағындықұлы Б.¹, Құлжанова Б.Р.²,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ф. д., ²доценті, ф. ф. к.,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Bahit777@mail.ru; Berikbay.sagindykuly@mail.ru

ЖЕДЕЛ ӨТКЕН ШАҚ ЖҰРНАҒЫНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ

Жедел өткен шақтың -ды (-ді, -ты, -ті) формалары бүкіл түркі тілдерінде қолданылады. Семантикасында да көңіл аударарлық өзгешелік жоқ. Бұл жұрнақ осы себепті де белгілі-белгілі түркологтардың ерекше назарын аударады. Мысалы, О. Бетлинг қимыл есімін жасайтын -дық формасының тарихи дамуынан пайда болды деп таныды. С.Е. Малов көсемшенің көне -ты формантынан шығуы мүмкін деп болжамдайды. Сыртқы ұқсастықтары болмаса бұл формалардың жедел өткен шаққа қатысы жоқ. Мақалада авторлар жедел өткен шақ формаларының арты > ерті көмекші етістігінен пайда болғандығын дәлелдейді. Екі бағытта дамыған: ар~ер буыны жойылғанда -ты/-ті формалары қолданысқа түссе, арты > ерті құрамынан р сонары түскенде е + ді көмекші етістігі тілдік өмірге келген.

Түйін сөздер: жедел өткен шақ, көмекші етістік, жұрнақ, пікір, сырттай ұқсастық, семантика.

Sagindykuly B.¹, Kulzhanova B.²,

¹DSc, Professor, ²PhD, A/Professor of the Kazakh National University named after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: bahit777@mail.ru

The history of the origin of the affixes of the recent past

Forms of past tense -dy,di,ty,ti (-ды (-ді, -ты, -ті) are used in Turkic languages. There is nothing that attracts attention in semantics. Well known scientists wereThis suffix attracted well known scientists attention. For example, O.Betling wrote that it appeared from historical development of -dyk (-дық) action pronoun. S.E. Malov supposed that it could have appeared from the -dy of adverbial participle formant. Though these forms don't have formal resemblance they are not considered as past tense. Authors tried to prove in the article that past tense forms appeared from the auxiliary verb (арты > ерті) арты > ерты. It was developed in two directions: when syllables ar~er (ар~ер) are deleted -ty, ti (-ты/-ті) come into usage, while sonar r (p) is omitted in арты > ерті (арты > ерті) auxiliary verb е + ді (е + ді) appeared.

Kew words: past tense, auxiliary verb, suffix, review, formal resemblance, semantics.

Сағындықұлы Б. ¹, Құлжанова Б. ²,

¹д. ф. н. профессор, ²к. ф. н. доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail:bahit777@mail.ru

История происхождения аффиксов недавно прошедшего времени

Формы прошедшего времени на -ды (-ді, -ты, -ті) употреблялись во всех тюркских языках. В их семантике также не было различий. Указанным суффиксам значительное внимание уделялось известными тюркологами. Так, О. Бетлинг выяснил, что форма на -дық, образующая глаголы движения, сформировалась в результате исторического развития. С.Е. Малов предположил образование деепричастия от форманты -ты, если бы не внешнее сходство, данные формы не имели бы к прошедшему времени никакого отношения. В статье обращается внимание на аргументации ученых о том, что формы прошедшего времени образовались от вспомогательных глаголов арты > ерті. Развитие происходило в двух направлениях: после исчезновения слогов ар~ер стали употребляться формы на -ты/-ті, после выпадения сонорного р из арты > ерті появился вспомогательный глагол е + ді.

Ключевые слова: прошедшее время, вспомогательный глагол, суффикс, мнение, внешнее сходство, семантика.

Кіріспе

Түркі тілдері қазіргі өмір сүріп тұрған қалпына келу үшін қаншама заманды, қаншама дәуірді басынан өткерді. Тарихқа белгісіз бұлыңғыр кезеңде де, тіпті өзіміз білетін бергі уақыттарда да ол дамуын тоқтатқан жоқ. Толықты, шыңдалды, жетілді, қайта қалыптасты. Алайда өзгеру, жанару, даму өздігінен бола салмайды. Сыртқы факторлармен бірге тілдегі бірліктердің, элементтердің, деңгейлердің, құрылымдардың, жүйелердің, тағы басқалардың сан түрлі ішкі даму заңдылықтары негізінде жүзеге асады. Осындай сыртқы, ішкі факторлардың әсеріне бүкіл түркі тілдеріне ортақ жедел өткен шақтың формасы -ды (-ді, -ты, -ті) де ұшыраған. Ғалымдар бұл жұрнақтың шығу төркінін сыртқы ұқсастығына қарап, қимыл есімі жұрнақтарынан, көсемше жұрнағынан, тіпті үшінші жақтағы тәуелдік жалғауынан іздейді. Шындығында, тіл тарихында арнайы пішінденген -ды (-ді, -ты, -ті) жұрнағы болмаған екен. Ежелгі арт түбірінен т дыбысы жұрнаққа жылысса, ежелгі -ын жұрнағының ы қысаңы т-мен сіңіскен: яғни т+ы. Бұл жұрнақ жіңішкергенде -ті, ұянданғанда -ды, -ді пайда болған. Мұның қандай жолдармен жүзеге асқандығы төменде баяндалады.

Эксперимент

Бұл формант қазақ тіл білімінде жедел өткен шақтың жұрнағы ретінде танылады: «Өткен шақтың бұл түрі іс-әрекет, қимылдың дәл сөйлеп тұрған уақыт алдында ғана болып өткенін білдіреді. Мұнда іс-әрекеттің нақтылы болғандығы баяндалады» [1]. Таралу аймағы да өте үлкен: «Так называемые прошедшие на -ды или основное прошедшее время в тюркских языках самым распространенным. Нет ни одного тюркского языка, где бы оно не было представлено» [2. с. 175]. Бүкіл түркі тілдеріндегі семантикасы да ұқсас: «Значение формы на -ды в современных тюркских языках прошедшие достоверное, или очевидное, законченное, лишённое модальных и видовых оттенков. Форма на -ды выражает единичное и многократное действие, мгновенное и длительное, непосредственно предшествующее моменту речи и отдельное от него большим отрезком времени» [3. с. 81].

Бұл жұрнақтың қазіргі тілдердің тұрғысынан жан-жақты сипатталғаны осы үзінділерден ақ көрініп тұр. Алайда аталған элемент тарихи тұрғыдан ғылыми көпшілік қолдайтындай өз анықтамасын әзірге ала қойған жоқ. -ды,/ -ді,

-ты,/ -ті жұрнағының арғы тегі қандай болған деген сұраққа жауап беру мақсатымен сан алуан жорамалдар жасалды. XIX ғасырда О. Бетлинг қимыл есімін жасайтын -дық тұлғасына жақтық жалғаулар қосылғанда оның соңындағы қ-ғ дыбысы редукцияға ұшырап, түсіп қалады, соның нәтижесінде қатарласып қалатын қос дауысты бір-біріне кірігіп кетеді, деген қорытындыға келеді [4. с. 383]. Бұл көзқарасқа П.М. Мелиоранский кезінде-ақ күмән келтірген болатын. Оның пікірінше, біріншіден, бұл тұлғаға бірінші жақтық жалғауының көптік формасы қосыла алмайды, екіншіден, -кылдық-ым, -кылды-ым, -кылдың түрінде ықшамдалуы мүмкін емес, себебі, «никаких следов подобного процесса ни в одном турецком диалекте и ни в одном турецком письменном памятнике не сохранилась» [5. IXX-б.], дейді. Ол өз тарапынан: «временной основой прошедшего категорического является некое отглагольное имя на -ды /-ты/» [5. IXX-б.]. Бірқатар ғалымдар -ды, /-ді, -ты, -ті/ формантының шығу төркінін көмекші сөздермен, әр түрлі морфологиялық көрсеткіштермен байланыстырады. Мысалға, В.В. Радлов -тур, А. Казем-Бек -і/ідім, ідің, іді/ көмекші етістіктерін, С.Е. Малов көне -ті көсемше жұрнағын, А.А. Кононов үшінші жақтағы тәуелдік жалғауын атайды [3. с.78.].

О. Бетлингтің пікірін, П. М. Мелиоранский сынағанына қарамастан, Ж. Дени, А.П. Поцелуевский, Н.А. Баскаков т.б. қолдады [4. с.383.]. П.И. Кузнецов та жедел өткен шақ осы -дық формантынан шықты деп есептейді. Оның бұл мәселе бойынша әріптестерінен өзгешілігі өзіндік бағыт ұстануында. Ғалымның ойынша, аталған көрсеткіш есімшенің емес, етістіктің өз жұрнағы. Түркі тілдерінің дамуының бір кезеңінде, жай сөйлем құрмалас сөйлемге айналғанда, -дық форманты жедел өткен шақ мәнін алған, осының салдарынан тұлғалық өзгерістерге ұшыраған [6. с. 40-52.].

А.М. Щербак П.И. Кузнецовтың жоғарыдағы болжамын ақылға сыйымды деп санайды. Оған азын-аулақ толықтырулар жасайды: -дық тұлғасынан қ дыбысы бірде түсіп, бірде түспеу себебі не деген сұраққа жауап қайтарады. Түркі тілдерінде қимыл есімін тудыратын -ық, -уқ, -ығ, -уғ, қатыстық сын есім тудыратын -лық, -луқ, -луғ, -лығ формалары жарыса қолданылады. Бір кезде сол сияқты қимыл есімінің көрсеткіші дүк, -дығ та қатар пайдаланылған. -қ-ға қарағанда -ғ тұрақсыз, -ғ-мен аяқталған вариант өзгеріске ұшырағанмен, -қ-мен аяқталған вариант бұрынғы қалпын сақтап қалған [3. с.80.].

Ғалымдардың тағы бір тобы /В. Банг, В. Брокельман, Н.К. Дмитриев, А. Габэн, Г. Рамстедт, Э.В. Севортыан, Б. С. Серебрянников, И. В. Кормушкин, т.б./ жедел өткен шақтың арғы тегін қимыл есімі деп санағанымен, нақты формасына келгенде П.М. Мелиоранскийдің ізімен кетеді: тіпті олар -ды формантының қатарына -ыт, -іт формантын да қосады [4. с. 383-384.].

Біздің зерттеулеріміздің нәтижелеріне карағанда, жедел өткен шақтың -ды, /-ді, -ты, -ті/ жұрнағының осыдан шығуы ықтимал деп жорамалдаған қимыл есімінің жұрнақтарына ешқандай да қатысы жоқ. Сыры беймәлім болып келген осы тұлғаның шығу төркіні төмендегідей.

С.Е. Малов «Памятники древнетюркской письменности» атты еңбегінде «Тоныкок» ескерткішінен мынадай мысал келтіреді: Түн удыматы, күнтүз олурматы қызыл қаным төкті, қара терим йугурти, исиг кучиг бертим оқ (Түн ұйықтамай, күндіз отырмай қызыл қанымды төктім, қара терімді тамшылаттым, еңбегімді, күшімді бердім). Осы сөйлемдегі «удыматы», «олурматы» сөздеріне байланысты сөз арасында ескертпе жасайды: «Можно думать, что это форма на – у имеет связь с формой прошедшего времени /на -у, -ду/ из формы деепричастия /отрицательного/ -матун» [7. с. 72.].

Көсемшенің -ты формантының жедел өткен шақтың -ты көрсеткішіне сырттай ұқсастығы болмаса, семантикалық жағынан тіпті қатысы жоқ. Ал -матын және -маты формалары тептен. Айырмашылығы бірінде -н дыбысының түсіп қалғандығында. Осы жерде ерекше ескерте кететін жайт сөз соңында, қосымшалар соңында -н дыбысының түсіп қалуы түркологияда некен-саяқ болса да қате тұжырымдар жасауға әкеп соғып жүр. Мысалы, руна ескерткіштерінде шығыс септігі де, жатыс септігі де -та формасымен берілген. Осыған байланысты М. Томанов: «Орхон-Енисей жазбаларында жатыс септік тұлғасы шығыс мәнінде де қолданылған» [8. 161 б.], – деп жазады. Шындығында, шығыс септігі өзінен -н дыбысы түсіп қалғаннан кейін жатыс септігімен омонимдес болған. Шығыс септігінің грамматикалық формасында әуелден -н бар. С.Е. Малов та жоғарыда келтірілген үзіндіде -н дыбысының түсіп қалғанын ескермегендіктен, көсемшенің -ты формантын жедел өткен шақтың оған сыртқы формасы ұқсас -ты жұрнағымен теңгереді.

Атапайтуымызғатуракеледі, осы көрсеткішке сілтеме жасау арқылы тың ой айтуымызға себепкер болып отыр. -матын көсемшесін құрамында аса байырғы -ын жұрнағы бар. Істің, қимылдың,

іс-әрекеттің т.б. анық болғандығын білдіру -ын, -ин жұрнағының табиғатынан туындайтын ерекше қасиет, тіпті басты грамматикалық қызмет. /«Гүлстан бит-түрки» ескерткішінде мынадай сөйлем кездеседі: «Бу ғарқ болмақның мехнатын татмайын кема рахатның қадрын билмайын еди» / Бұл суға кетіп қалудың бейнетін шекпейінше, кемеңің қадірін білмейтін еді // Өз қолжазбамыздан/. Осы сөйлемдегі -майын // -майин формаларының С.Е. Малов келтірген -маты// -матын көрсеткіштерімен семантикасы бірдей, көсемше қызметін атқарады. Көне жазбаларда ұшырасатын көне -ын, -ин жұрнағы қазіргі қазақ тілінде мүлдем түсіріліп, «татпай», «білмей» /татпайын, білмейін емес/ тұлғаларында қолданылады. Бұл көне жұрнақтың грамматикалық мән-мағынасы, даму жолдары «Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері» /Алматы, 1993/ атты монографиялық еңбегімізде жан-жақты түсіндіріледі. Жедел өткен шақтың -ды, /-ді, -ты, -ті/ формантын жасауға осы көне жұрнақ қатысқан.

Қазіргі тілдердегі е- көмекші етістігі көне жазбаларда ер- түрінде қолданылғандығы ғылыми жұртшылыққа кеңінен таныс. Осы көмекші етістіктің аса ежелгі замандағы толық формасы -ерт // -арт болған. Сөз соңында -рт, -рд қос дауыссыздарының жұмсалғанын дәлелдейтіндей фактілер қазіргі түркі тілдерінде бар. Олар көбінесе өлі түбірлердің құрамында немесе байырғы қосымшаларда кездеседі:

қа+рт – «жасы ұлғайған, қартайған адам»;
 қо+рт-ық – «аласа бойлы, тапалтақ, мыртық»;
 құ+рт – «көзін жою, жоқ қылу»;
 ұ+рт+та «сұйық затты ауызға толтырып алып, бөліп-бөліп жұту, сіміру»;
 үст+рт+ін – «жеңіл-желпі, шала-пұла»;
 бе+рт+ін+де – «соңғы, кейінгі кезде»;
 жұ+рт – «ел, халық, әлеумет»;
 жұм+ырт+қа+дай – «шағаладай, аппақ».

Бұл тізімді одан әрі соза беруге болады. «Күрт-күрт», «сарт-сарт» сияқты толып жатқан еліктеуіш сөздерді есепке алмағанның өзінде құрамында -рт, -рд дыбыстары ұшырасатын байырғы сөздер көп. Айқындық мағына беретін -ын, -ин форманты бір заманда ерт-// арт-көмекші етістігіне үстелген. Сонда: арт-ын, ерт-ин.

Кез келген жұрнақ кез келген сөзге қосыла бермейді. Әр жұрнақтың өздері жалғана алатындай лексикалық-семантикалық топтары болады. Ежелгі дәуірде, атап айтқанда, полисинтетикалық құрылым дәуірінде, -ұғ, -ақ, -ас, -ыр, -ар т.б. қосымшаларды қабылдайтын

лексикалық-семантикалық топтар нт/нд/, ст/шд/, рт/рд/, лт/лд/, рс/лщ/, нс/нщ/ сияқты дыбыс тіркестеріне аяқталған. Агглютинативті (жалғалмалы) дәуір келгенде сөз соңындағы қос дауыссыздар ыдыраған. Көп жағдайда олардың соңғы дыбыстары редукцияға ұшырап түсіп қалса, кей ретте дауыстыдан басталатын қосымшалардың құрамына ығысып кеткен. Осы себепті сөз соңындағы қос дауыссыздар дауыстыдан басталатын қосымшалардың бітеу буын жасауының бірден-бір көзіне айналған. Мысалы, «урдұғ» /ұру/ қимыл есімі әуелі урд+уғ, д кейінгі буынға ығысқаннан кейін ур+дұғ болған. Осындай жолмен -д+ақ, -д+ас, +дыр, -д+ар т.б. қосымшалар өмірге келген. Демек, ерт-ин ер+тин, арт+ын ар+тын.

Тілдің тарихи даму барысында екі буынның міндетін соңғы -тың буыны атқарды да, -ар буыны түсіріліп айтылатын болды. Бірқатар жағдайда -ар өлі формаға айналып, түбірге сіңісті. Мысалы, бозарды етістігі боз артын, боз етілді, ағарды -ақ артын /ақ етілді/, көгерді -көк ертин /көк етілді/ сипатында қалпына келеді. Арт-//ерт- көмекші етістігіне сіңісіп кеткен көне -ын//-ин форманты алдынан т/д/ дыбысы үстелгеннен кейін, оның есесіне н дыбысы түсіріліп айтылуы салдарынан адам танығысыз күйге түседі. Схемасы: арт+тың, ерт+ін ар+тын, ер+тин ар+ты, ер+ти -ты, -ті. Жедел өткен шақтың -ды/-ді, -ты/-ті жұрнағы, міне, осылайша дүниеге келді.

Бір ғажабы, н-нің түскен нұсқасының да, түспеген нұсқасының да қалдығы қазақ тілінде сақталып қалып отыр. Мысал келтірелік. Ынсабы қашқан управитель онымен қоймай Астрахань қаласының ірі помещиктері Юсупов пен Безбородкоға 324 сың десятина жер береді. Бұл жалға кеткен жер Каспий теңізінің жағалауы-тын (М. Кулкенов, Р. Отарбаев, Жәңгір хан, 1992, 29); Сұрасаң менің атым Орынбай-ды, Кең саба қымыз құйған «қорылдайды», Бас қосып отырса да тәмам ақын, Өлеңнен Орынбай да қорынбайды («Ана тілі», 1993, 12-тамыз, №32).

Осы мысалдардағы күшейту, даралау мағынасындағы -ды, -тын демеуліктері бұрын -ерді, -ертін тұлғаларында жұмсалғаны айдан анық. Себебі, «жалғауы ертин», «Орынбай ерді» деп қалпына келтірсек, мағынасына ешқандай нұқсан келмейді. Екеуінен де ар-//-ер түбірі үнемдеу заңының ықпалымен қысқарған. Осының салдарынан дербес сөздің де, жұрнақтың да міндетін -ды, -тын формалары атқарып кеткен және азын-аулақ семантикалық мағына қосып алған.

Артын-ертін көмекші етістігі сонымен қатар қазіргі қазақ тілінде былайша да қалыптасқан: арт-ын, ерт-ин -ар+тын, ер+тин – ар+ты, ер+ти// ар+ды -ер+ди -е+ди -е+ді. Бұл – жедел өткен шақтың -ды /-ді, -ты, -ті/ жұрнағы артын-ертін/ қазіргі еді/ көмекші етістігінің құрамында қалыптасты деген сөз.

Нәтижелері және талқылау

Қазақ тілінде жедел өткен шақтың -ды (-ді, -ты, -ті) формасы бір рет болған немесе әлденеше рет қайталанған іс-әрекетті де, бір сәтте болған немесе ұзақ уақытқа созылған, тіпті дәл сөйлеп тұрған уақыт алдында ғана болып өткен іс-әрекетті де білдіре алады. Барлық түркі тілдерінде осы мағынада жұмсалады. Осы себепті бұл категорияға Батыс Европа мен Ресей түркологтары ерекше назар аударған. Мұны О. Бетлинг қимыл есімін жасайтын -дық жұрнағының соңғы қ-ғ дыбыстары түсіріліп, қайта қалыптасқан түрі деп есептейді. Алайда бұл пікірді аса талантты тілші П.М. Мелиоранский, мұндай өзгерісті көрсететін факт бірде-бір түркі тілінде сақталмағандықтан, теріске шығарады. Ғалымдардың бірқатары жедел өткен шақ жұрнағының шығу төркінін көмекші сөздермен байланыстырып, сан алуан болжам ұсынды. Бірақ олар бірінің айтқанын, екіншісі теріске шығарып, ортақ шешімге келе алған жоқ. Жедел өткен шақ жұрнағының шығу-төркініне қимыл есіміне де, көсемше жұрнағына да, үшінші жақтағы тәуелдік жалғауына да қатысы жоқтығын кейінгі зерттеулер нәтижелері көрсетті. Сондықтан, жоғарыда баяндалғанындай, тың, жаңа болжам жасалды.

Қорытынды

Көне түркі жазба ескерткіштерінде жиі ұшырасатын ерті ~ерді көмекші етістігі екі түрлі бағытта дамыған. Алғашқы ар буыны жойылғанда -ты/-ді жұрнағы пайда болған. Р дыбысы қысқарғанда е көмекші етістігі пайда болып, оған жедел өткен шақтың -ді жұрнағы үстеледі. Аса ежелгі дәуірлерде көмекші етістіктің толық формалы арт/ерт болғандығы нақты факторлармен дәлелденіледі. Оның үстіне нақтылықты білдіретін -ын/-ін жұрнағы қосылып, бір-біріне сіңіседі. Нәтижесінде ар-тын/ертін тұлғасы пайда болады. Түбірдегі т қатаңы дауыстыдан басталатын -ын/-ін жұрнағы жылысады. -ын/-ін жұрнағына айналады. Соңғы н дыбысы жойылып кет-

кенде жедел өткен шақтың -ты/-ті формасы дауыстысының қосындысы. Бір-біріне сіңіскені өмірге келеді. Яғни ол түбірден жылысқан т соншалық түбір мен қосымшаның элементтері қатаңы мен -ын/-ін жұрнағына ажыраған ы/і бір форма болып қалыптасқан.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы, 1967.
- 2 Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку, 1979.
- 3 Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). – Л., 1981.
- 4 Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М., 1988.
- 5 Мелиоранский П.М. Араб-филолог о турецком языке. – СПб., 1900.
- 6 Кузнецов П.И. Происхождение прошедшего времени и имен действия в тюркских языках. Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. – М., 1960.
- 7 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л., 1951.
- 8 Тomanov M. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1981.
- 9 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-10 томдар. – Алматы, 1974-1986.

References

- 1 Actual problems of Kazakh grammar. Almaty, 1967.
- 2 Serebryannikov B.A., Gadzhieva N.Z. Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazykov. [Comparative-historical grammar of Turkic languages.] Baku, 1979.
- 3 Sherbak A.M. Oчерки по sravnitelnoy morfologii tyurkskix yazykov (glagol). [Essays on the comparative morphology of Turkic languages (verb).] L., 1981.
- 4 Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazykov. [Comparative-historical grammar of Turkic languages.] M., 1980.
- 5 Meliyoranskiy P.M. Arab-filolog o turetskom yazyke. [Arab-philologist about the Turkish language.] SPb., 1900.
- 6 Kuznetsov P.I. Proisxozhdenie proshedshego vremeni naimenovaniy imen deystviya v tyurkskix yazykax. Tyurko-mongolskoe yazykoznanie i folkloristika. [The origin of past tense and action names in Turkic languages. Turkic-Mongolian linguistics and folklore.] M., 1960.
- 7 Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. [Monuments of ancient Turkic writing.] M.–L., 1951.
- 8 Tomanov M., Qazaq tilinin tarixi grammatikasy. [Historical Grammar of Kazakh Language.] Almaty, 1981.
- 9 Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. [Explanatory dictionary of the Kazakh language.] 1-10 tomдар. Almaty, 1974-1986.

Салқынбай А.Б.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д.,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: asalkbek @gmail.com

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕЖЕЛГІ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ САБАҚТАСТЫҚ

Мақалада тарихи көне түркі ескерткіштердің ішіндегі ең көлемдісі, әрі тарихи құнды материалдарға бай, әдеби-көркем шығарма ретінде бағаланып жүрген – «Күлтегін», «Тоныкөк», «Білге қаған» ескерткіштерінің тілі – өз кезеңіндегі әдеби тіл үлгілері ретінде танылады. Көне түркі тілі – оғуз, қыпшақ, арғу, чығыл, ұйғыр, қырғызға ортақ, түсінікті тіл. Ондағы сөз қолданыстары, тұрақты сөз тіркестерінің жасалуы, ойды көркемдеудегі қолданылған тәсілдері де осы ортақтықты меңзейді. Мұның өзі көне түркілік тайпалардың бір-бірімен етене жақын, байланысы өте тығыз екендігін, бір әдеби тілде сөйлегендігін, бір жазу үлгісін пайдаланғандығын айқындайтын факторлар. Мақалада ұлы даланың қазіргі иесі қазақ халқының тіліндегі монолиттік қасиет пен ұлттық болмыста көнеден келе жатқан тілдік құрылым мен түркілік дүниетаным сақталған деген ғылыми тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: көне түркі ескерткіштері, сөз мағынасы, сөз мәні, дүниетаным, түркілік дүниетаным.

Salkynbay A.B.,

DSc, Professor of Kazakh national University Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: asalkbek@gmail.com

Ancient sources of Kazakh culture and ideological continuity

The article analyzes the language of ancient Turkic historical monuments – «Kultegin», «Tonykok», «Bilge kagan», etc., the text of which was the richest in literary and artistic terms. The language of these monuments is a sample of the literary language of that era, i.e. it was understandable for Oguz, Kipchaks, Argus, Chigil, and the Kirghiz and other tribes. The vocabulary, word combinations, ways of achieving artistic expressiveness point to this commonality. In turn, this indicates that the ancient Turkic people, speaking the same literary language, used the same written language. The monolithic of language of the Kazakh people did not appear out of nowhere, and the Kazakh language itself, is ancient as the written and verbal traditions of the Turkic ethnos. The article analyzes the language, the meaning, emotional and artistic imagery of written monuments, texts of which the modern Turks can understand without translation.

Key words: ancient turkic monuments, the semantics of the word, the meaning of the word, the world outlook, the Turkic worldview.

Салқынбай А.Б.,

д. ф. н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: asalkbek @ gmail.com

Древние источники казахской культуры и мировоззренческая преемственность

В статье рассматривается язык древнетюркских исторических памятников «Култегин», «Тоныкок», «Бильге каган» и др., текст которых является наиболее богатым в литературно-художественном плане. Язык этих памятников является образцом литературного языка той эпохи, т.е. он был понятен и огузам, и кипчакам, и аргу, и чигилям, и киргизам и др. племенам.

Словарный состав, словосочетания, способы достижения художественной выразительности указывают на эту общность. В свою очередь, это свидетельствует о том, что древние тюркские народы говорили на одном и том же литературном языке, пользовались одинаковой письменностью. Монолитность языка казахского народа возникла не на пустом месте, да и сам казахский язык, столь же древний, как и письменные и устные традиции тюркского этноса. В статье анализируется язык, смысл, эмоциональная и художественная образность письменных памятников, тексты которых современные тюрки могут понимать без перевода.

Ключевые слова: древнетюркские памятники, семантика слова, смысл слова, мировоззрение, тюркское мировоззрение.

Кіріспе

Түркі халқының, оның ішіндегі қазақ халқының да әлемдік мәдениетке қосқан салмақты үлесінің бірі – V-VII ғ. жазылған тарихи көне жазба мұрағаттары. Түркі мәдениетінің ұлы жетістіктері ретінде бағаланатын «Онгин», «Тонькөк», «Күлтегін», «Білге қаған», Талас жазулары тек көркем мәтін ғана емес, елдің тарихы мен елдің ерлігін, географиясын, қоғам мен заман тынысын, елдің саяси өмірі мен экономикалық жағдайын танытып, көп қатпарлы, мол астарлы тарихынан мәлімет беретін жәдігерліктер. Ескерткіштердің көркем әдеби тілмен, поэзиялық үлгіде жазылғанын, сол тарихи кезеңнен мол ақпарат беретінін айтпағанның өзінде біз бұл көнеліктерді, ең алдымен, жазба мәдениет үлгілері ретінде бағалауымыз қажет.

Жазу – мәдениеттің ең жоғарғы деңгейінің көрінісі. Кейінгі ғылыми зерттеулер мен тарихи деректер арқылы дәлелденіп жүргеніндей жазу мәдениетінің өзіндік үлкен танымдық тарихы мен даму жолы бар. Жазу өнері дамыған ел қашан да өркениеттің жоғары деңгейінен табылғаны анық. Қазақ жазба әдеби тілінің бастауында Есік жазуы тұрады. Сақ жазуы мен Орхон-Енесей бойындағы жазулар арасында тарихи байланыс жатыр. Бұл байланыс тастағы танбалардан, жазудың табиғатынан айқын аңғарылады.

V-VII ғасырларда Түркі қағанатының жазуының пайда болуының табиғи-тарихи негізі болды. Зерттеушілердің көрсетуінше, мұның өзі әкімшілік және дипломатиялық қажеттіліктер мен мемлекеттік әртүрлі істерді орындау мүмкіндігінен, әрі тарихи үлкен деректерді ұрпаққа жазып қалдыру деген парызды түйсінгендіктен туған [1. 153].

Отыз сегіз таңбадан тұратын руна жазуының құпиясын ашқан дат ғалымы В. Томсен мен алғаш толықтай оқыған В.В. Радловтан бастап, көне түркі ескерткіштері көптеген зерттеу жұмыстарына арқау болып келе жатыр. Неміс ғалымы Д. Мессершмидт (XVI ғ. 20-жылы) пен швед офицері И. Страленберг тапқан тастағы

жазулар Орхон-Енесай ескерткіштері деген ат алып, ғылымға енгелі де ғасырлар өтіп кетті. Олардың саны да мол, сапасы да әр алуан. Бір ғана Енесай бойынан табылған ескерткіштердің ұзын саны жүз елуден асып жығылады екен. Көлемінің әртүрлілігі, сапасы мен мазмұнының, идеясының алуан түрлілігіне қарамастан ескертін ең негізгі мәселе – көне түркілердің өзіндік жазу үлгісінің болуы, оның сақталуы, дәстүр сабақтастығы.

Хандық пен елдік, хан мен батырлар тарихын баян ететін ғасырлар қойнауынан сыр айтатын үлкен жырлармен бірге, әртүрлі қысқа мәтіндердің де кездесуі түркі жазуының кең тарағандығының, әрі көп жерлерде оны білетін сауатты халық болғандығының да белгісі. Демек, сақ заманында болған жазу үлгісі Орхон-Енесай ескерткіштері арқылы жалғасын тауып, оның көмескілене бастаған ізі бүгінгі қазақ ру-тайпа таңбалары мен малға ен болып басылатын таңбаларында да жатыр.

Зерттеушілер Орта Азия мен Қазақстан даласынан табылған ескерткіштерді екі топқа – ферғаналық және жетісулық деп бөледі. Қазақстан жерінен табылған ескерткіштер Талас өзенінің бойындағы Терексай шатқалынан табылған жазу, Тараз қаласының маңынан табылған керамикадағы жазу, Шығыс Қазақстаннан табылған екі қола айнадағы жазу, Талас өзені бойынан табылған ағаш таяқтағы жазу, Талғар қаласынан табылған қысқа жазулар және т.б. Бұл үлгілердің Орхон-Енесай жазуынан аздаған өзгешелігі бар екені байқалады. Олай болса, жазу өнері іштей дамуда, толығып өзгеруде болған құбылыс деп байлам жасауға болар еді.

Тарихи көне ескерткіштердің ішіндегі ең көлемдісі, әрі тарихи құнды материалдарға бай, әдеби-көркем шығарма ретінде бағаланып жүргені – «Күлтегін», «Тонькөк», «Білге қаған» т.б. Мұрағаттар тілі – өз кезеңіндегі әдеби тіл үлгілері. Яғни бұл тіл оғыздарға, қыпшақтарға, арғу, чығыл, ұйғыр, қырғызға ортақ, түсінікті тіл. Зерттеушілер И.А. Батманов, А.М. Щербак, М.Д. Насилов, С.Е. Малов, Д.Д. Васильев,

Ғ.Айдаров, А.С. Аманжолов, М. Томанов т.б. ғалымдар еңбектерінде мұрағаттар тілінің тілдік, стильдік ерекшеліктерінің жақын екенін атап көрсетеді. Ондағы сөз қолданыстары, тұрақты сөз тіркестерінің жасалуы, ойды көркемдеудегі қолданылған тәсілдері де осы ортақтықты меңзейді. Мұның өзі көне түркілік тайпалардың бір-бірімен етене жақын, байланысы өте тығыз екендігін, бір әдеби тілде сөйлегендігін, бір жазу үлгісін пайдаланғандығын айқындайтын факторлар. Ұлы Даланың қазіргі иесі қазақ халқының тіліндегі монолиттік қасиет те тақыр жерде пайда болған құбылыс емес, көнеден келе жатқан тілдік жүйе мен дәстүр деп пайымдаған дұрыс.

Түркі мұрағаттарының көпшілігінің авторы мен оны бедіздеген кісі беймәлім болып қалған. Тек «Күлтегін» мен «Білге Қағанның» авторы Иоллығ тегін ғана автор ретінде белгілі.

Эксперимент

«Күлтегін» ескерткіші мен «Білге қаған» ескерткіштері – ғылымда толық зерттеліп, оның текстологиясы анықталды дей алмаймыз. Ал мұрағат авторы саналатын бәдізші – Иоллығ тегін тіпті ескерусіз қалған деуге болады. Ғ. Айдаров «Иоллығ тегін» атты мақаласында оны «түркі халықтары жазба әдебиетінің атасы» деп дұрыс баға берген [2]. Шынында да, көрсетілген мұрағаттарды Иоллығ тегіннің авторлығымен дүниеге келген туынды деп қарау орынды да, оны көне түркі жазба әдебиетінің негізін салушы тұңғыш түркі қаламгері деп бағалау лайық.

Иоллығ тегіннің қай жылы туып, қашан өмірден өткені туралы дерек жоқ. Шығарма сюжетінен байқалатындай, Иоллығ тегін екінші түркі қағанатын қайта қалпына келтірген Елтеріс қағанның немересі, Табғаш жеріне шабуыл жасаумен даңқы шыққан Қапаған қағанның туысы. 731 жылы Күлтегін (Білге қағанның туған інісі) қайтыс болады да, Білге қаған інісін есте мәңгі қалдыру мақсатында ел-елден шеберлер шақыртып, ескерткіш салдыртып, туысы Иоллығ тегінге жазу жазғызады. Ал 734 жылы Білге қаған өмірден озғанда оған да үлкен ескерткіш орнатылып, оның да тарихи тұлғасын жасаушы жазушы – Иоллығ тегін болады. Демек, Иоллығ тегін өз заманының ақылгөй данасы, парасатты тарихшысы, қажет десеңіз терең ойлы философы болған тарихи тұлға. Ескерткіштегі жазу Білге қаған мен Күлтегінге арналғанымен, мұнда тек ханның жеке өмірі немесе бейнесі ғана сомдалмаған. Ең алдымен, ел тарихының,

әлеуметтік өмірінің, саяси жағдайының елесі бар. Түркі халқының сөйлеу мәнері мен әдеби тілінің көркем үні естіледі. Халықтық философиялық талғам мен парасатты тұжырымдар бар. Көкте Тәңірге, Жерде Ұмай анаға табынатын халық танымымен таныстыра былай делінеді: «*Теңрі, Ұмай, удуқ иер – суб, басы берті ерінч, неке тезербіз, үкүс тійін*».

Ескерткіште түркілік мәдениетке тән ортақ көптеген танымдық түсініктерді де мол кездестіруге болар еді. Айталық, *Аруз обуту иіг тиді* (өлімнен ұят күшті), *келүр ерсер күч үнүр* (қол қосылса, күш өсер), *өд теңрі йасар, кісі оғлу қол өлгелі төр-үмүс іті де көңүлте сығыт келсер* (тағдырды өзі жасар, адам баласы бәрі өлгелі туған), *йуйқа ерінліг топлагалу үчүз ерміс* (жұқаны бүктеу оңай еді), *Иінче ерінліг үзгелі үчүз* (жіңішкені үзу оңай), *йуйқа қалун болсар, топлағулуқ алп ерміс* (жұқа қалындаса, оны тек бүктейді), *иінче йоган болсар, үзүлүн алп ерміс* (жіңішке жуандаса, алып бүктейді) т.б. [3] Мұндай ұлағатты ойлар мен тұжырымдардың болуы халық дүниетанымының тереңдігі мен дәстүр көкжиегінің кеңдігін байқатса керек.

Иоллығ тегін тарихи деректерді мол біліп қана қоймай, оларға парасатпен талдау жасап, салауатты, ойлы тұжырымдар түйіндегенін де мәтіннен аңғару қиын емес. Мұндай тұжырымдар, әсіресе, елдің бүтіндігі мен бірлігін сақтау, елдің тиыштығын ойлау, экономикасын дамыту, ерлікті мадақтау сияқты тұстарда қоюлана түседі. Ескерткіштердегі негізгі ой салмағы елдікті, ерлікті таныту, елі үшін құрбан болған ерлер есімін кейінгі ұрпаққа паш ету. Мұның өзі автордың өзіндік өресін, таным-түсінігін, көзқарасын танытады. Демек, Иоллығ тегін есімі түркі мәдениеті мен әдебиетінің негізін салушы ретінде танылып, бағалануы тиіс.

Иоллығ тегін тасқа жазып қалдырған көненің көзі көптеген түрколог ғалымдар еңбектерінің зерттеу нысаны болған еді. Сондай еңбектердің бірі С.Г.Кляшторный мен Т.И.Сұлтановтың «Казахстан. Летопись трех тысячелетий» атты зерттеуінде Орхон-Енесай жазбаларында жиі кездесетін «*тюрк сир будун*» тіркесіндегі *сир* деген сөздің тайпа аты болғаны туралы жазады. «Господствующую группу племен, которую собственно тюркские памятники именуют *тюрками и сирами*, уйгурский (огузский) памятник из Шина Усу называет тюрками, кипчаками» дей келіп, *сир* аталатын тайпаның қыпшақтар екенін дәлелдейді [1, 120]. Олай болса көне түркі ескерткіштерінде *сир* деп аталған екі мың жылдық тарихы әр түрлі тілде

жазылған мұраларда шашыла сақталып келген орыс жылнамаларында – половцы, орталық Европада – комон, бүкіл шығыста қыпшақ деп танылған сайын Даланың батыр да қарапайым халқы. Бүгінгі қазақ халқының да азаттықты аңсаған батыр бабалары.

Көне жазба деректерді қазақ мәдениетінің, әдебиетінің, ғылымының дамуының бір қайнар көзі деп бағалаймыз. Көне түркі кезеңінде жазылған, бүгінге дейін сақталып отырған жазба мұрағаттарды тану, ондағы таным-түсінік, сөз қолданысы мен тілдік жүйесі, сөзден өрілген дәстүрі мен салтын бағамдап, таразылау арқылы қазақ халқының да бүгінгі ой мен дәстүрі, салты мен санасының қалыптасу қалыбы мен шыққан тегін, биігі мен білігін байқап шамалауға болады.

Әлкей Марғұлан сөзімен түйіндесек: «Орхон-ойғыр жазуларын өзіне дәстүр қылған елдер – найман, керейлер, оңгіт-уақтар, меркітер барлығы ерте кезден үкімет құрған, кейін қазақ ұлтына кірген тайпалар. Елді орхон-ойғыр жазуына үйретуге бұлардың үлесі зор» [4.70].

Сондықтан да бұл тайпалардың тілін зерттеп, олардың көне қазақ тілінің қалыптасуы мен дамуына, көне қазақ мәдениетін жасауға тікелей қосқан үлесін салмақтап саралау, қазақ мәдениетінің ежелгі қайнар көздерін айқындау қажет.

Мәдениеттанушы Е.М. Абақан өзінің «Тілдің мәдени философиясы» атты зерттеуінде он оқ елі деген атаудың Орхон жазбаларында кездесетін *оқ, жебе* – елдің, халықтың нышаны деп, «қазақ» этнонимінің ежелден келе жатқаны туралы айтады. Бұл этноним «коз» және «сақ» деген семиотикалық сипаттағы түбірлерден пайда болуы мүмкін деген болжам жасайды [5, 162]. Шынында да, «оқ» сөзінің беретін ұғымы – *нағыз жауынгер, мерген, оқшы, оқ жасаушы* дегенге жақын. Бұлай аталуының өзіндік танымдық тереңдігі, тіршіліктің сипаты, тайпалардың мәдени өмірінің, тұрмыстың арқауын байқататын мәні бар. «Оғыз» сөзінің құрамындағы -ыз тұлғасы көптік мән туғызу үшін қолданылған, яғни «оғыз» – оқтар, оқ жасаушылар, оқшылар, мергендер.

Оқ сөзінің танымдық мәні:

- тамақ табу құралы;
- дұшпанды өлтіру құралы;
- тамақ табу мен дұшпанды жеңу үшін бірігу қажеттігін туғызу белгісі;
- оқ жасау, металл игеру;
- көп оқтың бірігуі, күшке айналу ұғымы.

Демек, далалықтардың өздерін «оқтар» – оғыз деп атауының мән-маңызы тереңде, бұлай

аталуы табиғат туғызған қажеттіліктерге сәйкес келеді. Өйткені өмір сүрудің кепілі оқ болған.

«Оқ» тайпалары тарихи әртүрлі жағдаяттарға байланысты үлкен мемлекеттік бірлестіктер құрып, кейде қайта ыдырап, даму мен қалыптасуды басынан өткізген. «Оқ» тайпасының сандық және сапалық дамуы нәтижесінде туыс тілдес түрлі бірлестіктер бөлініп, жеке «отау» болып, ірге теуіп шаңырақ көтеріседі. Рашидат Дин шежіресіндегі «қыпшақ, найман,» тайпаларының арғы тегі – оғыздар еді», – деуінде үлкен гәп бар. Тегінде, оғыз тайпалары әлемдегі – ең көне тайпалардың бірі.

Төл мәдениетіміздің рухани көкжиегін кеңейтетін Орхон-Енесай жазба ескерткіштері – тек тілдің даму заңдылықтары мен грамматикалық құрылымының дамуын пайымдауда ғана емес, халықтың тарихи зердесін айқындау үшін де, кейбір тарихи деректерді, жер-су, этнос атаулары мен оның жүйелі тарихын қалпына келтіру үшін де аса қажет жәдігерлік дүниелер.

Қазақ мәдениетінің көне бастауында тұрған Орхон-Енесай жазуы таңбаларының шығуы туралы қалыптасқан әртүрлі пікірлер бар. Түркі алфавиті ру таңбаларынан шықты дегенді кезінде Н.А. Аристов, Н.Т. Маллицкий негіздесе [6], В. Томсен, В.А. Лившиц, С.Г. Кляшторный т.б. ғалымдар бұл жазу негізін арамей алфавитінен алатындығын, яғни Орхон алфавитіндегі 38 әріптің 23 әрпі арамей, пехлеви-семит, соғды таңбасымен ұқсас та, қалғаны құранды деген тұжырым айтады. Шынында да, жазу – адамзаттық игілік болғандықтан, кез келген жазу үлгісі – адамзатқа ортақ құндылық ретінде бағалануы тиіс. Жазу өнерінің пайда болуы да бүкіл адам баласының таным бесігінде болған деп пайымдаймыз.

Ең көне жазулар – көне Египет жазуы (б.э.д. 4 мың жылдықта), Шумер жазуы (б.э.д. 3 мың жылдықтың басы), Элам иероглификасы (б.э.д. 3 мың жылдық), Протоинд жазуы, Крит жазуы (б.э.д. 2 ғасыр), Қытай жазуы (б.э.д. 2 ғасыр) т.б. Зерттеушілер – В.П. Васильев, О.А. Добиаш-Рождественская, Н.В. Юшманов, И. Фридрих, Д. Дирингер, А.А. Вайман, А.Г.Периханян, И.Е. Гельб, И.М. Дьяконов, В. Истрин т.б. әлемдегі әр түрлі жазулардың тарихы мен шығу генезисін жүйелей келе, өзіндік тұжырымдар ұсынған. Аталған ғалымдардың еңбектеріндегі ғылыми көзқарастарды зерделей бағамдағанда, Шығыс алфавитінің бастауы – арамей жазулары, батыс алфавитінің де қайнар көзі – арамей жазуы (финикий жазуы, одан грек жазуы алынады) екенін байқауға болады. Славяндардың жа-

зуы кириллица византиялық грек алфавитінен 24 таңба, еврей таңбасынан 19 таңба іріктеп алу арқылы жасалған. Зерттеушілердің көпшілігінің еңбектерінде жазу тәркіні бүкіл адамзат мәдениетінің төл бесігі – арамей жазуынан шығатыны мойындалған. Демек, көне түркі жазуы да әлемдік мәдениеттің бір уығы болғандықтан, одан бөлек бола алмайды. Сол замандағы өзіне дейінгі жазу таңбаларына негізделген, сөйтіп өзіндік бет-бейне, сипат алып, ерекше белгілерге ие болған. Әлемдегі жазу таңбаларының қай-қайсысының болса да, әуелгі бастау көзі – бір.

Е.М. Абақан өзінің «Тілдің мәдени философиясы» атты ғылыми зерттеуінде адамзат тарихында ежелгі алфавиттердің саны көп болғанымен, олардың құрылысында ортақ принциптер сақталып отыратындығын ескерте келіп, мынадай ой айтады: «Тілдік жүйені жасау белгісіз сана иесінің қолынан ғана келген. Генетика мен биохимия тіршілік негізінде жатқан хромосомаларды анықтады. Генетикалық материалдың белгілі тәртіппен орналасуы негізгі төрт малекулаға тәуелді екен. ДНК бөлігі – ген деп аталса, геном организмнің бүкіл генетикалық информациясын сақтап тұрады. Осындай генетикалық ақпаратты төрт-ақ малекуланың комбинациясы анықтап тұрады екен. Оны белгілі бір алфавиттік жүйе ретінде де тануға болар еді» [5, 34]. Шынында да, адамның дүниені қабылдауында ортақ универсалийлердің болатындығын ғылым ешқашан жоққа шығарған емес.

Көне түркі жазуы үлгісіндегі таңбаларды терең зерделеп, бағамдағанда, ондағы 38 таңбаның 23-і көне арамей, пехлеви-семит әріптеріне өте ұқсас болып келетінін аңғаруға болады. Бұл, әрине, кездейсоқтық емес, заңдылық, дұрысы адамзат мәдениеті сабақтастығының бір көрінісі деп есептеген жөн сияқты. Алайда, бұл факт көне түркі сына жазуының өзіндік пайда болу тарихын, жүйелену тарихын жоққа шығарады деуге болмайды. Өйткені бұл жазудың үлгісін қолданған біздің бабаларымыз басқа елдің жазуы мен қоса сол елдің тілдік жүйесін қабылдамаған. Түркі тілінің қалыптасу тарихы да терең екенін естен шығаруға болмайды. Көне түркі алфавиті жер бетіндегі ең көне алфавиттің бірі болуы да ғажап емес, бірақ ондағы ортақ таңбаларға қарап адамзат мәдениетінің сабақтастығын да жоққа шығара алмаймыз. Патриоттық сезімнің жетегінде кетпей, тілдердің дамуындағы ортақ құбылыстарды ғылыми түрде саралаған болсақ, онда кейбір жазу таңбаларының ортақтығы сол тілдегі ортақтық құбылыстарға қатысы бар екенін

аңғарамыз. Жазу үлгілеріндегі мұндай тектес бірлік аңыз-әңгімелер желісіндегі мазмұндастық пен ертегі сюжеттерінің ұқсастығына, көне түбірлер мағынасының сабақтастығына ұқсас құбылыс. Көне түркі жазуындағы з, р, в, к, т, и, н, дт т.б. дыбыстардың таңбалық сипаты ортақ.

Сондай-ақ, Орхон-Енесай жазуындағы таңбалар мен қазақ руларының таңбаларын салыстырғанымызда, 20 дыбыстың таңбалық сипаты ұқсас екенін бағамдадық. Төмендегі кестеде қазақ руларының таңбалары мен көне түркі алфавитіндегі таңбалардың өзара байланысы көрсетіледі. Қазақ ру-тайпаларының атаулары да таңбалардың халық арасында тараған атауларымен байланысты екенін аңғаруға болады. Дегенмен, этнонимдердің тәркіні көне түркі жазуындағы таңбалармен байланысты болуы да ғажап емес.

Демек, Н.А. Аристов, Н.Т. Маллицкийдың көне түркі жазулары ру таңбаларымен байланысты деуі деректерге сүйеніп айтылған пікір екенін аңғаруға болады. Біздің ойымызша, қазіргі кезеңге дейін халық арасында сақталып отырған ру таңбалары мен Орхон-Енесай жазуының арасында тарихи сабақтастық мол. Мұның өзі көне түркілік сына жазуы кезінде қазақ халқының арасында мол тарағанының айғағы деп бағалануы қажет. Яғни, далалықтар араб мәдениетіне дейін түркілік жазба мәдениетімен толық қаруланған, сауаттылығы жоғары ел болған. Екіншіден, қазақ ру таңбалары мен арамей таңбаларының арасында тектік терең байланыстың болғаны дау тудырмаса керек. Үшіншіден, арамей жазуларының кейбір элементтерін алған Орхон-Енесай жазуы халық арасында кең тараған, басқа көрші халықтарға да бұл жазудың таралуына себеп болған. Төртіншіден, далалықтардың жазу дәстүрі V-VII ғасырдан басталмайды, одан да көне заманаларда қалыптасып, аталған кезеңде ол өзінің ең дамыған сатысында болған.

«Тонықұқ» жырында ақылшы да ел камын жеген ер Тонықұқ «ойдағы, қырдағы қалғаны жиылып, жеті жүз болып», қайта хан сайлап, қайта ел болуға бет түзеген ел жайлы былайша баяндайды: «*Елтеріс қаған болайун, беріе табғачуг, өңіре құтануг йырайа оғызұғ – үкүс оқ олурті. (Елтеріс қаған болды, түстікте – табғашты, шығыста – құтанды, терістікте – оғызды өте көп қырды)*» [7]. Мұндағы «жеті жүз» түсінігі 700 деген санды белгілемесе керек, жеті ру, жеті одақ (жүз) біріккен деген ұғымды танытса керек.

Сөйтіп түркі халқы табғаштардан ажырап, өзінше ел болып, халқының тамағы тоқ болғанын

сүйсіне жазады. Елдіктің, ерліктің, бірліктің арқасында жеткен жеңісі туралы баяндап, ел жағдайын кейінгі ұрпаққа жеткізуші – құдыреті күшті сөз. Тегінде, қазақтың сөз өнері жалаң сөзуарлықтан гөрі тарихи-әлеуметтік өмірдің айнасы болу міндетін атқарып келген.

Аты аңызға айналған Асан Қайғы айтқан аталы сөздер ел жағдайын ойлағысы келмей, өз бабын күйттеген хандарға жебедей қалады:

Ай, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Тіл алсаң, іздеп қоныс көр,
Желмая мініп жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір,
Мұны неге білмейсің.

Дарынды тарландар сөзге ғана жүйрік болмаған, ойға да мығым, парасатқа да бай, ел болашағына алаңдаулы. Әлеуметтік келелі-келелі мәселелерді шешуде жөн-жоба, жол көрсетіп, отты сөзбен қиын түйіннің күрделі байлауларын дәл шешіп ажыратады.

Сөз мағынасы да терең сараланып қолданылған. Бір сөзге көп мағына дарыту да осы ұлылар жырларында жалғасып отырған. Асан Қайғының жырындағы қолданатын мына сөздің қайталанып келуі мен оның мағынасына назар аударып байқалық.

Бұл заманда не ғаріп?
Ақ қалалы боз ғаріп,
Жақсыларға айтпаған
Асыл шырын сөз ғаріп.
Замандасы болмаса,
Қариялар болар тез ғаріп.
Қадірін жеңге білмесе,
Бойға жеткен қыз ғаріп...

Бұл келтірілген мысалдағы «ғаріп» атауының мағынасы әр сөйлемде әр түрлі мәнде жұмсалған. «Ғаріп» сөзінің негізгі мағынасы Л.З. Рүстемовтің «Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов» атты еңбегінде «беспомощный, бедный» деп түсіндіріледі [8. 80]. Ал Асан баба қолданып отырған «ғаріп» сөзінің мағыналарын пайымдасақ, онда осы сөз бір ғана ұғымды беріп тұр десек қателескен болар едік. Ғаріп сөзі арқылы – *жетім, байғұс, мұңды, қиналу, қартаю, адасу* т.б. мәндер сараланған. Әртүрлі

ұғымды бір атаумен атаудың өзіндік ішкі себебі бар деп білеміз. Ең алдымен, бұл сөздердің терең семантикалық мағыналық құрылымымен тығыз байланысты қаралуы тиіс. Яғни *жетім, байғұс, бейшара, мұңды, қиналу, қартаю* т.б. сияқты сөздер бір семантикалық өрісте жатады да, мағынасы мен мәні жақын, ортақ семасы мен өзек семалары ортақ болады. Тілдің дамуы барысында олардың арнаулы, дифференциалды мағыналары өзгере дамып отырған. Екіншіден, бір сөздің қайталануы арқылы ой дамытылады, ұйқас сәйкестендіріледі.

Нәтиже мен талқы

Елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайының жақсаруына, өзгеруіне ықпал етуші негізгі заңдылықтар мен факторлар бар болса, оның барометрі – сөз. Заман жайын бағамдап, оның шалт қимылы да, жібектей самал жел боп ескен, халыққа жайлы тиер кезі де, алдымен сөзден көрініс тауып отырған. Өткен іске өрелі билік айту, оның тағылымын ашу да сөз арқылы өрілген.

Айталық, шекарасын кеңейтіп, шалқып отырған Түркі қағанатының ыдырау себебін «Күлтегін» жырында *«Алтун, күмүш ісігіті, құтай буңсыз анча бірүр табғач будун сабы сүчиг, ағысы йумчақ ерміс. Сүчиг сабын, йумчақ ағын ерүр, ырақ будунуғ анча йағытур ерміс. Йағру қондуқта кісре арығ біліг анта өйүр ерміс. Едгү білге кісіг, едгү алп кісіг йорытмас ерміс. Бір кісі йаңылсар, оғушы, будуны бісүкіңе тегі қыдмаз ерміс. Сүчиг сабыңа, йумчақ ағысыңа артурып үкүс, түрк будун, өлтіг. Түрк будун, үлесікің»* – алтын, күміс бұйымды сонша шексіз берер табғаш халқы сөзі тәтті, жібегі жұмсақ еді. Тәтті сөзін, жұмсақ жібегін берер, алыс халықты өзіне жақын етер. Жақын қондық та, жаман кесір білім көп жұқтырған едік. Игі білгіш кісімен, игі батыр кісімен кеңеспедік. Бір кісі жаңа киім кесе, руы, халқы тұқымына дейін қалмас еді. Тәтті сөз, жұмсақ матасына алданып түгел түркі халқы өлдің», – деп түсіндіріп береді [9]. Яғни табғаштың «әдемі» сөзіне, асылына алданып қалып, елдігінен айрылған, түріктердің жайын сынайды автор.

Бұл жолдарды көне ғасырлардан жеткен ескерткіш мұрағат үні ретінде ғана емес, Күлтегін заманынан қалған өсиет деп қабылдаған лазым. Кешегі орыс империясының оқалы шапанына қызығып ел мүддесі мен ер намысын аяққа таптатқан шенеуніктерді Абай да шенемен пе еді:

Мәз болады болысың,
Арқаға ұлық қаққанға,
Шелтірейтіп орысың,
Шенді шекпен жапқанға, –

дегенде Абай меңзеген болыс біреу ғана ма? Немесе тек қазақарасында ғана болған ба? «Шырк айналар шіркін тауық, жемің болса қолында» (С. Сейфуллин) демекші, билігі мен ақшасы бар дөкейге халықтың мүддесі мен байлығын, бары мен нәрін сату тек Абай мен Сәкен заманында ғана болып еді дей аламыз ба?... Көне заманнан бері өсиетнама ретінде сақталып, жадымызда қатталып жатқан тарихи оқиғалар мен ондағы кемістік, кемшілігімізді қайталамауға келгенде, шыдап тұра аламыз ба? «Осы біз неге...» деген Оралхан Бөкеев кейіпкерінің заманалық сұрағы жауабын тосуда.

«Күлтегін» жырында елдігінен айырылып табғашқа бағынған түркі халқына мынадай сөздер арналады: *«Біліг білмес кісі ол сабығ алур, йагур барур, үкүш кісі өлтіг. Ол йіргеру барсар, түрк будун, өлтечи сен. Өтүкен йір олуруп, арқыш-тіркіш ысар, нең бунуг йоқ. Өтүкен йиш олурсар, беңгү іл тута олуртачы сен, түрк будун тоқ арық оқ сен: ачсың – тосық еmezсен, бір тодсад – ачсық еmezсен. Саң, ащы.»* – Білік білмес кісілер ол сөзге еріп, («тәтті сөзге алданып») А.Б.) жақын барар, көп кісі өлді. Ол жерге барсаң, түркі халқы өлмешісің. Өтікен жерінде отырып, керуен жіберсең, еш мұның жоқ. Өтікен қойнауында отырсаң, мәңгі ел ұстап отырасың сен. (Сонда) түркі халқы тоқ. Ашсың ғой сен: аштықта тоқтықты түсінбейсің, бір тойсаң, аштықты ойлаймысың сен [9. 194]. Атамекенінде отырсаң, өз сауданды жүргізіп, елдігінді сақтасаң, намысыңды таптатпай, жалған мақтау мен алтынға қызықпасаң дейді көреген тарих.

Қазақтың қара сөзінің ендігі бір қызметі – саяси-дипломатиялық мәселелерді шешудегі ролінің болуымен де ерекшеленеді. Орақ тілді, терең ойлы шешендер елдегі саяси мәселелерге тікелей араласып отырған, ел мен елдің бітісіп, ымыраға келуіне көп ықпал еткен. Ел тізгіні хандарда, патшаларда болғанымен, ел сөзін айтар, елдікті танытар билер мен шешендер, жыраулар. Сірә, дипломатиялық қарым-қатынастар мен елшіліктің түп қазығы – ежелгі дәстүрде, сөз өнерінің киесін ұғып, қадірін білген «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» айтар, қасиетті сөз өнерінің иірімдерін меңгерген шешендер мен шешендік өнерде жатса керек. Иілместі идірген, сүйгізбесті сүйсіндірген шешен тілдің еларалық

мәселелердің қиын түйіндерін шешуде атқарған ролі мен орны ерекше.

Сөз атасы Майқы биден бастап, Сырым шешен, Асанқайғы, Қазтуған жырау, Доспанбет жырау, Шалкиіз жырау, Жиёмбет жырау, Марғасқа жырау, Ақтамберді жырау, Тәтіқара ақын, Үмбетей жырау, Бұхар жырау, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Есет би, Досай би, Байжігіт, Бекболат, Едіге, Бөлтірік шешен, Байзақ датқа, Саққұлақ би, Досбол би, Байдалы би т.б. ел мен елді, ру мен руды, халық пен халықты татуластырып, табыстыруда ерен жүйріктігімен көзге түскен ерлер еді. Бұлар – ұлттың кесек мінезді қалпын танытып, елдің елдігі мен бірлігін сақтау үшін шұрайлы тілдің шырынын сарқа пайдаланып, ұлыс бірлігін құруда көп еңбек еткен дала қайраткерлері. Елдің ертеңгі игілігіне жарар мол мұра, парасатты, салиқалы ой түйіндері мен толғамды тұжырымдарын қалдырған мұндай тұлғалар жайында ел арасында аңыз-әңгімелер де мол ұшырасады. Ол туралы «Қазақ энциклопедиясы» былай жазады: «Халық аузындағы Майқы би, Орманбет би өліп, он сан Ноғайлы елі бөлігінде қазақ ұлысын құрған тарихи қайраткер ретінде сипатталады. Майқы би қазақ руларын үш жүзге топтап, Үйсін бастаған бөлікті Ұлы жүз, Қабайұлы Болатқожа бастаған бөлікті Орта жүз, Қоғамұлы Алшын бастаған бөлікті Кіші жүз деп атады. Ноғайлы хандарының бірі Қызыл Арыстанның баласы Ахметті (Алаша хан) Ұлытауда үш жүздің ханы көтереді» [10. 384].

Бүкіл Дешт-и-Қыпшақ даласын ақылмен билеп, салауатты сөз айтқан Майқы бидің қаруы да, құралы да – қара сөзбен көмкерілген дана ойы. Тіл құдіретін терең түйсіну билерге ұлылық қасиет дарытқандай. Терең ойды дәл, шеберлікпен қысқа да нұсқа түрде жеткізу – қазақ би-шешендерінің кредосы деуге болады.

Бірлік түбі – береке,
Береке түбі – мереке.
Ақ білектің күшімен,
Ақ найзаның ұшымен.
Ел болуды ойлаңдар.
Дауыл болмай, жауын болмас,
Даулы болмай, қауым болмас.
Егіз ешкі сауын болмас,
Екі жалқау ауыл болмас.
Хан қасында би ақылды болса,
Қара жерден кеме жүргізеді.
Хан қарасыз болмас,
Дау арашасыз болмас.

Қазақ даласында көңілі жеткен толығы терең танымды танытуда сөз мәйегін қолданып,

ой желісін маздатқан шешендер аз болмаған. Мұндайда көне грек, рим риторикалық өнерінің шырқау шегіне жеткен тұстары көз алдымызға келеді. Цицерондар елестеуі мүмкін. Бірақ қазақ топырағында өсіп жетілген шешендік өнердің адымы ерекше, алымы кең. Біздіңше, қазақ халқының шешендік өнерінің қызметі тек парасатты ойды шебер жеткізе алуымен шектелмеген, шешендік өнер дипломатиялық іс-жүргізудің негізгі құралы ретінде жоғарғы сипатта дамыған.

«Жауластырмақ жаушыдан, елдестіркем елшіден» деген аталы сөздің тарихы тереңде. Қазақ шешендері нағыз бесаспап дипломат та болған. Ия, дипломатиялық істердегі шырмаулы түйіннің шешімін бір-ақ ауыз сөзбен шешіп бере алған. Шешендік өнер ұлттық танымның терең деңгейін танытады дейміз. Қазақи түсінік пен дүниетанымға құрылған өрелі ойдың жемісі кез-келген дұшпанның сағын сындырып, бетін қайтарғаны тарихтан белгілі. Тарихтың ұзақ сүрлеуінде халқымыздың қас жаулары аз болған жоқ.

Дұшпанын ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен, құрыш болат жүзімен ғана емес, жүйелі сөзбен де жеңуге болатынын қазақ шешендері жақсы білген. Өз заманында ойратпен от басында сөйлесіп, қалмақтың қонтайшысына қасқайып жөн танытқан атақты ел көсемі Қаз дауысты Қазыбек би жоңғарға барған бірнеше сапары халық арасында аңыз болып сақталған. Ол туралы айтылып та, жазылып та жүр. Абылай сұлтан мен қазақ жасақтарын қонтайшы тұтқынынан құтқарған да осы жас Қаз дауысты Қазыбек бидің мәрт мінезі мен намысқа суарылған шымыр сөздерін бүгін де көңілге бекем түйген абзал: *»Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз. Ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөзді асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзын ақтай білген елміз. Асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса күң боламын деп тумайды. Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз».*

Сен қалмақ та, біз қазақ,
Қарпысқалы келгенбіз.
Сен темір де, біз көмір
Еріткелі келгенбіз.
Екі еліктің лағын

Теліткелі келгенбіз.
Танымайтын жат елге,
Танысқалы келгенбіз.
Танысуға келмесең,
Шабысқалы келгенбіз.
Сен қабылан да, біз арыстан
Алысқалы келгенбіз.
Жаңа үйреткен жас тұлпар
Жарысқалы келгенбіз.
Тұтқыр сары желімбіз
Жабысқалы келгенбіз
Берсең жөндеп бітімді айт
Бермесең, дірілдемей жөніңді айт.
Не тұрысатын жеріңді айт.

Мұндай толғамы терең толғауда қазақ елінің шыңдалған рухы мен биік намысы айқын көрініп тұр. «Еңкейгенге еңкей, ол әкеңнің құлы емес, шалқайғанға шалқай, ол патшаның ұлы емес» дейтін қазақтың сөзінде тәккәппар дала ұландарының философиясы айқын көрініс алған. Осылай саяси, дипломатиялық салада да қазақтың төл топырағында туған сөз иірімдері, сөз тіркестерінің оралымы салмақты ойды жеткізу үшін қолданып, нәтижесінде ел мен елдің, ру мен рудың арасындағы татулық пен достық қарым-қатынасқа қол жеткізіп отырған.

Қазақ ұлттық дүниетанымындағы биіктік пен тектілік өлшемінің бірі – намыс. Намыс – ұлттық негізгі концептік белгінің бірі. Намыс концептісі арқылы – *ар, ұят, тектілік, ерлік, өрлік, асқақтық, мықтылық, шыдамдылық, төзімділік, батырлық, тазалық, патриоттық, адалдық, адамдық, қасиет, жер дауы, жесір дауы, ел қорғау, жер қорғау, Отан, қыз намысы,*

Қорытынды

Сөз өнерінің танымдық қызметінің ерекше көрінетін тұсы – философиялық ой толғамдардың құдіреті әлемі. Мұнда дүниенің жаратылысы туралы, болмыс пен ойлау, сана мен материя туралы құнды тұжырымдар кездеседі. Дүниетанымдық басты зерделеудің бағыты – адамға қатысты мәселе. Сөз өнерінде бейнеленген қазақ философиясы туу мен өлудің арасындағы адам танымы арқылы қабылданатын құбылыстардың бәрін қамтыған деуге болады. Халықтың рухани әлемін айқын ашатын, оның танымдық парқы мен нарқын анықтайтын сөз өнерінде адамның ғұмырлық бітімі, қасиеті, қадірі, түсінігі, ізгілігі, сүйіспеншілігі, шындығы көрініс алады.

Мұның өзі көне түркілік тайпалардың бір-бірімен етене жақын, байланысы өте тығыз екендігін, бір әдеби тілде сөйлегендігін, бір жазу

үлгісін пайдаланғандығын айқындайтын факторлар. Ұлы даланың қазіргі иесі қазақ халқының тіліндегі монолиттік қасиет пен ұлттық болмы-

ста көнеден келе жатқан тілдік құрылым мен түркілік дүниетаным сақталған деген ғылыми тұжырым жасауға толық болады.

Әдебиеттер

- 1 Кляшторный С.К., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алматы, 2009. – С. 153.
- 2 Сөнбес жұлдыздар. – Алматы, 1989.
- 3 Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М. -Л., 1951. – 451 с.
- 4 Марғұлан Ә. Найман, Керей, өңгіттердің жазулары. // Ақиқат, 1995. – №7. – Б. 70.
- 5 Абақан Е.М. Тілдің мәдени философиясы. – Алматы: Айкос, 2000. – Б. 162.
- 6 Маллицкий Н.Т. О связи тюркских тамг // ПТКЛА. – М., 1929. – Т. 3.
- 7 Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. – Алматы, 1991. – Б. 27.
- 8 Рүстемов Л.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов. – Алматы, 1989. – 80 с.
- 9 Айдаров Ф. Күлтегін ескерткіші. – Алматы, 1995. – Б. 194.
- 10 Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы, 1975. – 7-т. – 384 б.

References

- 1 Klyashtorny SK, Sultanov TI Kazakhstan. Letter of three thousand stripes. Almaty, 2009. S. 153. (In Russian)
- 2 Bright stars. Almaty, 1989. (In Kazakh)
- 3 Malov S. E. Pamyatniki drevneturkskiy pismennosty. [Monuments of ancient Turkic writing. Texts and research.] M.-L., 1951. 451 p. (In Russian)
- 4 Margulan A. Naiman, Kerey, and inscriptions. Aqiqat, 1995. №7. B. 70. (In Kazakh)
- 5 Abakan E.M. Cultural philosophy of language. Almaty, Aikos. 2000. P. 162. (In Kazakh)
- 6 Маллицкий Н.Т. It is related to Turkic letters. PTKLA, M., 1929, T. 3. (In Russian)
- 7 Ancient Literature. Chrestomatija. Almaty, 1991. B. 27. (In Kazakh)
- 8 Rustemov L.Z. Kazakh-Russian explanatory dictionary of Arabic-Iranian words borrowed. Almaty, 1989. 80 s. (In Russian)
- 9 Aidarov G. Kultegin monument. Almaty, 1995. P.194. (In Kazakh)
- 10 The Soviet Encyclopedia. Almaty, 1975. 7th. P. 384. (In Kazakh)